

*Світлій пам'яті видатних
українських елліністів
Андрія Білецького й
Тетяни Чернишової
ПРИСВЯЧУЄМО*

НОВОГРЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ

АНТОЛОГІЯ

КИЇВ-2004

Це перше в Україні видання, що знайомить українського читача з новогрецькою літературою в її розвитку. У ньому ви знайдете твори засновника новогрецької літератури Д. Соломоса, двох лауреатів Нобелівської премії Й. Сефериса та О. Елітиса, найвідомішого грецького прозаїка 20 ст. Н. Казандзакіса і багатьох інших. Переклади здійснені майстрами слова (Г. Кочуром, О. Пономаревим, В. Степаненком, А. Чердаклі) і молодими перекладачами-елліністами, випускниками університету.

Адресована викладачам і студентам вищих навчальних закладів України, учням шкіл, що вивчають новогрецьку мову, усім, хто цікавиться Грецією, її культурою та літературою.

Новогрецька література в українських перекладах. Антологія. – К.,

Редакційна колегія: д.ф.н., проф. Пономарів О.Д. (відповідальний редактор), д.ф.н., проф. Клименко Н.Ф., Перепльотчикова С.Є.

Рецензенти:

к. ф. н., проф. Жлуктенко Н.Ю. (кафедра зарубіжної літератури Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка);
к. ф. н., доц. Плющ Н.П. (кафедра сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Друкується за постановою Вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: протокол № від .

З історії новогрецької літератури

Початки новогрецької літератури пов'язані з появою перших творів народною мовою, зокрема народних пісень у 9-му столітті, що передавалися з уст в уста від покоління до покоління. Першою писемною пам'яткою новогрецької літератури є “Епос про Дигеніса Акрита” (11 ст.); до цього періоду належать також “Акритські пісні”, “Хроніка Пелопонесу” тощо. У 13 – 15 століттях були поширені лицарські романи.

Після падіння Константинополя (1453) література розвивалася на островах, переважно на Криті. Найвизначнішими творами тогочасного критського письменства є “Еротокрит” В. Корнароса, “Ерофілі” Г. Хортациса, драма “Жертва Авраама” невідомого автора. Із захопленням Криту турками (1669) осередки новогрецької літератури існують далі на островах Іонійського моря, на Атосі (Афоні), де наприкінці 16-го ст. жив український письменник-полеміст Іван Вишенський, та в Фанарі (район Стамбула, тобто Константинополя). Письменники й науковці намагаються нести ідеї Просвітництва поневоленому грецькому народові.

У 18-му столітті на землях Греції постає мовне питання. Одна частина грецької еліти вважала, що літературу й науку слід творити якщо не давньогрецькою мовою, то наближеним до неї архаїзованим стилем – **катаревусою** (від гр. *καθαρός* “чистий”). Другі дотримувалися думки, що в усіх сферах життя має панувати жива мова народу – **димотика** (гр. *δήμιος* “народ”), якою створено багато народних пісень та інших фольклорних жанрів (пісні клефтів, арматолів тощо). Треті орієнтувалися на щось середнє між катаревусою й димотикою. До перших належали Неофіт Дукас та Панайотис Кодрикас, до других – Димитріос Катардзис, Даниїл Філіпідис, Атанасій Христопулос, Яніс Віларас, Ригас Фереос, третіх репрезентував Адамантій Кораїс.

Запровадження катаревуси як офіційної мови в Греції, що здобула незалежність 1830 року, спричинило тривалу “війну” між двома відмінами грецької мови, яка закінчилася перемогою димотики аж в останній чверті 20-го століття: 1976 року димотику проголошено державною мовою Грецької Республіки.

У новогрецькій літературі існує кілька шкіл – Іонійська, Атенська (романтична), Нова атенська (або покоління 1880-х років), Покоління 1930-х та Повоєнна школа.

Іонійську школу, найвидатнішим представником якої є Діонісій Соломос, репрезентують також Андреас Кальвос, Юлій Типальдос, Андреас Ласкаратос, Аристотеліс Валаоритис, Георгій Терцетис та ін. У мовному питанні здебільшого вони були прибічниками димотики.

Письменники романтичної Атенської школи (переважно прихильники катаревуси) перебували під впливом французького романтизму. Найвідоміші з них: Александрос Ризос Рангавіс, Яковос Ризос Нерулос, Теодор Орфанідис, Іліяс Тандалідис, Ахілеас Парасхос. Драматурги Димитріос

Візантіос, Антоній Матесис, Спиридон Василіядис, Димитріос Вернадакіс писали й катаревусою, й димотикою.

Нова атенська школа (Покоління 1880-х) виникла на засадах заперечення романтизму. Її діячі закликали вилучити катаревусу з літератури, орієнтуватися на теми, ближчі до життя, до національних традицій. Сюди входили поети Костис Паламас, Костас Кристаліс, Георгій Дросиніс, Лорендзос Мавіліс, Константин Хадзопулос, Ламброс Порфірас, Константин Кавафіс, Ангелос Сикеліянос, Костас Варналіс, Костас Каріотакіс та ін.; прозаїки Нікос Казандзакіс, Константин Теотокіс, Петрос Харис, Георгій Візінос, Александрос Пападіямандис, Димитріос Вікелас, Андреас Каркавіцас та ін. У 1881 році Яніс Психарис у своїй “Подорожі” загострив мовне питання, закликав до розширення прав димотики. Його підтримали Димитрис Глінос, Александрос Делмузос та Маноліс Тріяндафілідис.

Покоління 1930-х, до якого частково належить і Нікос Казандзакіс, представлене двома лавреатами Нобелівської премії – Йоргосом Сеферисом та Одисеєм Елітисом. З інших поетів відомі Яніс Рицос, Никифорос Вретаκος, Нікос Кавадіяс, Йоргос Сарандарис, Нікос Гацос. Для прозаїків цієї школи характерний перехід від оповідання до роману, розширення проблематики, поглиблення змісту, посилення вимог до форми. Найвизначніші представники цього покоління: Стратис Міривіліс, Іліяс Венезис, Козмас Політис, Йоргос Теотокас, Ангелос Терзакіс та ін.

Повоєнне покоління, що опанувало літературну ниву після Другої світової війни, репрезентують поети Тасос Лівадитис, Такіс Синопулос, Мільтос Сахтурис та ін., прозаїки Ангелос Влахос, Димитрис Хадзис, Спірос Пласковітис, Василіс Василікос, Антоніс Самаракіс, Костас Кодзяс, Йоргос Йоану, Ева Вламі, Дидо Сотиріу та ін.

У пропонованій антології є твори або уривки з них, видані в Україні від середини 50-х років 20-го століття, коли в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка під керівництвом професора Андрія Білецького та доцентки Тетяни Чернишової започатковано підготовку фахівців з новогрецької мови та літератури. Окремі твори перекладено вперше для цієї антології.

Іонійська школа

ДІОНІСІЙ СОЛОМОС

(1798 – 1857)

Діонісій Соломос – видатний грецький поет. Народився в аристократичній родині в м. Закінті на однойменному острові в Іонійському морі. Здобув вищу освіту в Італії, закінчивши правничий факультет Павійського університету. Перші вірші в студентські роки почав писати італійською мовою. З Італією, де він мешкав від 1808 року, та з італійським письменством, у якому йому пророкували велике майбутнє, Д. Соломос збирався пов'язати своє життя.

Але сталося інакше. Приїхавши 1818 року на батьківщину в особистих справах і сподіваючись невдовзі повернутися до Італії, Д. Соломос вирішив назавжди лишитися на Іонійських островах. То був час, коли ціла Греція готувалася до боротьби за скинення багатовікового турецького ярма. Наближалася національно-визвольна революція 1821-1829 років, співцем якої молодому графові судилося стати. Він починає писати новогрецькою мовою.

Шлях, що його обрав поет, був нелегкий. Річ у тім, що більшість діячів грецького національного відродження вважала, що творити нове письменство можна лише коли не давньогрецькою мовою, то наближеною до неї катаревусою. Навколо вирувало життя, повне страждань, гніву й боротьби, подвигів та героїчних звершень, а в літературі те життя віддзеркалювали мовою й засобами, запозиченими від давніх греків, мовляв, в ім'я відродження славетного минулого. Крім усього іншого, та архаїзована мова була незрозуміла народові, що мав живу мову – димотику, якою створив героїчні пісні боротьби й непокори.

Ідучи за своїми попередниками поетами-борцями Ригасом Велестинлісом та Антонієм Мартелаосом, Соломос не тільки пише живою мовою народу, а й стає творцем літературної новогрецької мови. Не цурається він і давньогрецької, що була для нього засобом глибшого розуміння та джерелом збагачення мови новогрецької.

Першим твором Соломоса, написаним новогрецькою мовою, вважають “Ксантулу”, що, як і більшість його ранніх поезій, стала народною піснею. “Гімн Волі”, уривок з якого друкуємо, поет написав у травні 1823 року, натхнений переможною ходою грецької революції. Цей твір одразу був перекладений італійською, французькою, англійською й іншими мовами. (1864 року перші строфи його стали державним гімном Греції).

Серед інших визначних творів Соломоса поеми “На смерть лорда Байрона” (1824), “Вільні в облозі”, над якою поет працював від 1826 року до кінця своїх днів, “Ламброс” писана протягом десяти років (1823-1833), але, як майже всі великі твори поета, незакінчена; прозові твори “Діялог” (1824), що його звать “мовним заповітом” автора, та “Жінка з Закінту”, написана перед 1830 роком, але вперше надрукована лише 1927 року. З-поміж віршів

найвизначніше місце посідає “Загибель Псари” (1824), що відтворює один із епізодів героїчної боротьби грецького народу.

Загибель Псари

На Псарі по зчорній рівнині
Ходить Слава журна в самотині.
Все спалив той страшний поєдинок,
І у неї вінок на чолі,
Звитий з решти зелених травинок,
Що лишались на голій землі.

Гімн волі (уривок з поеми)

Пізнаю твій меч іскристий,
Що в борні нас окрилив.
Пізнаю твій зір вогнистий,
Що всю землю спопелив.

З грецьких ти кісток постала,
Невпокорена, свята.
Знов, як перше, мужня стала.
Слався, Воле золота!

Гнана й ганьблена, журливо
Ти чекала в темну ніч
Свого сина, щоб сміливо
Знов до тебе кинув клич.

Та барилась світла днина,
Ти була в самотині.
І мовчала вся країна
У неволі без борні.

Між німих убогих селищ,
Нерозважна, сумно йшла
І, згадавши давню велич,
Гірко сльози ти лила.

Прислухалась до розпуки, –
Може, заклик десь луна,
І собі ламала руки –

Німувала тьма нічна.

– О невже, невже, – питала, –
Всі раби на цій землі!? –
А у відповідь дістала
Тільки скарги та жалі.

Сльози очі заливали,
Безпорадні та гіркі,
І з убрань твоїх спливали
Крови грецької струмки.

Закривавлені ті шати
Вдягши, в пору йшла нічну
Допомоги десь шукати
У далеку чужину.

Поверталася з дороги
Без нічого в рідний дім...
Коли стукають убогі, –
Хто відчинить двері їм?!

Той з тобою заригає,
Той ні пари з уст, мовчить,
Той на вірність присягає,
Чорну зраду сам таїть!

Леле! Ще могли й радіти!
Зловтішалися: “Шукай!
Є ж у тебе вірні діти,
Хай рятують рідний край!”

І назад ступали ноги,
Бігли вдаль шляхи сумні...
Пам’ятали ті дороги
Про твоєї слави дні.

Ти, зневажена, вертала,
Похилилась голова.
Мов жебрачка, що прохала,
Від зневіри ледь жива...

Та тепер ми всі з тобою,
Чаша гніву повна вщерть.
Твої діти йдуть до бою –

Перемога або смерть!

З грецьких ти кісток постала
Невпокорена, свята.
Знов, як перше, мужня стала,
Слався, Воле золота!

Ксантула

Коли земля пірнула
У темряву нічну,
Полинула Ксантула
Човном на чужину.
Замаяли вітрила,
Їх вітер розвівав,
Неначе голуб крила
У леті розкривав.
А друзів огортала
І радість і журба
Востаннє їх вітала
Хустинка голуба.
Між ними й я спинився
І чув її “прощай”.
Та довго ще дивився
На хвиль морських розмай.
Пливли удалеч хвилі,
Я вже й не знав за мить:
Чи то вітрила білі,
Чи піна ген шумить.
Все зникло. Хвилі б’ються,
І темрява буя.
У друзів сльози ллються,
І з ними плачу я.
Не за човном я плачу,
Не жаль вітрил мені:
Ксантули більш не бачу,
Вона на чужині.
Вітрило не біліє,
І човен зник. Дарма!
Чому ж так серце мліє?
Білявих¹ кіс нема.

¹ Ксантула в перекладі з грецької означає “білява”.

Тиша

Жодних хвиль на морській гладіні,
І самотній берег в імлі,
І здається, що води сині
Мирно сплять в обіймах землі.

АНДРЕАС КАЛЬВОС (1792 – 1869)

Андреас Кальвос народився на о. Закінт, що належить до Іонійських островів, єдиної території Греції, вільної на той час від турецького ярма. Шлюб його батьків був мезальянсом, вони розлучилися після народження другої дитини, тому дитячі роки, проведені з батьком, що мав авантюрну вдачу, були дуже важкими. Тим не менше, молодий Кальвос здобуває європейську освіту, працює в різних європейських країнах секретарем або дає приватні уроки. У період з 1824 по 1826 рр. видає дві поетичні збірки: “Ліра” та “Ліричні поезії”, які стають його єдиним поетичним доробком. Повернувшись до Греції, мешкає на о. Керкіра, де викладає в Іонійському університеті, друкує в місцевих газетах філософські й критичні есеї та фейлетони. Утім, від природи замкнена людина, А. Кальвос не бере жвавої участі в політичному й культурному житті країни доби бурхливих революційних перетворень. 1852 року несподівано повертається до Англії, де вдруге одружується і разом із дружиною утримує приватний Жіночий ліцей.

Поезія А. Кальвуса є громадянською лірикою, в якій митець замислюється над історичною долею грецького народу, оспівує героїв, що стали на шлях боротьби за свободу. Саме тому для втілення своїх задумів поет вибирає форму оди і в пролозі до збірки “Ліра” подає уривок однієї з од Піндара, проводячи паралель між призначенням власних творів та урочистої хорової лірики античності. Наскрізною темою всіх без винятку творів є заклик до звільнення та пошуку шляхів, що ведуть до нього. Мовою поезій є класицистська катаревуса з окремими елементами закінтської говірки. Версифікаційно А. Кальвос використовує винайдений ним самим розмір, що нагадує малий сапфічний вірш.

Посвята Сулі

Дме вітер могутній і хилить
Додолу ліси Селеїди,
де я зупинився.
Сягають далеко віднесені ним
лади співочі.

Не чабанів безтурботних
пісні ці, ані шлюбні,
ані святкові юнацтва,
жінок молодих і мужів,
ані псалмоспіви.

Інше свято святкують
сьогодні осяйне, всенародне
по всіх усюдах Еллади.
Танцює війни провісник,
увінчує лавром.

Скелі стрімкі, славнозвісні,
гори чотиринадільні,
з вас сходять додолу
численні, могутні і вправні
мужі нездоланні.

Кожна правиця – стовбур,
Чоло кожного прикрашає
вінок, перестрибують
з валуна на валун, співаючи
гімн войовничий.

“Тривале життя, безпросвітнє,
богатири зневажають.
Безсмертне ім'я здобути
прагнуть і гідну могилу,
не хатню лежанку”.

Так ведуть пісню. Їй вторить
загрозливим брязканням зброя,
печери – відлунням... Та, горе,
не чути вже нічого, крім вітру
й бистрин верховинних.

“Куди б ти не біг, зачекай,
войовниче, скажи мені слово,
і хай не вполює тебе куля лиха.
В якій бік попростували
твої побратими?!”

“Час не чекає. Як маєш
ноги прудкі і серце хоробре,

Слідом за мною лети,
Щодоуху біжи, бо часу
Вже мало лишилось.

Я голос твій впізнаю.
Він веде мене. Пролітають
скелі під ногами, зникаючи
за спиною, проносяться повз
дерева й печери.

Широкі води річок, глибокі,
тіняві улоговини,
безлюдні стежини, ліси,
поля і гори стрімкі
зникають позаду.

Ось уже й Карпенісі. З висот
його гірських, де стою я,
вбачається зору стрій бойовий
зачаєних по кручах героїв,
увінчаночолих.

Навпроти ж безладно суне
галаслива поросль Османів,
крім тисяч, тисячі бачу
вершників на конях гарячих
впереміш із пішаками.

Наче в місцину святкову
звідусіль збігається натовп,
скрізь чути удари по струнах,
крики веселих мужів,
оплески, галас,

так і у варварів стані
чутно крики в кущах, тимпанів
биття, ляскіт лункий.
Та без ляку смерть незворушна
їх усіх споглядає.

Лише як світлої днини
сяйво змінилось на морок,
вкрила небесні простори
темна твоя намітка,
ноче священна.

Мати міркувань високих,
поривань звитяжних, спільнице
душ найзухваліших, ноче
небесна, сучаснице
вищої справедливості.

Часто ти мудрою мукою
мучиш народ нерозважний,
що лихо собі заподіює сам,
і тиранів золоті пояси
обертаєш на порох.

Пролий і тепер свою мряку густу,
хай людина не бачить людини,
хай стане засліпленим зір,
хай не розплющить ока
збройна долоня.

Настраханий дух ворогів
землі моїх предків, вітчизни,
хай велетнів плодить в уяві,
нехай йому скрізь ввижатимуться
мечів гострих леза.

До мене долинає гуркіт
уже розпочатої січі,
глухо гримить, неначе
на прибережні скелі
наскакує море.

Виють ліси, неначе
злетівши від хмар небесних
їх вітер шмагає люто,
листя сухе навздогін
за ним відлітає.

Ось і мечів уже гуркіт
явно чутно; вже мчать стрімко,
мов громи небесні, роєм,
лихі, некликані гості,
кулі смертельні.

Долинають уже звідусіль
упереміш і переможців,

і переможених, долі простертих,
крики – страшна, огидна
гармонія бойовища.

Ангели, ваш бо обов'язок
праведників охорона,
рятуйте своєю рукою
чад Селеїди й Боцари
для неньки Еллади.

Стихла вже битва, надходить
ніч непомітно, вкриваючи
зорі туманною пеленою
і, вкриті серпанком ніжним,
простягаються ниви.

Густим натовпом пропливають,
мов туман сивий, переді мною,
сотні тисяч душ померлих;
їхні руки ще й досі землю
зрошують кров'ю.

Беззаконники, що за ворога
собі обрали хреста. Їх проводить
ангел, на чолі ясніє нетлінному
винок, меч вогняний тримає
у карній десниці.

Ось, по десятках, строєм,
пролітають над нивами греків
тіні легкі, розливаючи світло,
виблискують, мов проміння
вранішнє сонця.

Несе хрест із пальмовим віттям
крилатий посланець господній,
що очолює їхній лад бойовий,
славословлячи, підіймаються
понад хмарами.

Радійте, страдницькі душі!
Доблесть ваша зразковою стане
для мене в житті земному,
і згодом долучиться ліра моя
до вашого псалмоспіву.

Атенська школа

АЛÉКСАНДРОС РИЗОС РАНГАВÍС (1809 – 1892)

Алéксандрос Ризос Рангавís народився в Константинополі, фанаріот, освіту здобув в Європі, працював в Атенському університеті, був послом у Вашингтоні та Берліні. Найпродуктивніший письменник свого часу, який зазнав слави за життя, але після смерти був майже забутий. Одним із перших написав “Історію новогрецької літератури”. Перекладав з італійської та німецької. Писав вірші, романи, новели. Перші твори написані під впливом європейського романтизму. Звертався до народної творчості, зокрема, поема “Демос та Елені” (1831) написана димотикою за класичним сюжетом народної пісні. Збірка “Різні поезії” (1837) складається з двох розділів – “Різне” (написано катаревусою) і “Димотичне” (димотикою). Оповідання у віршах “Корабель Діонісія” (1864), написане катаревусою за мітичним сюжетом, за стилем ближче до неокласицизму. Автор відіграв важливу роль у становленні новогрецької прози. Історичний роман “Володар Пелопонесу” (1850) написано на основі “Хронік Пелопонесу” (14 ст.) під впливом історичних романів Вальтера Скота. Повість “Нотаріус” (1851) є першим у новогрецькій літературі прикладом містичної оповіді, до якої звертається пізніше Г. Візійнос.

Співець

Самотній співець вирушає в світи,
Долає і скелі, і звори.
Зітхає, волає крізь сум самоти –
Німують у відповідь гори.
Він лиха не може ніяк обійти,
А серце тремтить, не вгаває.
Безгучно повітря зриває струна.
Лякає могили та ода сумна.
Співець про кохання співає.

Всю землю навколо вже ніч сповила,
природа темноти боїться.
Зірницю в затоці сховала імла,
І тільки кохання не спитьсья.
Примари снують поблизу джерела,
І жахом від них повіває,
Самотній співець у задумі мовчить,
Думками далеко він звідси летить.
Співець про кохання співає.

Співцеві немиле життя на землі,
аж ось вояки виринають.
Співець разом з ними ступає в імлі
і шаблю йому доручають.
Танцюють, стрибають, радіють одні –
велика гулянка триває.
А інші складають звияжні пісні
Аж поки їх смерть не взяла у війні.
Співець про кохання співає.

Відлунює грім, закликає сурма,
відвага у грудях нуртує.
Душа, наче птах, не страшна їй пільма,
та смерть на сміливців чатує.
Гармати стріляють, відлуння свистять,
Неспокій в серцях відбиває,
І кулі, мов град, безнастанно летять.
Допоки рушниці вогнем гримотять
Співець про кохання співає.

Рука його ріже юрбу без кінця,
І зойки, й плачі серед неї.
Та враз чорна куля влучає в співця –
Він блідне, мов квітка лілеї.
“Нещастям і мукам нарешті вже край,
їх серце востаннє співає,
а цей поцілунок несіть понад гай”, –
пташкам каже він, замовкає, та, знай,
іще про кохання співає.

Нова атенська школа

ЯНІС ПСИХАРИС

(1854 – 1929)

У Греції віддавна існувала проблема подвійного мовного спілкування: в першому столітті до Різдва Христового більшість населення держави Олександра Македонського писала і говорила олександрійським койне, тоді як учені користувалися аттичним діалектом класичної епохи. Упродовж багатьох століть таку двомовність сприймали як традицію і лише в 17 ст. її

вперше поставили під сумнів. Боротьба прихильників двох мов розпочалася наприкінці 18 ст. Наприкінці 19 ст. суперечка між прихильниками розмовної мови, димотики, і тими, хто виступав за книжну катаревусу, вступила в свій вирішальний етап. У теоретичному плані дуже важливим був двобій Яніса Психариса, який відстоював димотику, та Георгіоса Хадзидакіса, першого грецького вченого-мовознавця.

Я. Психарис народився в Одесі. До 6 років спілкувався російською, потім французькою. У Бонні вивчав право. У Парижі в університеті спеціалізувався на латинській філології. Займався візантійською та новогрецькою філологією, вивчав діалекти новогрецької. Саме Я. Психарис запровадив термін “диглосія” – двомовність щодо мовної ситуації, яка склалася в Греції. Свої думки з приводу мовного питання він висловив димотикою 1888 року в оповіданні “Моя подорож”, публікація якого стала поворотним етапом у розв’язанні мовного питання. Основним положенням Я. Психариса було твердження, що давня мова живе саме тому, що зазнала змін. Він пропонував наблизити давньогрецьку мову до сучасної йому розмовної шляхом природних змін на фонетичному та морфологічному рівнях.

Моя подорож (уривки)

Кілька слів

Той, хто мене читатиме, зрозуміє, з якою метою, я написав “Мою подорож”. Мова й батьківщина невіддільні. Чи воюватиме хтось за батьківщину чи за національну мову – одна боротьба. Завжди *боронять свою батьківщину*.

Моє життя належить Франції. Тим, ким я є, я завдячую Франції. Я люблю її, як матір чи як батьківщину. Я став її сином у час нещастя й смутку, то як мені її не обожнювати? Але народився я греком і забути того не можу, я маю зобов’язання й перед Грецією. Я хотів показати їй це. Та оскільки я не можу прислужитися їй у війні, то, принаймні, воюватиму за нашу національну мову. Нація, щоб стати нацією, потребує дві речі: розширити свої кордони і створити власну писемність. Якщо вона покаже, що знає, чого варта її народна мова, і якщо не буде соромитися цієї мови, тоді ми побачимо, що вона справді є нацією. Вона має розширити не лише географічні кордони, а й кордони мислення. Саме за ці кордони я веду боротьбу.

Лише на цьому я хотів наголосити в своєму пролозі. Тим, хто візьме до рук мою книжку, щоб розважитися чи провести час – щоб було ясно, я пишу для них – тим немає потреби пояснювати ортографічну систему, якої я дотримуюся, ані звітувати їм за кожне слово, за кожний вислів, які я написав. У своїй книжці я не вжив жодної граматичної форми, не написав жодного слова, жодного складу, не обдумавши їх перед тим упродовж годин чи,

можна навіть сказати, років, оскільки кожної зими на громадських уроках, які я даю, я вивчаю історію нашої мови.

Той, хто хоче прочитати книжку, щоб розкритикувати мене, щоб знайти помилки, вдати з себе вчителя, того я прошу переглянути мої наукові та філологічні дослідження в книжці “Історичні питання” (1888) і мої французькі монографії. Щоб звинуватити мене, він має спершу дізнатися про ті переконання, з якими я пишу, і чи скрізь ті переконання незмінні. Мені зроблять зауваження щодо багатьох речей, та на них я вже відповідав¹, не чекаючи на зауваження. І відповідати вдруге я не буду. Своєї власної мови я не маю й не вигадував, бо не творець. Я пишу загальною мовою народу, а коли народна, димотична, мова не має потрібного мені слова, я беру його з давньої мови і намагаюся, наскільки це можливо, прилаштувати його до граматики народу. Так робили всі нації світу, так робитимемо й ми. Мені здається, що вперше в цій книжці мова народу має якусь послідовність і цілісність. Я спробував писати мовою правильно, зберігаючи її закони, бути уважним до фонології, морфології й синтакси димотичної граматики.

Я не настільки молодий, та й не така вже дитина, щоб думати, нібито цією своєю книжкою спромігся розв’язати проблему, яка всіх нас крає. Щоб розв’язати її, потрібно багато чого: спершу потрібно, щоб кожен узявся серйозно вивчити ту мову, яку зневажає, не знаючи її, потрібно, щоб були написані граматики, щоб нашу справжню мову, а не лише катаревусу, викладали в школах і в університеті. Ми, звичайно, маємо краще вивчити давню мову та історію, щоб зрозуміти історичну цінність димотики, вивчити її з повагою і побачити, що ми можемо творити і писати лише димотикою. Я спробував показати, що кожен може писати цією мовою і прозові твори. Я відкрито й від усього серця заявляю: якщо моя книжка не зовсім добра, винен у тому тільки я, наша мова не винна.

Створити граматику я не хотів. Моя книжка є нічим іншим як фантазією, поезією. Приводом стала моя подорож, яку я здійснив, ось уже скоро два роки тому, на Схід і до Греції. Багато мандрівників зазвичай розповідають нам, що робили в понеділок і вівторок, о котрій годині приїхали, о котрій годині поїхали, яке вино пили, скільки комарів їх покусало, кого вони бачили там, де були, яке волосся було в господині й господаря дому. Потім, хоч би до якої країни вони подалися, сідають і розповідають нам історію подорожі туди. У мене такого немає. Guide Joanne² корисніший за мене путівник. Нічого з того, про що я розповідаю в своїй книжці, насправді не відбувалося. Справжньою є лише ненависть, яку відчуває кожен грек до турка, і любов, яку він відчуває до своєї батьківщини і до мови, що нею говорила до нього мати в дитинстві. Ніколи в своєму житті я не надавав великої уваги особам: лише людина, переконання і розум мають певну цінність у світі. Загальні питання є єдино важливими питаннями. Через те, там, де я пишу я, то лише

¹ На сторінках 239-240 другого видання “Моєї подорожі” Я. Психарис наводить свої відповідні мовознавчі дослідження.

² Adolphe Joanne (1813-1881) – французький географ, редактор “Путівників”

риторичний засіб, я – то ніщо. Лише національна душа має певне значення. Я спробував побачити, що криє у собі та душа, і, говорячи про себе, думав про інших. Моя книжка – це казка, а не подорож.

Ось що я хотів. Хотів іще дечого: щоб мій читач розважився, і якщо це можливо, не занудьгував навіть тоді, коли я говорю про серйозні наукові питання. Та насамперед я хотів, щоб кожен зміг мене зрозуміти.

Париж, 1888.

1

Затаєне бажання

Одного ранку за містом, де пахли рівнини і співали дерева, повні птахів, я теж вийшов – на далеких набережних західної Франції, де я перебував тоді – прогулятися полями і вмити росою ранкового сонця тіло й душу. Я піднявся на невеликий пагорб. На схилі розкинули свою яскраву зелень трави. Напіввологі від ранкової роси, вони пишалися своїм живим кольором, одягнені в свої діамантові, смарагдові й перламутрові шати. Трава, вишита золотом квітів, була схожа на живу тканину. Троянди розкривали свої червоні пелюстки. Посіви сповнювали серце пахощами. Віяв легенький вітерець. Десь там, у долині, поволі-поволі колихалися колоски і, ведучи розмову, схилялися один до одного, неначе віталися. Усе раділо сонцю, що зігрівало своїм теплим промінням. Небо закохано, ніжно дивилося на землю, так, як дивиться на свою кохану юнак, коли вона проходить повз нього. Стільки світла, стільки полум'я розлило воно їй на груди, що здавалося, ніби сонце й справді не знало, як упоратися з тими шаленими поцілунками, які воно хотіло їй віддати. Весна – це велике кохання, котре розпалює нас і котре кожного року народжує світ. Воно пробуджує все, всю природу, всі душі: це наче повінь життя, що розливається.

Я сидів тихо, безтурботно, ні про що не думаючи. Мою душу сповнював спокій. Я щосили випинав груди, аби їх наповнило життя. Я теж радів весні, природі, світові. А що таке щастя? Діяння, та й годі. Усе діяло довкола мене і в середині мене: дерева, щоб викинути цвіт, моє серце, щоб краще зрозуміти приємну красу діяльності. Я слухав природу. Вона зовсім близько співала свою нескінчену пісню, яку кожного року починає спочатку, – пісню життя й любови. Я дивився на гарний краєвид, що відкривався переді мною: наді мною – яскраве небо, на схилі – зелене поле. Та раптом, опустивши очі, вдалині я побачив безмежне море з його фіялковими хвилями, усміхнене, прикрашене білою піною море.

Ех, море! Чому я його побачив? Чому його не приховали від мене платани, верби й інші дерева, на які така щедра французька земля? Щойно я побачив море, моя уява звернула іншим шляхом. Я згадав батьківщину! І на батьківщину мене поведе саме море. Даремно я подумав про це, даремно в мене з'явилася така думка! Ні про що інше я вже не міг думати. Я забув про зелень, про квіти, про небо, про природу, виглядом якої я раніше не міг насититися. Щось мене вабило! Якесь сильне бажання точило моє серце і не

давало мені спокою. За мить я відчув, що маю встати, повернутися додому, полічити свої грошенята й вирушити в подорож.

– Так! – казав я собі, поки йшов додому, – вже час! Я маю, маю будь-що побачити своїх *одноплемінників*! Ось чого бажає моє серце. Не знаю, та мені здавалося, наче я дуже постарів. Уже час поїхати омолодитися, впасти в Ілісос, красиву річку, яка не винна, нещасна, що не біжить, адже в ній немає жодної краплини води. Я маю побачити своїх родичів, побачити Константинополь, Хіос і Атени! Я так давно залишив батьківщину, я так давно живу спокійним, щасливим життям на своїй новій, улюбленій батьківщині! Тут зі мною траплялося тільки добре. Уже час, час уже посваритися трохи з *одноплемінниками*. Коли вже я привітаю моїх любих греків, моїх добрих співвітчизників? Їхній розум завжди літає десь у високості, їхня душа випромінює благородство. Вони ще живуть із Сократом і Периклом. З давніх-давен дотепер нічого не змінилося: мова, кров, вимова. Лиш постав їм якийсь запитання – у них завжди знайдеться мільйон слів, щоб довести тобі щось і вилаяти тебе, якщо заперечуватимеш.

Їхні лайки! Почути б їх швидше! Тут у Франції, де я живу, ніколи, ні!, ніколи жоден мій друг – це правда, маю те сказати – ані гнівався на мене, ані посварився зі мною, ані затаїв якусь образу на мене, ані вдарив мене. Навіть якщо ми не завжди погоджувалися щодо якогось питання, наші серця знаходили спільну мову. Наша поведінка завжди була доброю. А це така монотонність! Мені вже набридла моя доля. Я поцілую першого, хто мене вилає. Мою душу мучить спрага сварок. Уже давно я ношу в серці сильне прагнення, мене охопило пристрасне бажання побачити знову мою матусю – Грецію! Мій розум прагне звершень. Я хочу слави й стусанів!

Я бачив стількох людей, я познайомився зі стількома людьми в світі! Усіх тих світочів, що їх має моя добра Франція, видатних і не дуже, я всіх їх знаю. Я навіть застав славетного старого Віктора Гюго. Він віддав мені купу поклонів і промовив: “Ти – видатна людина, а я хто?”. Лише наших власних видатних людей, лише наших добрих учителів я не побачу? То чого тоді варте моє життя? Краще побути годину біля них і померти, аніж жити роками й не бачити їх! Знаєте, яку насолоду, яку приємність відчуває той, хто спершу кидає тобі в обличчя всі слова, всі лайки, які знає й не знає, а потім сам же кидається в твої обійми зі словами: “Гей, брате! Дай-но я тебе поцілую!”.

– Люба моя дружино, дай тобі Бог здоров’я, приготуй скриню. Чи коли хочеш, скажу так: заплати за скриню і тримай свої речі напоготові. Я повезу тебе до Греції. Залишмо на три місяці, щонайбільше, наш милий куток, де ми живемо, загорнувшись тепленько в нашу любов, як пташка в своєму гнізді. Поїдьмо подивися на батьківщину свого чоловіка, зрозумієш, як розмовляли Платон і Сократ. Поїдьмо, щоб твої варварські вуха почули вимову, яку мав Гомер. Що роблять мудреці Європи, науковці, археологи, мовознавці, коли якийсь важке питання крає їхні голови, коли вони намагаються зрозуміти, як жили давні греки, як вони одягалися, як виробляли одяг, як їх мучив голод і як вони його тамували? Що вони роблять, коли

раптом знаходять у якогось письменника, прозаїка чи поета вислів, якого не розуміють, слово, значення якого вони не можуть осягнути? Що вони роблять, коли немає іншої ради, щоб просвітився їхній розум, крім якогось напівстертого кодексу, і силяться, всі разом, виправити пошарпані уривки якогось рукопису? Може, сидять і читають, відкриваючи та закриваючи наукові книжки, копірсаються в написах і ламають свої голови, щоб знайти правду, використовуючи ті нечисленні пам'ятки давнини, що досі збереглися? Звичайно, ні! Мудрі європейці, якби котрийсь давній грек був би ще живий, відразу побігли б до нього, цілували б йому ноги, щоб він сказав їм значення слова, якого вони не знають, сенс уривку, який їх мучить, розмір вірша, якість і кількість кожного складу. Тепер усі їдуть до Греції, і відчуття таке, наче говорять з давнім греком. Запитують якогось учителя чи якогось селянина і вчитель чи селянин відразу кажуть мудрому те, що він хоче почути; всі його сумніви щодо слова, всі їх розв'язують тому, що в Європі кожен знає, що як подасться до королівства, знайде давню Грецію незмінною і живою.

Тож їймо й ми. Завтра від'їжджаємо. Ще одне доручення я маю для тебе. Прошу тебе, не забудь, життя моє, покласти до скрині дві-три родзинки. Це буде по-людському, якщо ми привеземо якийсь подарунок *одноплемінникам*. Можливо, збереглися й родзинки. Простеж, світло моє, і не забудь узяти якусь граматику новогрецької. Ми повинні вміти говорити. На саме дно скрині поклади, душенько моя, “Grammaire du grec actuel”, написану Rangabe¹.

17 Пір'ї²

Найкраще дихається в горах. У Хорі³ дуже багато турків і коли я їх бачу, мене починає нудити. Отож я захотів поїхати прогулятися Хіосом. Одного ранку ми зі сьйором Костисом посідали на мулів і потяглися до місцин, де виробляють мастику⁴. Ми підіймалися високо-високо, а потім спускалися вниз і їхали узбережжям. Кожного разу, як ми їхали узбережжям, сьйор Костис казав мені: “Мабуть, часто їздив мулом уздовж узбережжя, часто приїздив сюди й Гомер, щоб спертися на цю скелю, яку ти бачиш зараз перед собою. Мабуть, тут він написав першу пісню “Іліяди” і, дивлячись на море,

¹ Rangabe A.R. Grammaire abregee du Grec actuel. – Париж, 1873.

² Тепер місто на півдні острова Хіос, що в Егейському морі (*Примітка перекладачки.* – С.П.).

³ У Греції головне місто острова називають *η χώρα*, “країна”, що за звучанням подібне до *το χωριό*, “село” (пер.).

⁴ Мастика – ароматична тягуча речовина, яку виділяють стовбур і гілки мастикового дерева. Використовується для виготовлення кондитерських виробів і напоїв, у стоматології, для захисту металів, тощо. Мастикове дерево – вічнозелений кущ, що росте переважно на середземноморських узбережжях. Тепер його вирощування зосереджене майже виключно на о. Хіос (пер.).

казав сам до себе “хвилі морські узбережжям плюскочуть”¹. Оці хвилі, які б’ються об узбережжя, мабуть, вони билися так і тоді. Мабуть, Гомер слухав їх і складав вірші”.

А я йому відповідав: “Сьйоре Костисе, Гомер не писав, бо не вмів писати. За його життя ще не існувало алфавіту. Тож він не міг надати номери пісням і назвати одну “Альфа”, а іншу “Бета”. Гомер був неписьменною людиною, сьйоре Костисе, це точно відомо, та наші вчителі зараз знають навіть більше. Сьйоре Костисе, Гомер був не один, їх було багато. Греція – багате місце, їй було замало одного поета, тож вона народила багатьох. Усі ті поети подорожували Грецією туди-сюди, кожен мав сказати щось власне, один розповідав про кораблі, що зібралися тоді в Трої, інший про те, як Ахіллес висварив Агамемнона, третій про Діомеда, наділеного й силою, й кокетством, четвертий оповідав про старого Пріяма, який сам прийшов уночі до шатра Ахілла, щоб з плачем і болем забрати тіло свого сина, п’ятий оспівував Елену, яка оком, сповненим небесних радощів, споглядала зверху з фортеці те погане, що чинилося внизу, а її врода засліплювала старих. Отих бідних, голодних, які походжали, співаючи, і просили шматок м’яса як відплату, їх ми називаємо рапсодами. Тоді поезія і фантазія не належали лише одній людині, вони належали всьому народові, і то була визначна річ, що в такій маленькій країні, як Греція, враз знайшлося стільки таких голів. Звичайно, скажу тобі ще дещо, сьйоре Костисе, є в мене одна ідея. Фактично, окрім того, що “Іліяду” написав не один поет, це ще й сталося не в тому самому місці. Вона народилася в багатьох селах. Одне село знало одну пісню, і звідти її брало інше село. Кожне її опрацьовувало, створювало заново власною мовою. Саме тому “Іліяда” містить стільки протилежних, стільки відмінних форм. Займатися пошуком оригінальної мови “Іліяди” і вважати, що ця мова була однією-єдиною, чи що вона колись була цілісною й мала просту граматику, то лише витрачати час. Не вір тому. Пісні поеми, сьйоре Костисе, були нічим іншим, як димотичними піснями, як наші власні, з тих, що їх збирає твоя милість і які іноді записую і я. І в наших піснях ти знайдеш протилежні форми, відмінні граматичні системи. В одній казці, яку тобі розкажуть у якомусь хіоському селі, раптом почувеш форму, яка трапляється лише в Македонії чи на Пелопонесі! Разом з людьми мандрують і казки! Коли зможеш, визнач, якою мовою створено казку. З тих різних пісень, можливо, одного дня й там, де того не чекаєш, виникне нова “Іліяда”. Не думай, що вчителі вихвалитимуть її, вони назвуть вірші вульгарними, так, як назвали б вульгарним і Гомера, якби в ті часи жили вчителі, бо й Гомер був неписьменним поетом народу. І якби Гомер не говорив мовою народу, то як би народ знав Гомера напам’ять? Ану ж бо, сьйоре Костисе, попроси народ вивчити напам’ять Теодораса чи Геракліоса. Побачимо, чи він зможе це зробити.”

Сьйор Костис, нашорошивши свої вуха, уважно слухав. Такого грека, як сьйор Костис, рідко коли зустрінеш. Він не був схожий на інших. Його розум

¹ Рядок з “Іліяди” (пер.).

допитливий і цікавий, він не вважає, що все знає. Коли з ним говориш про Гомера, він не сприймає це так, ніби ти кажеш йому це, аби зачепити його чи, може, образити. Він розуміє, що ці питання мають на меті одне – наукову правдивість. Мені подобається подорожувати з таким супутником.

Ми пришпорили наших мулів і подалися вперед. Нашою метою було побути днів п'ятнадцять у Пір'ї. Нехай інші їдуть прогулятися Європою, нехай усі, хто хоче, їдуть побачити Азію з її безмежними державами, Африку з її левами, пісками й водами, а мені подобається Пір'ї. Я божеволю від мешканців Пір'ї. У Пір'ї розкривається моє серце.

Я зрадів, коли побачив Пір'ї. У Пір'ї навіть каміння сміється. Мешканець Пір'ї не схиляє голови, на його обличчі ти бачиш свободу й доброту. Він не невдячний, він пам'ятає добро. Він кмітливий і відразу розуміє все, що ти йому кажеш. Мешканець Пір'ї поважає свої давні звичаї і, звичайно, пишається тим, що зберігає їх. І мешканець Пір'ї має рацію: ніколи в житті ти не повинен відмовлятися ані від імени, ані від релігії, ані від мови свого батька.

Коли я ввійшов у Пір'ї, всі його мешканці вийшли, аби зустріти мене. Уже вечоріло і, неначе квітка на небі, трохи розкрився й зазолотів місяць. Мені здалося, ніби я опинився в казці, коли побачив усіх їх, що зібралися праворуч та ліворуч у вузьких вуличках між кам'яними будинками, щоб привітати мене, коли побачив, що кожен тримає в руці скіпку й одягнений у все біле. Я сидів верхи на мулі і, просуваючись поволі вперед, подавав руку то праворуч, то ліворуч. А обличчя засміялися, коли мої очі наповнили сльози.

*Ти неначе бей, і вигляд твій незвичний,
У наше входиш ти село, мов кипарис величний..*

Ні, мої добрі мешканці Пір'ї, я не бей і Махмуд те відає. Я не кипарис і величі не шукаю. Я такий же, як і ви, сільський хлопчак, і все сільське мені до вподоби. Ваша вимова ніжно пестить мій слух і я захоплююся вашим убранням. Мешканець Пір'ї носить тільки своє давнє вбрання. Білий одяг носять чоловіки, білий одяг носять жінки, білий одяг носять діти. Ти обов'язково маєш побачити мешканок Пір'ї. З якою грацією вони, повільно ступаючи, неначе корабель, що погойдується на хвилях, пропливають під арками й виринають з вузьких вуличок, коли йдуть до джерела: з глечиком на плечі, підтримуючи його зігнутою в лікті рукою, всі одягнені в біле, вони відсвічують на тлі блакитного неба, неначе живі мармурові колони.

Я вас так полюбив. Одна річ, яка мені дуже сподобалася в Пір'ї, це те, що мешканець Пір'ї ніколи не ходив до школи. За це я їх так полюбив. Один мешканець зі знанням справи казав мені: “Нащо нам та грамота? Якби та грамота та знадобилася нам для чогось, я нічого не казав би, але та грамота не має для нас жодного сенсу. Візьмімо якогось хлопчачка, який і вдень, і вночі називає батька *Φέντη*, яке відмінює *ο φέντης μου* і *του φέντη μου*. Тут приходить твоя милість, приводить хлопчачка до школи й навчає його, що він має відмінювати *ο πατήρ, τω πατρί, ω πάτερ*. Зрештою ти змушуєш його читати щось на зразок *πατράσι* і *πατέρε*, які ніколи не знадобляться йому. Нам не

потрібний Ксенофонт з його аттичною мовою. Нам досить нашої мови. Якби, принаймні, дитину вчили відмінювати *ο πατέρα, του πατέρα, τον πατέρα*, можливо, дитина й мала б якийсь зиск: так би вона навчилася розмовляти з рештою греків, з *одноплемінниками*, як їх називають, і зрозуміла б, що всі ми маємо одну мову, яка нас єднає.

Я, мій превелебний пане, неписьменний, і до всього, що я тобі кажу, я дійшов своїм куцим розумом. Так мені здається правильніше. Зрештою, скажу тобі правду: нас задушила освіта. Освіта – то розкіш. Кожному слід подумати над дечим. Ось ти, який об’їздив Європу, скажи-но мені, чого потребує нація, щоб стати великою й відомою? Я скажу тобі так, як я це знаю, а далі побачимо, чи дійдемо ми згоди. Щоб стати великою, нація потребує дві речі: вона потребує освіти і війська. Тепер скажи-но мені, яким чином вона може здобути освіту і військо? Де вона візьме гроші, щоб заплатити вчителю й військовому? У мене. У торговця, який удень і вночі працює, у селянина, який потом обробляє землю. Тож розсудливіше було б спершу подбати про гроші. Торговець і селянин є твоїм основним підмурком і, якщо ти замислив звести палац, ти зводитимеш його на їхній спині. Не будемо складати рук, уважаючи, що нам не личить працювати, що так ми буцімто втратимо повагу. Я знаю, що нас іноді зневажають чи тому, що ми ходимо за волами, чи тому, що вдаємо торговців. Уже майже всі греки зробилися адвокатами й лікарями. Тим не менш, і лікаря, й адвоката навчаю я”.

Якби я мав гроші, мій любий мешканцю Пір’ї, про що ти так добре сказав, я золотими літерами надрукував би твої слова, щоб поширити їх Грецією. Добре закарбуймо їх у своїх головах, які не варті й шеляга ламаного. Усі в Пір’ї такої думки. Лише один зіпсував мені настрій: хлопець років десь п’ятнадцяти, одягнений по-європейському, який силкувався розмовляти чистою мовою. Одного дня я проходив повз його будинок саме тоді, коли хлопець повертався з уроків. Я почув, як він кричав батькові: “Тобі не соромно тієї варварської мови? Мені вже набрид будинок, де розмовляють так вульгарно. Мені соромно тебе слухати. Я не можу більше жити в селі. Я добре вивчився і стану вчителем.”

Його бідолашний батько не наважувався й слова сказати й був такий засмучений. Та й що він міг сказати? Його син знав грамоту, а він, нещасний, ні. І мені зовсім не видалося дивним, що хлопець так розмовляв: ми мали почути й таке. Ми вже пізнали будь-яку неповагу. Оскільки нам уже показали, що ми маємо зневажати мову нашого батька, цілком логічно було почати зневажати й самого батька, який розмовляв нею. Я попросив, щоб хлопця привели до мене. Він прийшов радісний, гордий з того, що його погукав професор. Він відразу продемонстрував усю свою грецьку. Побачивши його, я запитав: “Юначе, скажи-но мені, як ти звертаєшся до свого батька, коли розмовляєш з ним?”. Схоплюється хлопець і каже: “*Πάτερ!*” – “О! А чому ж ти не кажеш йому *πατέρα?*” – “Бо це *помилка.*” – “Браво, юначе! Я бачу ти освічений! Я хочу, щоб ти й мене просвітив. Як буде родовий однини й множини?” – “*Πατρός, πατέρων.*” – “Добре! А поясни

мені тепер, чому в називному є η , а в родовому й однини, й множини його немає? Чому в родовому *πατέρων* наголошене ϵ і звідки взялося те ϵ й чому його немає в родовому *πατρός*? Ти не міг би мені пояснити?” – “???” (Бідолашний хлопець і слова не міг вимовити.) “Скажи-но мені ще таке. Це слово, *πατήρ*, видається мені якимсь дивним. Боюся, то *помилка*. Звідки взялася та α в давальному множини *πατράσι*? Чому раптом зникає ϵ й іноді маємо η , а іноді α , іноді ϵ наголошене, а іноді, ні? Чи потрібна двоїна називного-знахідного чи ні?” Хлопець розгублено розкрив рота. “Ти не знаєш? Нехай! Та, принаймні, можеш мені пояснити кличний відмінок *πατέρα*? Як стало в називному *πατέρας*? Чому там є σ і α ? Чому зберігається α називного в родовому, знахідному й кличному відмінках? Це загальний закон нашої мови, що іменники чоловічого роду зберігають α називного в усіх відмінках однини, чи то *помилка*? Іншими словами, ми маємо казати *του πατέρα* чи ми раптом можемо сказати *του πατέραε*, *του πατέρου* чи й *του πατέρη*, там уже як вийде? Я думаю, кличний відмінок *πατέρο* є *помилкою*, має бути *πατέρα*. Отже, існує загальний закон. Якщо це загальний закон, то це не *помилка* тому, що *помилка* не знає правил, її можна зробити, де завгодно. Тепер ще одне. Чому в множині немає α ? Чому скрізь наголошене ϵ ? Чому називний подібний до знахідного? Яка причина? Це в порядку речей чи ні?” – “Та мене цього не вчили”, – кричить мені хлопець безнадійно. “Тебе цього не навчили? Тоді мовчи. Щоб говорити, що є *помилкою*, а що ні, ти спершу маєш знати, про що ти говориш. Той, хто неспроможний сказати тобі, як утворився називний *πατήρ*, ані як виник називний *πατέρας*, немає жодного права вирішувати, яка форма є нормативною, а яка ні, бо, перш за все, сам не відчуває ще, що таке нормативна форма. І йому не личить учити нас, якою мовою ми маємо писати. Те, що ти кажеш, пусті слова. І ти не маєш права судити, що є *помилкою*, а що ні. Припини поводитися по-дитячому і не ображайся.”

Не будемо ж ображатися й ми на наших учених дітей і повернімося до нашої справи! Згадайте-но, малі та дорослі мешканки та мешканці Пір’ї, які незабутні розмови ми вели! Жодного зі сказаних вами слів я не міг не записати:

Святий Василь приходив з Каппадокії з дарами,
приносить пера і папір, папір з каламарями.

Така біда спіткала й мене, друзі. Завжди ходив я з папером у руках, чи коли я прогулювався вулицями, чи коли ввечері в нас була гулянка. Я теж прийшов з Каппадокії, здалеку, як і святий Василь. І я таки мав приїхати здалеку, щоб вивчити вашу мову, бо вчителі говорять лише про освіту та про науку. Тим не менше, хто з них зрозумів, що сьогодні науці й мовознавству потрібні саме такі дослідження, тобто окремі монографії з говірки кожного села? Наразі ми зрозуміли лише одне, етимологію: “*ханума* означає

втрачати розум, а від *orecchio* походить *уроїкώ*¹. Отаке ми говоримо. Нами заволоділа ще одна пристрасть: збирати слова. Але ми не знаємо, що для того, аби зібрати слова, щоб вивести одну-єдину етимологію, ми спершу маємо дізнатися, які фонетичні, які морфологічні закони мови, до етимології якої ми вдаємося навмання. Ми маємо нашорошити вуха, щоб чути, як вимовляють найзвичайніші слова, ми маємо бути уважними до того, як вимовляють *ερώ* і *εσώ*, *καλημέρα* і *καλησπέρα*. Тільки так мова розкриє нам свої скарби.

Ех! Якби я тільки міг! Якби я мав досить сили, розуму, життя! Якби я володів мистецтвом і знав шляхи! Я об'їздив би всю Грецію, я відвідав би всі-всі села одне за одним. З мішком за плечима, з папером у руках збирав би, збирав би, закидав би в мішок аркуші паперу. Клав би туди кожне слово, кожную форму, кожний варіант вимови слова. Якби я мав десять ніг, щоб ходити, десять вух, щоб чути! Якби я міг пити слова селянина, неначе вино, якби я міг почути, як розмовляють у кожному місці, яка мова схожа на яку, що відрізняє одну говірку від іншої, скільки мовних центрів є в Греції, як поволі формується мова, як мова сільська стає спільною для всіх, як вона поширюється й передається, як змінюється потроху в душі і у вустах людська говірка. Сільська говірка зникає, а люди ще не зрозуміли, чого вона варта і як її дослідження вшанує Грецію. Ех! Якби я тільки міг! Стільки питань сьогодні крає мудрих мужів, етнологічних, історичних, філософських питань. А досить лиш зглянутися й послухати селянина, який розмовляє з тобою, щоб побачити правду й прозріти!

Учені вивчають мови, дивлячись на них на папері, і вважають, що мови існують лише на папері. Якби вони почули, як говорить Гомер, вони не звернули б уваги на те, що він каже. Він у них є надрукований і вони вивчають його вірші. Мені стільки людей говорило: “Як же ми писатимемо димотикою, адже в неї немає граматики?”. Вони вважають, що в давній мові була граматика і що Платон кожного разу, як сідав написати фразу, копірився в своїй граматиці, щоб дізнатися, як його провідмінювати і якої форми вжити. Вони думають, що граматикою є лише та граматика, яку друкують, і кажуть, що все, що не надруковано, вся граматика, яка не стала *книжкою*, не існує. Вони гадають абсолютно серйозно, що в світі може з'явитися мова, якою б говорили, навіть якби в неї не було граматики, навіть якщо граматика не надрукована. Це те саме, що думати, нібито дім може стояти без підмурку. Бачиш, куди привело питання мови? З такими дитячими ідеями потрібно боротися. Таке потрібно перетирати і потрібно багато терпіння, щоб не занудьгувати і не облишити все це посеред дороги. Метою граматики є не створювати мови і навіть не внормовувати їх: вона має на меті знайти прихований порядок, природні закони, почути, як розмовляють цими мовами народи і зрозуміти, як вони їх створили.

¹ Я. Психарис тут висміює своїх сучасників невігласів. Насправді, “ханума” є запозиченням з турецької й позначає жінку-мусульманку, а *уроїкώ* походить від давньогрецького слова зі значенням “дурний” (пер.).

Давня мова була живою й зовсім не дохлою, як катаревуса. По всій Греції, тоді, як і сьогодні, існувало багато сіл. І в кожному розмовляли сільською говіркою того часу. Одне село споріднювалося з іншим і так сформувалися потроху дорійська, іонійська, аттична мови. Аттична, яку ми знаємо сьогодні, не була мовою лише одного села: вона була мішана, спільна мова, створена з різних слів, з тисячі форм, які вживали селяни цілої Аттики. Спершу та ж дорійська була нічим іншим, як сільською мовою, простою, вульгарною, і нею розмовляли по селах. Приїжджайте, нікчемні вчителі, в Пір'ї, аби почути її. Приїжджайте, щоб ми дізналися, що таке мова, і зрозуміли багато речей про давню мову, яких наш розум не може осягнути, поки ми бачимо їх надрукованими. Кожного дня ми беремо граматику й читаємо там форми *τιμάω* – *τιμώ*, *φιλέω* – *φιλώ*. Ми називаємо їх злитими дієсловами, бо нас навчили так казати. Проте ви не дивуетесь, як могло *φιλέω* стати *φιλώ*? Вам не здається дивним такий стрибок? Ви не запитуете, що сталося з наголосом, куди поділося *ε*, яке було наголошеним, і як взагалі могло статися, що загубився наголошений голосний? Злиття на папері відбувається легко, не треба робити нічого, тільки поставити *φιλώ* поряд з *φιλέω* і провести лінію, щоб відділити букви, щоб вийшло *φιλέ-ω*, *ώ*. Але греки, які казали замість *φιλέω φιλώ*, не проводили жодної лінії, вони не проводили злиття на папері. Воно проходило в живій вимові, а жива вимова не має ані друкарень, ані книжок. Скільки змін мало зазнати *φιλέω*, щоб стати *φιλώ*! Воно мало втратити наголос на *ε*, щоб наголос перемістився на *ω*, щоб *ε* стало зовсім тонким, ледь чутним, і щоб поступово стало чутно лише *ω*. Поки ми бачимо *φιλώ* в книжках, ця форма не може нам являти нічого, окрім жахливої помилки. І що ж то за люди були греки, що розмовляли так, що губили наголоси й голосні? Можливо, якщо поїдете в Пір'ї – і в інші села – ви побачите, як таке могло статися. Давнє *φιλέω-ώ* ви більше не почуете, але ви знайдете багато інших, подібних до нього, і зрозумієте, яким чином змінюються мови. Їдучи з одного села в інше, ви зустрічатимете в кожному те саме слово з іншою вимовою. Ваше вухо вловить найменші відмінності, які мають між собою ці села, ви простежите нескінченні фонологічні стадії якоїсь форми й побачите кожну зміну і всю повністю послідовність. В одному селі казатимуть *ψυχή*, в іншому *ψυ'η* з густим придином замість *χ*, в третьому *ψυη* без придику, в четвертому *ψυη* з половиною ненаголошеного *υ*, тобто *υ* ледь чутне, і лише тоді з'являється відома форма *ψή*, яка не становить жодних труднощів. У такий самий спосіб у давніх селах, якби ми жили в той час, ми почули б десь *φιλέω*, десь *φιλέώ*, десь *φιλεώ* з половинним *ε* і потім *φιλώ*. Ми вивчаємо граматику, але захопити її сенс не можемо, ми уважні до даних і нехтуємо правду. Ми відкриваємо очі й закупорюємо наші вуха. І граматику давньої мови, і загальну граматику краще розумієш, коли почуєш, як розмовляють, аніж коли візьмеш книжку, щоб почитати. Одного дня сільська говірка ляже в основу мовознавчих досліджень. Досить порівняти її з давньою й відразу оживає книжка, яку читаєш лише очима, тобі здається, ніби ти чуєш її і вона розмовляє з тобою.

Учителю, учителю, не зневажай мови села. Вона – початок мудрости. Послухай іще дещо, щоб здивуватися: хоч як би ти старався, хоч скільки б ти брався читати Платона і Ксенофонта, хоч скільки б ти очищав свою мову, знай: ти ніколи не досягнеш того, щоб розмовляти мовою, якою хочеш, так чисто, так красиво і так *нормативно*, як розмовляє нею селянин.

Приїжджайте, нікчемні вчителі, до села. До села, з його чистим повітрям, з прекрасною природою, де розкриються ваші розум і серце. У селі все добре. Ти радієш життю подвійно, навіть якщо подекуди в твоїй душі народжується якесь затаєне, якесь солодке бажання. Тут усіма своїми фібрами відчуваєш поезію й природу.

КОСТИС ПАЛАМАС (1859 – 1943)

Костис Паламас – видатний грецький письменник, член Атенської академії (з 1926 р.). Народився в Патрі, дитячі роки провів у м. Месолонгі. Закінчив Атенський університет, де студював право. У мовному питанні був послідовним прихильником димотики. Ранні поетичні твори позначені впливом французького “Парнасу”. Найважливіші поезії Паламаса “Пісні моєї батьківщини” (1886), “Гімн Атені” (1889), “Очі моєї душі” (1892), “Ямби й анапести” (1897).

У творчості 1900-х років втілено ідеали грецького народу, його прагнення відродити свою мову й національну свідомість. Цей період репрезентують збірки “Тихе життя” (1904), “Дванадцять заповітів цигана” (1907), “Сопілка володаря” (1910), “Жалі лагуни” (1912), “Вівтарі (1915) тощо. Перу К. Паламаса належать також прозові (“Смерть сміливця”, 1901), драматичні (“Найшляхетніша”, 1903) та літературознавчі (“Шляхи прози”, 1933 – 1940) твори.

Уся творчість К. Паламаса присвячена Греції. Його улюбленими темами були традиції грецького народу, краса рідної природи, багатовікова історія вітчизни. Сама смерть письменника 27 лютого 1943 р. стала приводом для грецького народу виявити свою незламність у боротьбі за волю. Море людей заповнило окуповані фашистами Атени під час похорону. Греки з гордістю співали національний гімн, віддаючи належну шану своєму видатному землякові.

Батьки

Коли від мене сад оцей ти успадкуєш, сину,
Напризволяще не лишай, працєю в нім без упину.
Копай ще глибше ґрунт, охороняй пильніше,
Угноєю і плекай, хай квітне ще буйніше,

Підпірки став де треба попід кроною густою
Та щедро землю поливай джерельною водою.
Води свяченої дістань, кропи цю землю милу,
Закляттями й замовами жени нечисту силу.
Щоб кожне дерево було зелене, свіже й гоже,
Копай, саджай, вирощуй їх і захищай...

Та, може,
Колись минуть щасливі дні, настане лихоліття,
Злетять сполохані пташки, дерев зелене віття
І стовбури згодяться лиш на шанці та намети,
Не бійсь руйнації. Пали! Рубай! І на багнети
Наколюй все. Хай гине сад і зароста травою,
Збудуй фортецю, вкрийсь у ній і приготуйсь до бою.
Кров, що проллється в тій борні, хай землю поливає,
Щоб покоління те нове, що нас змінити має,
Зазнало світлого життя, яке крізь п'ятьму сяє.
Хай буде волі клич тобі надійна оборона,
Бо воля, сину, над усе – і шабля, і корона.

Свято в Какаві

Прийшли циганки. Пишні сукні
На них мінилися барвисто,
Яскріло в кожної на шії
Коралове важке намисто,
Червоні тріпотливі губи,
Хустки блискучі й золотаві,
А очі звабні та лукаві!
Прикрашені вінками з квітів,
Що їх дарує буйний травень,
Вони й в руках квітки тримали,
У бубни били та дзвіночки
І, ставши в коло, танцювали...
Про травень їхній спів лунає.
І знову танець починає,
Поволі вийшовши із кола,
Дівча тоненьке і струнке,
У запальному танці в'ється
І, не торкаючись землі,
Злітає легко, мов на крилах,
Уся – знемога й полум'яність.
То вісімнадцята весна
Вирує в дівчині й чарує...
Все йшли циганки, йшли циганки,

І пісня їхня не змовкала:
- Тепер весна, весна і травень,
Небавом літо прилетить.
Чужинець кожен прагне швидше
На рідну землю повернутись,
Коня свого вночі сідлає,
Щоб був прудкіший у путі,
Йому підкови золоті
Цвяхами з срібла прибиває.
А вам, знедолені циганки,
Дарма в дорогу вирушати:
Ні батьківщина, ні домівка
На вас, циганки, не чекає,
Для вас лиш травень розквітає,
До себе в гості кличе всіх:
Ідть із Заходу, цигани,
Ідть, цигани, і зі Сходу,
В садах завітчаних травневих
Хоч погуляйте до пуття.
Вас жде дзвінке триденне свято –
Бенкет циганського життя!
Тут у Какаві зберетеся,
Багатомовній, велелюдній.
Хоч хліб гіркий тут і черствий,
Та досить є води п'янкої,
Бо невичерпне джерело.
Удосталь молока та меду,
Впаде дощем небесна манна,
Тут є старе міцне вино.
Ви ж чаклуни та мудреці,
Цигани.
Вам і духи служать.
Ви вправні в чарах та закляттях,
Вам знана й мудрість Соломона.
Сідлайте коні серед ночі,
Підкуйте, щоб були прудкіші.
Вам срібла місяць подарує,
А золота – зірки високі.
І вирушайте святкувати,
Невтримні, буйні, чорноокі,
І неозора ця долина,
Де ваше свято забуває,
Три дні вам буде батьківщина.

Журба

Пройшли мої роки дитячі на березі,
Де хвилями грає
У тихій лагуні спокійне та лагідне,
Вколисане леготом море безкрає.

Коли я дивлюся, як молодь замріяна,
Мов цвіт розквітає,
Далеке дитинство з блакитного берега
До мене, як марення, завжди вертає.
І серце зітхає: туди б повернутися,
Де хвилями грає
У тихій лагуні спокійне та лагідне,
Вколисане леготом море безкрає.

Одна в мене доля, одні в мене радощі,
А інших немає:
Те море ласкаве. Солодке, як озеро,
Немов океан, неосяжне, безкрає.

Наснилося знову, мов я на тім березі,
Де хвилями грає
У тихій лагуні спокійне та лагідне,
Вколисане леготом море безкрає.

Ой, лелечко-леле! Не знаю розради я,
Журба мене крає.
Її не вгамують ні юности марево,
Ні берег чудовий, ні море безкрає!

І що то за буря так душу розбурила
Журбою гіркою,
Що й лагідне море, і берега видиво
Мені не дають ані сну, ні спокою?

Журба невимовна, журба у душі моїй
Без міри, без краю.
Її не вгасити й на тихому березі
У хвилях пестливих дитинного раю.

ЛОРЕНДЗОС МАВІЛІС (1860 – 1912)

Лорендзос Мавіліс народився на о. Ітаці, але батьки його походили з о. Керкіри. Студіював філологію в Атенському університеті й філософію в університетах Німеччини до 1890 р. Повернувшись до Греції, брав активну участь у визвольних змаганнях, загинув 1912 року в боях за визволення Епіру. Був депутатом парламенту Греції, де палко обстоював права димотики як офіційної мови.

Великий вплив на творчість поета мала творчість К. Паламаса. Для творчої манери Л. Мавіліса, який писав сонети, характерні парнаська відшліфованість форми й майстерність римування. Проте поет є також яскравим представником нової течії в новогрецькій поезії, позначеній впливом французького символізму. В основі філософії цієї течії лежить переконаність у тому, що поезія має не декларувати, а пропонувати, підказувати, тобто, спрямовувати думки й відчуття читача, натяками, непрямими доказами, у вищу сферу трансцендентних ідей, де немає місця меланхолії й безнадії, якими просякнута ница дійсність.

Опубліковано такі збірки поета: “Твори Лорендзоса Мавіліса” (1915, 1922), “Сонети” (1935, 1949).

Лета

Мерці щасливі, – всі свої страждання
Забути можуть, всю життєву путь.
Як сонце зійде й сутінки спадуть, –
Не плач по мертвих, затамуй ридання:

Жене їх спрага саме в час смеркання
До річки забуття – води ковтнуть.
Але чому в воді тій каламуть? –
Вона від сліз земного вболівання.

А хто нап’ється з непрозорих хвиль,
Той серед лук, де квітнуть асфоделі,
Відчує знову посеїбичний біль.

Не втримав сліз в години невеселі –
Оплакуй тих, хто не пішов з життя,
Хто прагне, та не має забуття.

АЛЕКСАНДРОС ПАПАДІЯМАНДИС (1851 – 1911)

Александрос Пападіямандис народився в сім'ї священнослужителя на о. Скіятосі. Юність письменника пройшла в допомозі батькові в церкві, праці з рибалками та селянами для підтримання родини. Аскетичність виховання суттєво вплинула на світогляд А. Пападіямандиса, що відобразилось у багатьох його творах. Не маючи змоги діставати освіту на рідному острові, А. Пападіямандис закінчує гімназію лише прибувши до Атен, коли йому вже виповнилося двадцять три роки. Прагнення до знань спрямовують майбутнього письменника до Атенського університету, де, втім, йому не судилося здобути повну освіту. Через фінансову скруту А. Пападіямандис залишає університет і починає працювати перекладачем, журналістом, продовжуючи у вільний час самоосвіту.

А. Пападіямандис написав близько двохсот прозових творів, серед яких є новели, оповідання, три історичні романи. Вершиною творчости письменника вважається оповідання “Губителька”. Оповідання А. Пападіямандиса є своєрідною енциклопедією народного життя його острова, вони розкривають психологію людини з народу, її проблеми, радощі та горе, страхи та сподівання. Утім, не слід розглядати таку наполегливість у розробці етнографічних тем як своєрідну втечу письменника від проблем та турбот його сучасного “міського” життя. Часто головним героєм творів стає дитина або людина, яка пригадує своє дитинство. Таким чином автор намагається розкрити одну з головних ідей своєї творчости – повернення людства до джерел дитячої невинности та чистоти природи. Творчий метод письменника можна охарактеризувати як етнографічний реалізм з елементами символізму. Окремо слід зазначити широке використання автором християнських мотивів. З дитинства християнство стало невід’ємною частиною духовного життя автора, причиною його творчих шукань та внутрішньої боротьби. Письменник часто звертається до осмислення догм християнства, полемізує з ними, демонструє відмінність між книжним “Словом” та його втіленням у реальності.

У своїх поглядах на новогрецьку мову А. Пападіямандис належить до поміркованих прихильників катаревуси. Димотика з’являється переважно в діалогічних частинах його творів. Крім того, важливо підкреслити майстерність у виборі димотичних або катаревусних мовностилістичних засобів в оформленні частин, у яких автор удається до відтворення внутрішнього монологу персонажа, що, в свою чергу, породжує цілу симфонію голосів його прозових творів.

Мрія у хвилі

Був я бідний чабан у горах. Дев’ятнадцятирічний і абетки не навчений. Проте, сам не відаючи того, щасливий. Останнім разом, як я відчув смак того

щастя, було літо року 187... Був я тоді гарним парубком, і зрання дивився на своє загрубіле, сонцем обпалене обличчя, що вигравало, віддзеркалюючись на воді струмінців та джерел, і виснажував свій гнучкий стан, блукаючи скелястими горами.

Потому, коли розпочалася зима, мене взяв до себе старезний отець Сисой, або ж Сисоній, як нарекли його наші селяни, й навчив мене грамоти. Був він колишнім учителем і до останньої його хвилини селяни, звертаючись до нього, називали його “дидаскалом”. У роки Повстання він був ченцем та дияконом. Згодом покохав туркеню і, як говорили між собою люди, викрав її з якогось гарему в Смірні, охрестив та, повинчавшись, узяв собі за дружину.

Лишень як життя прийшло до ладу за очільництва Каподистрії¹, учителював у різних школах по всій Елладі, і йшла про нього немала слава під іменням “учителя Сотиракіса”. Пізніше, після того, як забезпечив майбутнє своєї родини, згадав він стару обітницю, надягнув знову рясу, цього разу як простий чернець з накладеною заборорою чинити священні таїнства, і дні свої проводив у каятті в кіновії Благовіщення. Там оплакав він свій гріх, винятково пом’якшувальною обставиною якого було шляхетне добродійство обов’язку, взятого ним на себе, і так, кажуть, урятував душу.

Після того, як я опанував початки грамоти біля старця Сисоя, мене відіслано як утриманця монастиря в одну єпархіяльну семінарську школу, де одразу ж мене записали до найстаршого класу, потім до Атенського Ризарейону². Врешті-решт, розпочавши навчання у віці двадцяти років, тридцятилітнім я таки вийшов з Університету з дипломом адвоката, табель успішності якого був дуже посереднім.

Зрозуміло, великих успіхів на цій ниві я не досяг. Сьогодні я все ще працюю помічником у конторі одного відомого в Атенах адвоката й публічного діяча, якого я ненавиджу через затемнений і незрозумілий мені самому привід, та певніше за все тому, що маю в його особі захисника та благодійника. Моє фінансове становище досить скрутне, я нездатний мати зиск із місця, що займаю біля свого шанованого адвоката, що за значенням мало б дорівнювати якомусь палацовому титулові.

Як ото пес, прив’язаний коротким мотузком у дворі свого пана, не може ані гавкнути, ані вкусити за межами відміряної йому відстані, так і я неспроможний ані сказати, ані вчинити щось більше від того, що дозволено мені моїми конторськими обов’язками.

Останній рік, коли я був ще дитям природи, випав на літо 187... Був я гарним легенем, рудоволосим чабаном, і випасав кіз Благовіщенського монастиря в прибережних горах, що рвучко здіймалися по всьому стрімкому берегові над володіннями Борея та моря. Уся та місцина, що звалася Кзармено через кораблі, які пропливали там часто без такелажу, зі спущеними вітрилами, добре пошарпані бурею, належала мені самому.

¹ Перший грецький президент після революції 1821 р., який керував країною протягом 1828-1831 рр.

² Семінарія в Атенах, названа на честь своїх засновників, братів Ризарисів.

Скелясте, круте узбережжя моря, з Платаною, Мегас-Ялосом, Клімою, з одного боку, виходило до Кекія¹, з другого – було відкрите Борееві. Видавалося й мені, ніби маю я велику спорідненість із двома цими вітрами, що куйовдили моє волосся, кучерявили, сплітаючи його між собою, наче кущі та дикі оливи, покручені тим невтомним віянням, віковичним нагаєм їхніх подихів.

Усе те належало мені. Чагарники, скелясті ущелини, улоговини, все узбережжя і гори. Поле ставало власністю рільника лише в дні, коли він приходив зорати або ж засіяти його, клав на себе хресне знамення й казав: “В ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа засіваю це поле, щоб їли чужинці і подорожні, і пернаті з небес, і щоб я мав частку від своїх трудів!”

Я, не орючи і не сіючи², вряди-годи збирав з нього врожай. Я наслідував зголоднілих учнів Спасителя і втілював настанови “Повторення Закону”³, навіть не знаючи про його існування.

Бідній удові виноградник належав лише в ті години, як вона приходила туди сама, аби побризкати дерева сіркою, обламати неплодоносне гілля, чи наповнити кошик виноградом, або ж обірвати виногруна з лози, як на тій ще лишалося щось. А решту часу він належав мені.

Самих лише суперників у володінні та плодозбиранні мав я, наймитів міської ратуші та польових жандармів, що під приводом охорони садів вважали невід’ємним правом вибирати собі найкращі їхні дари. Ці справді не бажали мені добра й були запеклими моїми супротивниками.

Моє ж пасовисько лежало вище, за межею оливкових садів та виноградників, однак часто я переступав ці кордони. Там, високо на полонині, між двома скелястими ущелинами та трьома вершинами, густо вкритими дикими чагарниками, травою та низькорослими кущами, випасав я овець Монастиря. Був я служкою за платню з п’яти драхм на місяць, яку потому мені збільшили до шести. Разом із грішми Монастир давав мені й шкіряні онучі для царухів⁴ та безліч чорного хліба або ж піт, як їх називали ченці.

Єдиним постійним сусідом, якого я мав тоді, коли сходив додолу, був кір Мосхос, дрібний архонт-землевласник з дуже химерною вдачею. Кір Мосхос мешкав у своєму маєтку, малій, гарній вежі разом з небогою, яку вдочерив, бо лишився сам-один бездітним удівцем. Узяв її до себе, одиначку, сироту ледь не з материнського чрева, і любив, мовби то була його власна дочка.

Майно своє кір Мосхос набув участю в різних підприємствах та подорожах. Маючи протяжний земельний наділ у цій місцині, переконав кількох бідних сусідів продати йому свої поля, і відтак скупив вісім чи десять наділів, що утворювали суцільну смугу, і всі обгородив стіною, збивши,

¹ Давньогрецька назва північно-східного вітру.

² Алюзія на притчі Христа в Євангелії від Матвія, 6, 26, 2, та Луки, 12, 24,2.

³ П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону, 23, 25-26.

⁴ Традиційне шкіряне взуття з загнутими носками.

таким чином, велике для наших країв володіння площею на десятки сотень стрем. На зведення тієї огорожувальної стіни було витрачено, певне, навіть більше, ніж коштували всі разом наділи, та кір Мосхос не переймався цим, прагнути мати щось на зразок окремого царства для себе та своєї небоги.

На одній межі збудував він високий будинок, схожий на башточку, з двома поверхами, почистив та поєднав стоками розкидані звідусіль джерельні ключі, вирив і колодязь із пристосованим воротом для зрошування нив. Володіння своє поділив на чотири частини – виноградник, оливковий гай, фруктовий сад із безліччю плодоносних дерев та баштан, подрібнений парканами, викладеними з каміння без використання в'язкого розчину. Так він улаштувався і жив постійно в своїй садибі, зрідка навідуючись до єпархіяльного містечка. Увесь його наділ підступав до самого моря і простягався вздовж берега так, що верхня його стіна досягала вершини малої гори, а нижня майже омивалася бризками хвиль через подув Борея – могутнього північного вітру.

Кір Мосхос приятелював лише з люлькою, чотками, мотикою та своєю небогою, Мосхулою. Дівча було на два роки молодше за мене. Вона перестрибувала з валуна на валун, бігала від однієї затоки до іншої, видобувала мушлі на березі та полювала жартома на крабів. Кров у малої була гаряча, мов у непосидючого пташеняти, що гасає морським узбережжям. Гарна чорнявка, нагадувала вона наречену з Пісні пісень, сонцем обпалену, якій сини її матері наказали охороняти виноградник. “Ось ти, прекрасна, ось ти, поруч зі мною, гарна, очі твої – голубиці...”¹ Її шия, що іноді блискавично показувалася з-під комірця, була набагато біліша за шкіру обличчя і ніби сяяла сама.

З блідим рум'янцем, що ледь жеврів на її обличчі, і був схожий на проміння вранішнього сонця, вона нагадувала мені моє мале ялове козеня з сийливо-білою вовною, тендітне від природи та худесеньке, яке я чомусь прозвав Мосхулою. Вікно вежі, західне, виходило на чагарник, що густішав ближче до верхівки гори. У ньому було повно пахучих куців та низкорослих дерев і грубої, порепаної глиняної землі. Там починався кордон моїх володінь. До нього часто доходив я, випасаючи кіз ченців, моїх духовних пасторів.

Однієї днини, сам не знаю як, бо я мав звичку рахувати своїх кіз (було їх близько п'ятдесяти шести того року, а взагалі число коливалося між шістдесятма та сорока п'ятьма), Мосхула, моя улюблена кізонька, лишилася позаду, й не була порахована. Я нарахував лише п'ятдесят п'ять. Коли б відсутня була якась інша коза, я помітив би одразу не брак самого створіння, а лише нестачу чисел. Та відсутність Мосхули одразу впала у вічі. Я затремтів від ляку. Чи не викрав її в мене орел?

Ті місця, що лежали нижче від вершин, орли нечасто вшановували своїми відвідинами. Їхній плацдарм, з якого робилися розбійні напади, був вище в горах, на білій, мов сніг, скелі, що звалася Аетофолья, що й позначало

¹ Пісня над піснями, 1, 5; 4, 1.

буквально орлине гніздовиння. Проте в цілому мені не видавалося неймовірним або нечуваним те, що орел міг би якось непередбачено ринути вниз, поцілений у серце вродою моєї малої кози.

Я заволав, мов божевільний: “Мосхула!.. Де Мосхула?”, не помітивши в той самий час поруч зі мною присутності Мосхули, небоги кіра Мосхоса. Так сталося, що її вікно було відчиненим. Стіна, що обгороджувала їхні володіння, та сама оселя, що спиралася на неї, були на відстані п’ятдесяти кроків від того місця, де стояв я зі своєю отарою. Лише зачувши мій голос, юнка підвелась, визирнула, перехилившись з вікна, й гукнула: “Що сталося? Чому ти мене кличеш?”. Я навіть не знав, що їй відповісти. Тим не менше сказав таке у відповідь: “Я кличу свою козу, Мосхулу!.. А до тебе мені діла нема!” Як тільки почула мій голос, одразу зачинила вікно й зникла з очей.

Якогось іншого дня знову з вікна помітила мене на тому самому місці. Я розлігся в затінку, відпустив кіз пастися та насвистував якусь мелодію, якусь чабанську пісню гір.

Не знаю, чому заманулось їй гукнути мені: “А ти все співаєш!.. Щось, однак, ніколи не чула, як ти награвеш на суравлі. Чабан, а суравлі не має, якось це дивно!?!..”. Суравлі (або ж чабанська сопілка) в мене була, та я сам не мав духу, достатньої міри парубоцького шибайголовства, щоб зіграти, та ще й знаючи, що вона мене слухає... Того ж разу через зачеплене честолюбство насмілювався я зіграти їй для втіхи, однак не відаю, чи сподобалось їй моє мистецтво авлетики. Знаю лише, що вона прислала мені у віддяку кілька сухих смоквин та полумисок петмезу¹.

Одного вечора, коли я повів своїх кіз додолу, до самого моря, на узбережжя, що розкинулось між скелями, де хвиля витворила тисячі вишуканих бухточок та малих заток; в одному місці скелі виступали, нависаючи над молотом, а в іншому прогиналися в порожнини печер, і поміж стількох звивин та водяних лабіринтів вона проникала всередину з клетотом, танцюючи під безладний плескіт у шумовинні, схожа на дитя, що, белькочучи, підстрибує в колисці, намагаючись підвестися, щоб побавитись, витанцьовуючи на руках у матері, яка його торкнулася. Отож, кажу, як повів я своїх кіз напувати солоною морською водою, що робив досить часто тієї пори, побачив узбережжя, що тишило й чарувало, розпалюючи в душі солодку пристрасть, і палко забажав кинутися в море та поплавати в ньому. Стояла якраз найспекотливіша серпнева пора.

Я звів мою отару до місця, трохи вищого від скелі, між двома стрімчаками та стежкою, прокладеною по гірському хребтові. По ній я зійшов і по ній же мав знову вночі вертатися до гір, до своєї кошари. Я полишив моїх кіз попастися в кітрамі та алміритрі, солоних прибережних травах, хоч вони і не були голодні. Тихесенько свиснув, щоб вони посідали, заспокоїлись, і чекали на мене. Вони послухалися й сумирні повсідалися.

¹ Різновид варення, що виготовляється з виноградного суслу.

Поміж них сім чи вісім цапів були дзвіночконосцями і я почув би здалеку їхнє дзеленчання, якби їм трапилося виказувати ознаки занепокоєння.

Я повернувся до них спиною, знову спустився стрімкою скелею і дістався до моря. На той час сонце вже почало своє багряно-величне сходження додола і майже повний місяць заходився розливати своє світло, витинаючись усього на дві очеретинки над горами протилежного острова. Моя ж скеля простяглася на північ, і трохи далі від іншого мису на заході я ще бачив складку сонячної багрянці, що заковувалося тієї миті.

Це була наче пелена пурпурної алургіди¹, осяйного витвору моря, що, спадаючи, тяглася за ним, або ж килим, що його, як кажуть люди, розіслала мати сонця, аби посадовити сина повечеряти.

Праворуч від моєї покрученої скелі утворилася мала морська печера, вимощена білими, мов кристаль, мушлями та блискучою, барвистою рінню, і здавалось, наче її оздобили та прикрасили морські німфи. Від тієї печери починалася стежка, здійнявшись якою по схилах крутого берега, можна було дістатися до нижньої брами огорожувальної стіни кіра Мосхоса, суцільний мур якої оповив усе узбережжя на сотні метрів. Я скинув із себе спідню сорочку, штани, і кинувся у море. Помивши тіло та голову, якийсь час плавав. Я відчував млість, невимовний чар, уявляв себе поєднаним із хвилиною, причетним до її єства, вологого, солоного та прохолодного. Якби моя воля, я ніколи не виходив би з моря, ніколи не наситився б плаванням, та мої думки постійно повертались до отари. Хоч які слухняні були мої козенята, хоч вони й послухались мого голосу, що наказав їм сидіти сумирно, вони ж були козенятами, пустотливими бешкетниками, з голови яких вивітрувались одразу всі заповіти, як у всієї малечі. Я боявся, як би вони не ув'язалися за ким-небудь і не втекли від мене, бо тоді я мав би їх шукати вночі по чагарниках та горах, спрямовуючи себе на звук дзвіночків. Щодо Мосхули, задля власної переконаності, що вона знову не втече від мене, як це сталося минулого разу, коли невідомий злодій (о, якби ж то він потрапив мені до рук!) викрав у неї, дурисвіт, посрібленого дзвіночка з червоним намистом навколо шиї, я обачливо прив'язав її мотузкою до коріння куща трохи вище від скелі, біля підніжжя якої залишив одяг, перш ніж кинутись у море.

Швидко вистрибнувши з води, я надягнув сорочку та штани і зробив перший крок по піднятті. На верхівці скелі, підніжжя якої омивало море, я мав би відв'язати Мосхулу, мою маленьку кізоньку, і, ступивши двісті чи трохи більше кроків, повернутися до отари. Для мене те підняття слизькою кручею було забавкою, як сходинка мармурових сходів, яку заповзятю намагаються перестрибнути двірські дітлахи, змагаючись між собою за першість.

Тієї миті, як я ступив перший крок, чують мої вуха гучний сплеск у морі, наче від тіла, що впало у хвилі. Звук від падіння йшов з правого боку, від мушльовимощеної та нимфоприкрашеної печери, куди, як я знав, час від часу сходить Мосхула, небога кіра Мосхоса, і купається в морі. Я не наважився б

¹ Одяг з пурпурної тканини, який у Візантії було дозволено носити лише імператорам.

підійти так близько до її володінь, – я, малий гірський сатир! – і митися, якби знав, що вона має звичку купатися і ночами в світлі місяця. Я знав, що вона зазвичай купається вранці зі сходом сонця. Зробивши два-три кроки без найменшого шуму, я підтягнувся вверх і визирнув, перехилившись, з надзвичайною обачністю в бік печери, ховаючись за сухим очеретом і захищений верхівкою скелі. І справді я побачив Мосхулу, яка щойно стрибнула оголеною у морські хвилі і омивала себе...

Я одразу ж упізнав її в медоцвіті місячного світла, що розливалось срібло по всьому нескінченному полотні безтурботного, спокійного моря, і змушувало танцювати світлоносні хвилі, відбиваючи його блиск. Вона вже вся занурилася, стрибнувши в море, намочила волосся, з пасм якого, немов річка з перлин, струменіла вода, коли вона випірнула на поверхню. Випадково дівчина поглянула в той бік, де був я, і почала плавати туди-сюди, бавлячись. Плавати вона вміла добре.

Для того, щоб утекти, мені за будь-яку ціну треба було пройти, випроставшись на якусь мить на повний зріст, по верхівці скелі, потім схилитися за кущами, звільнити мою козу і стати невидимкою, затамувавши подих, не роблячи жодним рухом шуму або тріскоту. Але тієї миті, коли я мав би проскочити по верхівці скелі, вистачило б для того, щоб мене побачила Мосхула. Було цілковито неможливо втекти непоміченим, оскільки вона дивилася якраз у мій бік. Високий мій зріст мав би окреслитися на якусь мить на верхівці, щедро зрошений місячним світлом. Там його і помітила б дівчина, обернута у воді до мене. О, як би мені було зникнути звідти! Вона б справедливо перелякалася, закричала, потім звинуватила б мене у непристойних намірах, і тоді – горе малому чабанові!..

Першою моєю думкою було кашлянути, дати їй звістку своєї присутності і гукнути: “Я тут опинився випадково, з необізнаності!.. Не лякайся, дівчино, я зараз же піду геть!”

Та, сам не знаю чому, був я вайлуватим і нерішучим. Ніхто мені не давав уроків чемности тут у горах. Тож я зігнувся, спустився назад до підніжжя гори і почав чекати.

“Вона не забариться, – казав я про себе, – поплаває, одягнеться та й забереться... Піде собі своєю стежиною, а я – своїм урвищем...”

Тоді згадав я Сисоя, і мого монастирського духівника, отця Григорія, які часто радили мені стерегтися жіночої спокуси!

Крім думки пересидіти на своєму місці не лишалося жодної іншої ради, як утекти. Наважитися і кинутися в море в одязі, як є, пливати все на захід глибокими водами, до яких ніхто не наважувався запливати, від берега, де був я, по інший бік від місця, де купалась юнка, аж до самої бухти і піску, бо впродовж усієї тієї відстані, десь близько до півмилі, узбережжя було непрохідним, на нього не ступала нога людини і було неможливо видертися, самі скелі та урвища. Лише там, де зараз я був, утворюється між скель та печер купіль з морської води.

Я мав би лишити свою Мосхулу, козу, на ласку долі, прив'язану нагорі, на скелі, і лишень дістався б до піщаного берега, промоклий до нитки (бо треба було плисти одягненим), мені треба було б пройти ще дві тисячі кроків назад, щоб повернутись іншою стежкою до своєї отари, потім зійти зі скелі вниз, щоб звільнити від пут Мосхулу, мою кізоньку, коли вже небога кіра Мосхоса піде геть, не лишивши на узбережжі, звичайно, жодного сліду своєї присутності. Якби я зумів утілити той план, то це була б велика звитяга, справжній подвиг! Але й потребував він щонайменше годину, а то й більше. І я не міг би бути певен щодо безпеки своєї отари.

Іншої ради не було, окрім як чекати. І треба було сидіти, затамувавши подих. Дівчина не мала б підозрювати моєї присутності. До того ж, подумки я був упевнений у своїй невинності.

Тим часом, яким би невинним я не був, цікавість мене не полишала. Тож я знов потихеньку видряпався на верхівку скелі, ховаючись за очеретом, і перехилився, аби глянути на юнку, що плавала внизу.

Це була насолода, мрія, диво! Вона віддалилася від печери на п'ять оргій і пливла, дивлячись на схід, повернута до мене спиною. Я дивився на її потьмянілі від води кучері, що, однак, усе ще зберігали свій м'який, золотавий блиск, на прекрасну лінію її шиї, на білі, немов з молока, рамена, на немов скульптором вирізьблені руки – все сплетене рухом, бурштиново-солодке і мрійливе в місячному світлі. Я ледь розрізнявав крізь воду її гнучкий стан, стегна, гомілки, ступні, між тінню та світлом занурені, наче під час таїнства, у хвилину. Я домислював собі її груди, дівочі вишукані перса, що здійсмаючись, приймали подуви леготу та божественні пахощі моря. Вона була натхненням, довершеністю, образом неймовірним, мрією, що пливла на хвилі, нереїдою, морською німфою, казковою сиреною, линула морем, наче чарівний вітрильник, вітрильник мрій...

Тоді мені навіть не спало на думку, що, якби я ступив на верхівку тієї скелі прямий чи згорблений, бажаючи втекти, майже певним було те, що дівчина не могла б мене побачити, і я зумів би спокійно забратися звідти. Вона дивилася на схід, а я ж був у неї за спиною на заході. Навіть тінь моя не мала б її потурбувати. Вона сама, оскільки місяць був на сході, мала б падати на захід, за мою скелю, по інший бік від печери.

Та на той мент я застиг, широко роззявивши рота, в екстазі від побаченого, і думки мої були далеко від земних турбот.

Не можу вам сказати, чи було тоді у мене на думці щось непристойне, але водночас по-дитячому безглузде, прокляття під виглядом благословень. “Чи не в небезпеці вона, чи не почне кричати, чи не побачить якусь тінь на дні, яку прийме за чудовисько або катрана і стане кликати на допомогу?...” Істинно я не міг насититися спогляданням цього дива, що пливло на хвилі. Та в останню мить дивним чином до мене повернулася перша думка.... Кинутись у хвилі моря з іншого боку печери та плисти всю ту відстань до піщаного берега і так вислизнути, утекти від спокуси!...

І знову я починав ненаситно споглядати диво. Раптово назад до потреб реального світу мене повернув голос моєї кози, що почала мекати.

Ах, хіба це можливо було передбачити? Мовчати міг я, та хіба легко було примусити мовчати козу? Я не відав, що існують такі підручні намордники для свійських тварин, оскільки ще не навчився красти худобу, як той невідомий мій ворог, що поцупив дзвіночок у моєї кози, не відрізавши проте їй язика, щоб вона не мекала. Зробити таке можна було або пригостивши її тереном, піднесеним до рота, або обвивши морду, плетеною з дроку мотузкою, або якимось інше, та де там мені було тоді про таке думати!

Я метнувся до кози, щоб затиснути долонею її морду і припинити мекання... Тоді я геть забув про Мосхулу, що пливла у морі, заради іншої Мосхули. Не подумавши про страшну для мене небезпеку бути побаченим, як завше напівзігнутим я попрямував по скелі, щоб встигнути добігти до своєї кози. Одночасно мене охопив жах через ніжну приязнь, яку я виплекав до своєї бідної кізоньки. Мотузка, якою я її прив'язав, була дуже короткою. Лише б нещасне створіння не “вмотузилось”, заплутавшись у мотузку, та, обмотавши його навкруг горла, не перекинула собі доступ повітря!!!

Мені невідомо, чи почула, юнка, що омивала себе в морі, голос моєї кози. Але якби й почула, то що в цьому було дивного? Чи могло це сполохати? Почути голос тварини там, де сама плаває, на відстані кількох оргіїв¹ від суходолу, не було винятковою подією.

Та тієї хвилини, коли я ступив на верхівку скелі, виявилось достатньо. Дівчина, чи почувши голос моєї кози, чи – ні, (та все ж мені здається, що почула, бо повернула голову в напрямку до берега), примітила мою чорну тінь, неясний силует згори на скелі між кущами, і видала придушений зойк ляку...

Тоді мене самого охопив жах, зворушення і непередаваний смуток. Підкосилися коліна. Ошалілий від страху, я все таки зміг подати голос і гукнув:

– Не бійся!... Та ж нема нічого... Я не хочу тобі зла!...

І почав думати ще більш переляканий, чи слід мені кинутись у море і прийти на допомогу, чи радше накивати п'ятами... Досить було мого голосу, щоб надати їй сил та сміливості, і без самої присутності та справжнього приходу на допомогу.

Водночас через збіг обставин, у якому нічого дивного не було, бо всі береги та прибережні води зазвичай переповнені рибалками, якийсь човен винирнув якраз із-за мису, що був на південному-східному боці, і утворював щось схоже на правий ріг затоки. Човен ішов повільно на веслах, прямуючи в наш бік, та його поява замість того, щоб надати сміливості дівчині, ще більше посилила її переляк.

Вона видала другий, різкіший зойк сильного хвилювання і одразу я побачив, як вона зникає під водою.

Тоді вже стало не до роздумів. Човен був на відстані більше від двадцяти оргіїв від місця, де боролася з хвилями юнка, а ж – п'яти-шести. У

¹ Міра довжини, що дорівнює приблизно 1,77 м.

ту саму мить, я як був, одягнений, я кинувся головою вперед у море зі скелі. Глибина там була десь два людські зрости. Я досяг майже самого дна, яке було піщаним, вільним від каменів та скель, тому не було небезпечним вдаритися. Одразу ж по тому я випірнув весь у піняві хвиль.

Я вже був менше ніж за п'ять оргіїв від місця, де розходилися кола та коловороти, що стикалися з шумовінням морських хвиль, і були вологим та нещодавнім надгробком над безталанною юнкою, єдиними слідами, що лишає по собі на морі людська істота, яка бореться за своє життя. Трьома сильними гребками за лічені секунди я дістався до неї... Побачив, як її прекрасне тіло б'ється, пручається вниз вже ближче до дна, ніж до морських хвиль, до смерті, аніж до життя. Я пірнув, схопив дівчину в обійми і вискочив на поверхню.

Коли я обійняв її лівою рукою, мені здалося, що я відчув легеньке тепле дихання біля своїх ланит. Слава Богу, я встиг учасно!... Та все ж повних ознак життя в неї не було... Я мимовільно струснув її сильним рухом, щоб вона змогла почати дихати, допоміг спертися на мою спину, і поплив, рухаючи правою рукою і ногою до суходолу. Мої сили дивним чином збільшилися.

Я відчув, як ніжне створіння притислося до мене. Вона хотіла жити. О! Хай вона живе і буде щасливою. У моїй душі тоді не було жодного корисливого наміру. Серце наповнилося самопожертвою та щирістю. Я ніколи не вимагав би віддяки за цей вчинок!

Скільки ще разів потому я мав би пригадувати те граційне, ніжне тіло незайманої дівчини, яке я відчув на собі колись упродовж якихось кількох хвилин свого, в майбутньому нічого не вартого, життя! Це було наче сновидінням, солодкою оманою, чаклунством. І наскільки цей вишуканий, повітряний доторк відрізнявся від усіх тих корисливих, нещирих обіймів, вовчої дружби та шолудивої, собачої любови світу! Та легко обійнята ноша не була вагою, тягарем, але полегшенням і розрадою. Ніколи в своєму житті я ще не відчував себе легшим, ніж тоді, коли ніс на собі ту ношу... Я був людиною, що зуміла втримати у своїх руках на якусь мить мрію, свою власну мрію...

Мосхула вижила, не померла. Відтоді я рідко бачив її і не знаю, як їй ведеться тепер, оскільки вона є простою донькою Єви, як усі жінки.

Я ж заплатив відступне за її життя. Моя нещасна маленька кізонька, про яку я забув заради її життя, справді “вмотузилася”, заплуталася в мотузку, яким була прив'язана і задихнулася!.. Я справедливо розсудив і приніс у жертву одну заради іншої.

Я навчився грамоти завдяки благоволінню та милосердю ченців, і став адвокатом... Що ще лишалося зробити, закінчивши дві духовні семінарії?!!

Можливо лише той єдиний випадок, мрійлива згадка про юнку, що омиває себе в морі, змусила мене відмовитися від постригу? О, ні! Саме ця згадка і мала б зробити з мене ченця!

Правильно казав старець Сисой, що “якби вони й справді хотіли зробити з мене монаха, їм не слід було відсилати мене з монастиря...” Для спасіння

моєї душі вистачило б знань і тих початків грамоти, яких він мене навчив, навіть їх було б забагато!...

І тепер, коли я згадую той короткий мотузок, у який вмотузилася і через який задихнулася Мосхула, моя кізонька, я згадую інший мотузок із притчі, що ним прив'язаний пес у подвір'ї господаря¹, і це зароджує в глибині моєї душі сумнів, чи не мали вони обидва велику спорідненість і чи не були вони для мене “відміряним мотузкою наділом зі спадку”², як каже Писання.

О! Коли б і досі я був простим чабаном у горах!...

КОНСТАНТИН КАВАФІС

(1863 – 1933)

Константин Кавафіс – один з найвидатніших грецьких поетів 20 ст. Народився й помер в Олександрії (Єгипет). Навчався в комерційному ліцеї “Гермес”. Автор двох однойменних збірок “Вірші” (1910, 1933). Писав на історичні та мітологічні теми, справив величезний вплив на своїх сучасників і поетів наступних поколінь у галузі техніки віршування й доборі мовностилістичних засобів. Обидва грецькі лавреати Нобелівської премії Йоргос Сеферис та Одисей Елітис визнавали Кавафіса за свого літературного й духовного вчителя.

Молитва

Морська глибінь матроса проковтнула,
а матері тривога й не торкнула,

а мати Богородицю благає, –
хай синові вернутись помагає.

Високу свічку ставить, б'є поклони,
вітрів погожих просить ув ікони,

а та сумна, поважна – їй відомо,
Що син уже не вернеться додому.

Свічки

Рядочком дні майбутні перед нами,

¹ Книга притч Соломонових, 7, 22, 3.

² П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону, 32, 9.

мов свічечки засвічені стоять –
племінні, золоті, живі свічки.

Минулі дні лишаються позаду –
скорботна лава вигаслих свічок.
котрі ще ближче, ті курять помалу,
та й то – пообпливали, покривились.

Я не дивлюсь на них. Смутний їх вигляд
і спомини смутні про їхній блиск.
Дивлюся, отже, тільки перед себе,

боюсь оглянутись – адже побачу,
як швидко довшає понурий шерег,
як швидко більшає свічок погаслих.

Термопіли

Хвала і шана людям, що в житті
обрали і боронять Термопіли,
що не зреклись обов'язку ні разу,
в усьому скрізь розважні й справедливі,
та повні й співчуття, і розуміння;
якщо багаті – щедрі; як убогі,
то й у малих своїх достатках щедрі,
готові чим спроможні допомогти,
лиш правду кажуть, та в душі не мають
ненависти до того, хто збрехав. Але найбільше
тим належить шана,
котрі провидять (не один провидить!),
що знайдеться підступний Ефіяльт
і що мідійці зрештою прорвуться.

Зрада

Коли Тетиду віддавали за Пелея,
Підвівся при столі весільнім Аполлон
Він молодятам щастя побажав
І привітав з нащадком, що народиться від них.
Сказав, що той хвороб не буде знати
І довго житиме. Від слів таких
Тетида втішилась, бо знала,
Що Аполлон умів прокувати.

Він віщував добро її дитині.
Тож коли виріс Ахіллес і стала
Тесалії хвалою його врода.
Згадала мати Богові слова.
Та ось прийшли одного дня старі
І повідомили, що Ахіллеса вбито біля Трої.

Тетида розірвала свій багрянний одяг,
Браслети й персні покидала
Й пожбурила у відчаї додолу.
Ридаючи, згадала ту годину,
Коли сиділа за столом весільним
Та слухала провидцеві слова.
Що ж мудрий Аполлон робив, спитала,
Коли вбивали мого сина молодого?
Старі на те їй відказали:
Сам Аполлон спустився до троянців
І Ахіллеса спільно з ними вбив.

Голоси

Відлуння голосів знайомих, рідних.
Тих, хто помер уже, чи тих,
що віддалилися, мов і самі мерці.

Інколи в снах до нас говорять тихо.
Інколи в будень роз'ятрять думки.

Тоді відлуннями себе вони вертають
рядків із першотвору нашого життя –
мов музика, мов ніч далека, що поволі гасне.

Місто

Сказав ти: “Море це й земля гнітуть мене небачено.
Десь, може, місто я знайду, що буде ліпше, не таке.
Всі мої прагнення немов приречення тяжке;
І серце наче мрець у домовині.
Від млявості мій розум наче гине в сумовинні.
Угору гляну чи зирну уділ –
Життя мого руїни ген навкіл,
Де стільки років згублено, змарновано і втрачено”.

До інших міст і до морів шляхи собі загачено.
Це місто піде тобі вслід. Усі дороги ці курні
Ти пройдеш знов, укотре вже, ті самі селища сумні,
Між цих хатин літа полишиш молодії,
В цім місті будеш вічно – марні всі надії –
Нема ні пароплавів, ні доріг.
Як ти життя занастити зміг
У цім кутку, – його для тебе всюди втрачено.

Довершення

Охоплені підозрами та страхом,
Очима лячними і розумом бентежним
Міркуємо й шукаємо шляхів
Уникнути якоїсь небезпеки,
Що нас лякає і погрожує.
Та помиляємось; немає небезпеки;
Про неї звістка неправдива
(Чи не почули ми, чи не подумали гаразд).
А інша згуба, що про неї ми й не марили,
Раптова і невтримна падає на нас
І поглинає, бо вже час настав.

Ітака

Якщо збираєшся вирушити до Ітаки,
то побажай, щоб довга була дорога,
повна пригод і на досвід багата.
Ані лестригонів, ані кіклопів,
ані гнівного Посейдона не бійся,
ніколи їх на своєму шляху не спіткаєш,
коли думки твої будуть високі, добірні.
Лестригони й кіклопи,
і лютий Посейдон тобі не зустрінуться,
якщо ти не носиш їх у власній душі,
якщо твоя власна душа не поставить їх
перед тобою.

Тож побажай, щоб довга була дорога,
щоб багато було погожих літніх світанків,
якими ти з такою втіхою, з такою радістю
підпливатимеш до портів, перед тим не бачених,
затримуватимешся на базарах фінікійців,

щоб набути коштовних речей –
перламутру, коралів, бурштину, чорного дерева –
і розкішних прянощів усіляких гатунків,
яких тільки зможеш знайти розкішних прянощів.
Багато міст єгипетських мусиш відвідати.
Навчатись і ще навчатись у тих, що обізнані.

Ніколи не забувай про Ітаку.
Твоє призначення – туди повернутись.
Але не квапся з мандрівкою анітрохи.
І краще подорож нехай роки протриває,
і ти вже старий допливеш до свого острова,
збагачений всім, що здобув у блуканнях,
не сподіваючись, що вдома знайдеш багатство.

Ітака дала тобі ці прекрасні блукання.
Без неї сам ти ніколи б не вирушив у дорогу.
Але більше ніякого дарунку дати вона неспроможна.

І коли ти знайдеш її вбогою, не ошукала тебе Ітака.
Озброєний досвідом, мудрістю всією,
допіру тоді зрозумієш, чим є для тебе Ітака.

Троянці

У намаганнях наших (нас – невдах!)
ми чимось дуже схожі на троянців.
Лише здолаємо успішно щось, одразу
Вже далі пориваємось почате
продовжити з надією на вдачу.

Проте щось завжди з'явиться і зупиняє нас.
Вже Ахіллес, здійнявшись на насип,
несамовитим криком нас лякає.

У намаганнях наших ми – троянці.
Вважаємо: хоробрість і рішучість
Від нас ворожість випадку відверне.
І відступаємо від стін, готові до двобою.

Коли ж випробування час надходить,
Зникають і хоробрість, і рішучість,
здрігається душа і ціпеніє,
і починаємо ми бігати вздовж стін

з надією, що втеча нас врятує.

Поразка ж – безсумнівна. Нагорі,
на мурах міста вже голосять тризну.
Життя проходить перед нами у риданнях тих.
Пріям з Гекабою оплакують нас гірко.

Сад Птолемеїв

Я – можновладний цар. Всі радощі земні,
що можна уявити, є в моїй державі.
Хай варвари мої крилатій задрять славі –
ще не зродився той, хто б рівний був мені.
Супроти мене блазень – Селевкід.
Того не має він, що маю я, Лагід.
Жадане місто це – краси звитяжний зліт,
довершених мистецтв натхненний дивосвіт.

Олександрійські царі

Зійшлись олександрійці звідусіль,
Жадали всі нащадків Клеопатри –
Цезаріона і синів молодших –
царенків Олександра й Птолемея –
побачити. Брати в Гімнасионі нині
уперше будуть, їх бо владарями
проголосити мають привселюдно на параді.

Вже Олександра нарекли царем
Мідійським, і Партійським, і Вірменським.
І Птолемея нарекли царем
Сирійським, Фінікійським, Кілікійським.
Та перший поміж них Цезаріон
в шовкових шатах йшов блідо-рожевих,
з букетом гіяцинтовим на грудях;
звиваючись подвійними разками,
сапфіри й аметисти огортали
струнке юнацьке тіло; по ногах
стрічки зміїлись білі, і на них
темно-рожеві сяяли перлини.
Цезаріон, найкращий між братами,
був проголошений Царем Земних Царів.

Олександрійці знали, безперечно,
що то лише примхливий був театр.

Та днина видалась жагуча і лірична,
лилось блакиттю небо неозоре,
Гімнасіон Олександрійський був
і справді витвором високого мистецтва,
Красою дивував Цезаріон
(ще б – Клеопатри син, нащадок Лагів!),
тому олександрійці звідусіль
збігалися на вишукане свято,
були араби там, і елліни, й гебреї,
що прославляли мовами своїми
в захопленні видовище те красне,
хоч знали, певне, чого все те варте,
що царства ті – порожній згук – не більше.

Кроки

В ебеновому ложі, що тримають
у пазурах коралові орли,
розкинувсь безтурботно, спочиває
Нерон щасливий у солодкім забутті.
Квітуха плоть. Ув ореолі моці
п'яний виріє молодости сік.

Та поблизу у залі мармуровій,
де в закутку зачинено ларарій
Міднобородих, затишку нема. Сама тривога!
Збентежило щось давні божества!
Тремтять маленькі охоронці дому,
Малі тіла свої сховати прагнуть.
Почули бо зловісний темний звук,
зі сходів, що лунає – ближче, ближче...
повільний скрегіт кроків металевих
повзе нагору в хитавиці східців.
Налякані, напівпритомні Лари
юрмою кидаються вглиб свого притулку,
божки штовхаються, хтось падає під ноги
і спотикаються, не втримавшись, наступні.
Вони вже здогадалися, чия то є хода.
Вони впізнали неквапливий крок Ериній.

Ранкове море

Тут зупинюсь. Погляну на довкілля.
Ранкове море та безхмарне небо.
Бузкове й ясно-жовте узбережжя,
Освітлене так лагідно і щедро.

Тут зупинюсь. І хай це все омана
(Було так справді у найпершу мить).
Але не тут фантазії мої,
І спогади, й джерела насолоди.

Люстра

В малій кімнаті порожньо, самотні стіни вкриті
Густозеленою габою полотна.
Лише прегарна люстра там спалахує щомиті,
І розгоряються в пітьмі її вогнем сповиті
То ревна туга, то хтивий чар.

Мала кімната світиться від буйного проміння,
Що розсипає всюди люстра осяйна.
Звичайне світло ж бо не лине в безгоміння.
І не для полохливих тіл шалене те горіння,
Тієї втіхи звабливий жар.

Сірі очі

Вдивляючись в опал димчасто-сірий,
Згадав чудові сірі очі,
Що бачив літ за двадцять перед тим...

Лиш місяць ми кохалися.
А потім зникли очі. Здається, в Смірні
Тебе чекала праця. Ми більш не бачились.
Поблякли сірі очі – коли ти ще живеш,
– Змарнів прекрасний вид.

Ти збережи їх, пам'яте, такими, як були.
І все, що можеш від мого кохання,
Усе, що можеш, принеси вночі.

Епітафія

Чужинцю, коло Гангу я лежу в могилі,
Самосець родом. У цих тричі проклятих краях
я вів життя нужденне, в злиднях та сльозах.
Про жереб мій гіркий тобі розкажуть хвилі.

Від пристрасти до золота сп'янілий...
– Хто із богів мене на манівці затьг?!
На узбережжі Індії мій закінчився шлях
від примхи Посейдона, всі тілесні сили

із сивиною (так!) тягар неволі розчавив:
вже не вдихатиму трунких морських вітрів,
як ледь замріє Самос, не вклонюсь вітчизні знову я!

Тож – швидше! Не жахаючись, в Аїд зійду.
Там еллінів, співгромадян, напевне віднайду!
І розмовлятиму я з ними еллінською мовою!

АНГЕЛОС СИКЕЛІЯНОС

(1884 – 1951)

Ангелос Сикеліянос – один з найвідоміших поетів нової Греції. Народився на іонійському острові Левкада в однойменному місті. Замолоду був актором театру. Популярність здобув уже першою поетичною збіркою “Той, що бачить духів” (1907). Згодом видав збірки “Пролог життя” (1915 – 1917), “Матір Божа” (1917), “Великдень греків” (1919).

У середині 20-х років захопився відродженням античної літератури, образи якої втілював у творах на сучасні теми. Поезії А. Сикеліяноса сповнені язичницького захоплення красою життя. Інші збірки: “Дельфійське диво” (1927), “Священна дорога” (1935). Напередодні греко-італійської війни написав пророчу драму “Сивіла” (1940) про захоплення Еллади римлянами. Після Другої світової війни опублікував ліричні п'єси “Христос у Римі” (1946) та “Смерть Дигеніса” (1947).

Сова

Блакитний мріє Ніритон¹, темнавий дуб аж сяє,
Не падає від нього тінь на море нерухоме.

¹ Ніритон – гора на о. Ітака.

Чайки дримають на воді, неначе білі квіти.
А яструб угорі завис на двох тремтливих крилах
Над синьою безоднею. Ті крила наче брови
Замисленої дівчини над синіми очима...

Учора з півночі вітерець дув над Йонійським морем,
Сьогодні хвиля мов кришталь, пісок ще ледь вологий,
Повітря свіже й запашне в маслиновому гаї.
Легкий серпанок круг маслин не застує їм сонця.
Так ніби море розлилось на поле серед ночі
Од вітерця травневого, а потім відступило
І звабило метелика над піною літати...
І я скупався вдосвіта, тепер у моїх жилах
Нуртує так блакитна кров, як у деревах соки,
Звільнився враз від дум тяжких, як від плодів маслина,
Мій розум свіжий, мов квітки на легітному вітрі...

Блакитноока дівчина, що плавала поволі,
З-за хвилі виглянула вмить і раптом запитала:
“Чи правда те, що ластівки сову на кпини брали?
Вона лишилася сама в яскравім світлі днини,
Літала, не спиняючись, над самою землею,
Аж пси на неї гавкали, ганяючись за тінню?
Чи правда те, що ластівки сову на кпини брали,
Разом з ранковим вітерцем кружляли коло неї
І тішилися в пустощах – то крил її торкалися,
То залітали наперед із щебетом глузливим?

Аж зблідла від обурення через таке зухвальство
Атена, бо зневажено її священну птаху!
Я бачив те, що коїлось і відповів спокійно:

Коли знесилюється крук, то ластівка сміється,
Маслина ж завжди повна сил, і вічно разом з нами
Спостерігатиме сова чудові надвечір'я...

Та, що спливла на хвилях

Рожевим ранком я встаю, як промінь сонячний сяйне
з-за хмар на небосхилі.
Навколо тиша чарівна, і море зваблює мене
ввійти в блакитні хвилі.

Та хвиля збурилася враз, мене з розгону в груди б'є

і потопити прагне!
О Зевсе, море це страшне, волосся спатлане моє
на дно, мов камінь, тягне!

Летить до мене, вітерці, о Кімотоє й Главко¹, йдіть,
схопіть мене під руки.
І вже в обіймах Сонця я, тож несподівано за мить
мої скінчились муки...

КОСТАС ВАРНАЛІС (1884 – 1974)

Костас Варналіс – грецький письменник і літературний критик. Народився в м. Бургасі (Болгарія) в родині шевця, який походив з Варни – звідси псевдонім Варналіс (справжнє прізвище Бубус). Студював філологію в Атенському університеті й у Сорбоні (Франція). Працював учителем, директором школи, викладачем Пірейської гімназії. З 1918 р. на державну стипендію вдосконалював свої знання з філософії й естетики в Парижі.

Автор ліричних та сатиричних поезій, прозових і драматичних творів. Перша збірка віршів “Стільники” вийшла 1905 р. У 1919 р. побачила світ збірка поезій “Прочанин”, позначена впливом комуністичних ідей. Таке ж забарвлення мала й драматична поема “Палюче світло” (1922), в якій письменник звернувся до сатири. Саме сатира надалі стала жанром, у якому найповніше розкрився талант письменника. 1923 року з’являється збірка сатиричних новел “Народ євнухів”, 1927 року – поема-памфлет “Раби в облозі”.

Вершиною творчости К. Варналіса стала сатирична новела “Справжня апологія Сократа”, яка справила величезний вплив на грецьке суспільство (1931).

Наступна книжка – повість-памфлет “Щоденник Пенелопи” – з’явилася 1946 р. У 1954 р. письменник видав серію портретів римських імператорів “Диктатори”.

Драматургія К. Варналіса репрезентована п’єсою “Аттал III” (1970), літературна критика – збіркою “Естетика – критика” (1958).

Сила душі

День золотом осяяний, та все одно сумний,
І забиває дихання цей легіт весняний.

¹ Кімотоє, Главка – nereїди (морські німфи).

Веселий квітень смерть обняв. Вони в танку кружляють,
Чужі гармати квіт увесь на луках затуляють.

Не бачать темні люди тут краси ясної днини,
Не підіймають голови, не розгинають спини.

На рідній, не своїй землі вони живуть рабами,
Не розуміють, що навік закуті ланцюгами.

Що з перших днів вони мерці в своєму животінні,
Бо народились мертвими у мертвій цій країні.

А був же час, коли вони в своїм натхненні й цвіті
Безсмертних досягли вершин, що знані в цілім світі.

На клич Вітчизни оживуть, згадають давню славу.
Мерці воскреснуть, щоб іти в бій за Велику справу.

Справжня апологія Сократа Як усе це відбувалося

Поки промовляли обвинувачі (писклявий, манірний, як жінка, Мелет, – він виспівував натхненно, мов соловей; клаповухий Аніт з зарослими волоснею ніздрями; вузьколобий Лікон з каламутними очима), судді сиділи просто на землі – хто схрестивши ноги, хто навпочіпки й ліниво лузали насіння, випльовуючи лузгу в потилиці переднім. Інші – вважай, більшість, – поклавши в голови черевики, попростягалися один біля одного і безтурботно захропли. А Сократ задивився в глибіню весняного неба й вряди-годи потирав ліве коліно, бо воно йому боліло. Крізь одноманітний гул, що стояв довкола, крізь важкий дух, яким повнили повітря безліч розпашілих пітних тіл і набехканих тельбухів, він примудрився втішатися голосами птаства, що радісно щебетало на поблизьких соснах, і вчувати пахощі живиці, мастикового дерева й чебрецю, якими дихала неторкана земля.

§2. Щойно скінчили обвинувачі, як запала мертва тиша, мовби ціла місцина разом з камінням, деревами й людом провалилась у глибочезний колодязь і його води зімкнулись високо вгорі. Затамувавши віддих, усі вп'ялись очима в Сократа, цікаві побачити, як він хитруватиме й викручуватиметься, щоб узяти гору над Законом.

§3. Коли опівночі раптом зупиняється млин, мельник прокидається. Сократ, хоч довкола нього стало тихо, як у вусі, ні прокинувся, ні поворухнувся. Тоді котрийсь із учнів смикнув його за рукав: “Учителю! Твоя черга!” Лише після цього Вчитель обернувся і з подивом завважив оте зацікавлення в очах співвітчизників. Він насилу згадав, що його оточує п'ятсот роздратованих звірів. Посміхнувшись єхидно в густу бороду, він на

мить підвівся і, кинувши погляд на стіл, де стояли дві чималі чаші (одна мідна, друга дерев'яна) – обидві похмурі, мовби й вони мали душу й теж ненавиділи його, пробурмотів: “І я чекав вас, о мужі атенські, щоб ви виправдали себе!” Сівши, він знову почав розтирати ліве коліно.

§4. Суддів розгнівила така негідна поведінка, й вони швидко переглянулись один з одним. Адже вони стільки годин пеклися під палючим сонцем, сподіваючись, що нарешті матимуть розвагу з цього норовистого старигана. Вони хотіли бачити його розгубленим і приниженим перед гордим і всеобізнаним Законом. А він он як зіпсував їм настрій! Але найбільше їх образило те, що він знехтував у цей час найбільше благо демократії, яке полягало ось у чому: спершу виправдайся, а вже потім хай тобі зламають хребта. І як ото буває, коли б'єш дитину, а вона не плаче, ти тоді злишся і б'єш її ще дужче, так і судді розізлились і, щоб дати Сократові відчуті їхню силу, вже за першим голосуванням визнали його винним одразу в усіх трьох злочинах, у яких звинуватили його три відважні поборники Доброчесности.

§5. Сократ, почувши рішення суддів, тільки й сказав: “Гм!” І коли вони відразу ж запитали його (відповідно до Закону), яку покару він собі вибирає: смерть чи вигнання, він схилив лису голову направо, потім наліво і нічого не відповів.

§6. Тоді судовий виконавець підступив до нього і щосили прокричав запитання йому просто у вухо. Змушений підвестися, Сократ відповів: “Що й казати, обидві ваші кари справедливі, і вигідні як для мене, так і для вас. Але я вибрав би іншу”. “Яку, яку?” – з радісним пожвавленням загукали довкола. “Незалежно від того, чи творив я для вас добро, чи завдав вам шкоди, відправте мене тепер, коли я вже старий, до Божевільні. Таким чином і ви звільнитесь від мене, і я відпочину від вас. І щоранку залишайте в мене під дверима (так, щоб ні вам мене не бачити, ні мені вас) оті чудові, теплі й пухкі медяники, які ви вже стільки віків побожно підносите священній змії Ерехтея, сина Діви. Тому що я, мені здається, і добра вам зробив більше, і зла вчинив менше, ніж будь-яка божа твар”.

§7. Судді, неотесані селюки, що богохульствували з найменшого приводу, животи надірвали від сміху, почувши цей несподіваний Сократів дотеп. Вони ладні були слухати його ще й ще. А він невдовзі: “Коли вже я, здається, розсудив найправильніше, то мені б належало одержати й вашу платню”.

§8. Гай-гай! Що тут зчинилося! Судді оскаженіли. Хто костуром махає, хто каменюку вхопив, хто кинувся до бар'єра, щоб уп'ястись у зухвальця пазурами й роздерти його, і всі разом кричать так, що нічого не розбереш. Ви тільки послухайте, він вимагає в них три оболи¹, їхній чесний заробок! Та що ж це таке? Виходить, задля цього вони, поважні господарі, залишили свої справи, віддавши цілий день порятункові вітчизни? Справа тут зовсім не в грошах... але ж він вимагає, щоб вони переступили Закон. Та коли б вони захотіли, то ні самі б не мали права дарувати свій заробіток, ні держава не

¹ Обол – давньогрецька міра ваги (0,726 г); дрібна монета в 1/6 драхми.

могла б його відібрати в них... А цей стариган що вигадав! Ото вже нахаба, ото вже безбожник і зрадник! Ну то хай начувається! За це, коли вже сам Сократ не вибрав собі кару, вони присудять йому за другим голосуванням (знову відповідно до Закону) випити отруту.

§9. І тоді він аж засяв увесь від снаги й сили. Невимушений і спритний, яким більшість присутніх знала його і в пиятиці, і в суперечках, і в бою, він твердо став за трибуною і, підморгуючи хитруватими очима, висловив, не поспішаючи, те, що вам випадає прочитати нижче.

§10. Всі так звані “апології”, писані його друзями та учнями, це не що інше, як нікчемні намагання довести, що Сократ був невинний, Закон справедливий, судді – добрі й чесні атеняни, котрі... помилилися, а єдині справді винні в цій історії – оті три негідники, котрі переслідували нещасну жертву.

Частина перша

Котра воно година?.. Вже далеко за полудень! Цілих шість годин минуло, а я так нічого й не почув! Роки, знаєте, притупили мені слух... Мав би Одисей мій гандж, то не треба було б йому конопатити вуха воском і прив'язуватися до щогли, аби не чути знадливо-солодкого співу смерти. Хоча той спів, коли вірити переказові, озвався відлунням у глибині його душі, і потім Одисей чув його все своє життя.

§2. Та нехай би я мав і десять вух, і всі здорові, однак нічого не зміг би почути. Я розгубився перед вами – адже вас так багато, що в очах рябіє. Мені здалося, ніби я на тому світі, і мене мертвого судять з півтисячі Плутонів. Тому я й усміхався покірно. І все це сталося від страху, розгубленості й глупоти! О!, чую, як затрепетало в моїй душі патріотичне почуття. Бо й я не позбавлений цих великих чеснот! І, звичайно, там, де пустить коріння ця Трійця (глупота, розгубленість і страх), там Закон має силу, а народ щасливий.

§3. Отож, я нічого не чув, бо розум мій був скутий. Раніше він, знай, пускався собі в далекі мандри до чудесної країни, куди ні птах не залетить, ні корабель не запливе, бо взагалі її й зовсім не існує. А звідти він завжди повертався оглухлий, засліплений, скутий нестерпним болем. Бо то була країна Ідей, о мужі атенські! Того, хто ступить у неї, спіткає таке ж нещастя, яке спіткало Тиресія, що побачив Палладу голу-голісіньку: він осліпне назавжди!

Тепер я розумію, що по-справжньому мудрий лише той, хто спроможеться побачити і зрозуміти свій ніс. А я ніколи навіть і не підозрював, що він існує, хоч усі й брали мене на кпини, мовляв, він у мене приплюснутий, як у мавпи чи цапа. Отже, я нічого не чув, бо знай вивчав свій ніс, щоб стати мудрим.

§5. Звичайно, я перебільшую. Не може бути, щоб я не чув анічогісінько! Доловлювало й моє вухо час від часу то лайку обвинувачів, то ваше лихослів'я. Та я тільки сміявся сам собі на дошкульні відповіді, що спадали мені на думку. Але тоді я не міг їх висловлювати: закон забороняє

перебивати промовця. А тому, щоб нарешті виповісти їх вам раз та гаразд, мусив я кріпитися, як ото зимовими ночами, коли періщить дощ і віє пронизливий вітер, дехто так кріпиться, що мало не лусне, аби лиш не виходити надвір справляти нужду. Та коли настала моя черга говорити, я геть забув, що мав вам сказати, а пригадувати мені ліньки.

§6. Але найкраще я розчув те, що ви засудили мене на смерть. Правда, я й так знав, який буде вирок, бо глибоко переконаний, що наш час – час занепаду. Та хоч би я й не знав вироку, мені неважко було б угадати його. У ваших сонних очах нудьга, вас змагають позіхи, а це недвозначно свідчить, чого я заслужив. Отож і не було ніякої потреби змушувати цього бовдура, вашого оповісника, ревти мені у вухо. Та навіть якби ви й не були сонні, ви все одно засудили б мене на смерть. Погляньте-но на обвинувачів! І на виду гарні, і розкішно вбрані – одразу видно: значні персони! Патентовані патріоти! Хазяї, світила Республіки! А тепер погляньте на мене! Оце вже красень! Бридка пика, голодранець, нікчема, невдаха, справжнє тобі лайно, і раптом – “наймудріший з мужів!” Куди мені подітися? Хай би вже земля розверзлась і поглинула мене!.. Та я й сам, якби був на вашому місці, посоромився б не засудити себе на смерть, попередньо добряче вибивши різками, і вважав би, що і те, і те – мені велика честь.

§7. Але їхні душі незрівнянно перевершують їхній вид і вбрання красою та багатством! Адже чому вони зволили вимагати моєї смерти? Для блага держави? Та вони ж не матимуть ніякого зиску від того, умру я чи житиму. Ні полів моїх – яких у мене й немає – не хотіли вони прихопити собі на аукціоні за безцінь, ні змусити мене розщедритися на грошенята (бо де б я їх узяв?), щоб вони забрали назад свій позов, ані зробити вдовою бабу Ксантипу, щоб потім – ото щастя! – одружитись з нею комусь із трьох. А хотіли вони, о мужі атенські, моїм падінням укріпити в ваших душах уже добре підупалу Доброчесність. І коли б не правдивість і чистота цих проводирів народу, обвинувачували б їх, а не мене, і обвинувачем був би я.

§8. Кого не вражає своїм могутнім виглядом чинбар Аніт? Звитяжний стратег! Ви послали його з тридцятьма кораблями рятувати Наварин, а він сховався отам за мисом Малесом (бачте, супротивний вітер!) і, дочекавшись, поки впала фортеця, зберіг свою шкуру цілу й неушкоджену. Ремесло, бач, змушує його цінувати шкури дорожче, ніж “смерть за вітчизну”. Але весь свій стратегічний хист він показав, коли його судили як зрадника. Тоді він, хто беріг життя заради грошей, не поберіг грошей заради життя. І тодішні судді виправдали його, бо він якнайкраще пасує і до них самих, і до звичаїв демократії, і до супротивного вітру, що виявився таким сприятливим для нього.

§9. Лиш одного я йому не прощаю: того, що він заплатив цілу міну¹ правникові Полікрату, аби той написав йому обвинувальну промову, яку він виголосив так артистично. Було б йому, бідоласі, прийти до мене, я йому зладив би далеко кращу (принаймні, розумнішу), а взяв би удвічі менше.

¹Міна – давньогрецька одиниця ваги (436,2 г); грошова одиниця в 100 аттичних драхм.

Коли вже я спромігся тими двома словами, які я сказав на свій захист, розлютити вас так, що ви засудили мене до смерти, то далеко більшого я досяг би, обвинувативши сам себе, як оце я й зроблю тепер. А гроші мені потрібні, щоб цупити отрути вищої якості й замовити собі труну з горіхового дерева – хай пані Сократиха лусне з заздрощів, адже вона завжди мала мене за ніщо!

§10. А Лікон, оратор? О, так, хіба може бути оратор лише талалайком? Тому ж ви й призначили його стратегом і довірили йому захищати Лепанто. Але він, знаючи, що таке патріотизм, продав фортецю ворогам за кілька срібляників. І після цього ви повірили в те, що він не міг нічого вдіяти супроти Долі, яка правує й богами, себто супроти грошей, що правлять і Долею! І цей уславлений рятівник видає закони, які стоять на сторожі життя, чести та майна народу, тобто його власності, і які вбивають зрадників, тобто тих, хто не годен продавати вітчизну!

§11. Якщо ці двоє хизуються тим, що їх справедливо вважають “улюбленцями міста”, то третій – то вже “коханець міста”: “Мелет, Мелетів син, пітієць, вважає, що Сократ, Софронісків син, заслуговує смерти!” Напахчений Мелет, безславний віршомаз, але ж уславлений “отой, самі розумієте...” А таки вдатний хлоп’яга! Погодився за якихось там кілька сотень підписати обвинувачення і взяти на себе, коли б ви раптом виправдали мене, всю вину за “зневаження чести”, – наче він, горопаха, колись її поважав.

§12. Куди мені з ними тягатися! Я ж нічого не зробив для вітчизни. Ні Наварина не зраджував, ні Лепанто не продавав, ані в струменях Кефісу не віддавався тайнствам Афродити чоловічої статі! І хоч скільки разів ви нав’язували мені якусь посаду, я завжди йшов супроти звичок інших архонтів і супроти забаганок юрми, чи то через те, що був такий кручений, чи то надміру відвертий. Та ще до того, як ви покляли собі прославитись, порішивши мене, я вже тричі був на волосинку від подібної комедії, двічі за доброї пам’яті часів демократії і одного разу за тридцяти тиранів. Та якби навіть мої обвинувачі й не були такими великими людьми, а я – таким нікчемним, то й тоді вашої мудрости та безгрішности стало б на те, щоб засудити мене. Ви ж усі тут найдостойніші з достойних! Один в один. “Зевсові судді!” Душа й розум. Без химер і марнослів’я. Раз – і готово! Тимто й смертний вирок ви виносите з такою легкістю, з якою витягуєте пальцем з носа козу й ліпите її там, де сидите.

§13. А ось голова товариства захисту Моралі, який не дасть двом собакам знюхатися на вулиці, а свою дружину потайки віддає сутенерам, ще й підглядає! А онде Свинар із Лепсини, так натоптаний, що геть круглий і спереду і ззаду, ще й білісінький як зовні, так і всередині, – він знай розповідає про таємниці богині, але й словом не згадує про те, як її лани та оливкові гаї стали його фамільною власністю. А ось і великі торговці зерном та судновласники Пірея, любі братчики Сорокапалі (один лихий, другий недобрый); ці теж гарненько прилаштувалися: кожного року їм щастить стати “охоронцями збіжжя”, щоб самим визначати ціну на зерно, борошно та хліб і

перевіряти вагу гир у інших – ану ж раптом обважують! А ось і лихвар Кседавелон з Кіфісії, який лупить шкуру з бідноти, але ставить вівтарі богові Милосердя! І їсть лише вівсяний хліб та гнилі оливки. Він увесь обсипаний чиряками і знай чухає ті місця, куди йому аж просяться роги та ярмо. Ось і Цнотливчик із Колоно, франтуватий напахчений чепурун, але ж і незмінний щорічний збирач податку з проституції, податку, який платять йому навіть його брат і коханка. А он і незрівнянний “сиротожер” Добросердий – він вигнав на вулицю дітей свого брата, а тепер плаче, що вони його об’їдають. Онде й Трасей, Клеонів молодчик, який з п’ятнадцятьма іншими робив засідки, щоб відлупцювати когось чи й спровадити на той світ, а коли часи змінилися, він перепудився і тепер запевняє, що розкаявся і стане ченцем, аби врятувати свою душу! А ось і славнозвісний кривоприсяжник Правдивий, який найняв десять помічників і відкрив поряд із судом свою контору, щоб не прогавити жодної з безлічі справ. А ось і...

(Здіймається гамір, чути погрози, крики “Геть”, “Геть”)

§14. Яке там “геть” та “перегеть!” Даремно репетуєте!.. Устигнете показитися, бо я вас розмалюю ще й не так. Ви, бач, злякалися, що я викрию по черзі паскудство кожного з вас. Але заспокойтеся... По-перше, я ж не бачу далі другого ряду... По-друге, звідки ж мені знати всіх вас на ім’я?.. І якщо б на душі кожного з вас було лише з десяток нищих справ (та що там з десяток – хай навіть зо три!), то сума їх становила б тисячі! То хто ж здатен переповісти їх усі до одної? Мені пришили всього-на-всього три гріхи, та й то знадобилося цілих шість годин, щоб утовкмачити їх вам у голови і щоб ви повірили в них!.. І, зрештою, чого вам злитися, що я викриваю вас? Адже ви є Закон, – Закон і вчора, й сьогодні, й завтра... А коли б хоч хто із вас був чистий, то Закон упав би й розсипався на порох.

§15. І ніхто не каже мені: “Бач який! Стільки років торочив нам, що дух править матерією, а душа – тілом і що ти, Сократе, зважаєш не на думку юрби, а на думку філософів (тобто, на свою власну; бо для тебе всі інші – софісти!). А тепер, коли тобі припекло, ти поспішив усе те забути і аж нестямишся від словоблуддя та ще й лаєшся”. Але я нічого не лаю й не вихваляю! І мені не шкода, що я помру безневинно, як і не було б соромно вмирати винним. Мені байдуже, що я сьогодні стану вільним завдяки підлості законів, як було б байдуже й поступитись вам місцем під сонцем через кілька місяців чи років за велінням Природи. До того ж я вам і вдячний... Переходячи урочисто, під звуки сурм, із одного Ніщо в інше, ще достеменніше Ніщо, я від душі сміюся з вас і з самого себе. Бо так воно є! Мислю – отже, сміюся.

§16. А як подумаю, що ви скаженієте, мов собаки, від моїх слів і не можете нічого мені зробити, навіть утекти звідси, бо тоді ж ви втратите свої три оболі, то аж танцюю від зловтіхи. Я люблю вас, мені так і хочеться обійняти й розцілувати вас, ще й сльозу пустити, як ото розчулені п’яниці... Але як би ви перепудилися, коли б уявили себе хоч на мить на моєму місці. Ну от уявіть собі, що вас спершу зв’язали, а потім силоміць напоїли отрутою! О, чуєте? Вас уже пронизує біль, тіло судомить, очі скляніють, з рота йде

піна, крижаний холод сковує ноги, повзе вище, впивається пазурами спершу в живіт, потім у серце... І все! Кінець!.. Що це ви мацаєте свої животи, о мужі атенські? Вони гарячі, як черінь. Тільки зовсім не від отрути, а від того, що в них вирує (або ж скоро вируватиме) безліч дарів божих: козяча печінка, засмажена на вугіллі, солоня чорноморська паламида, свинячі сосиски (добряче наперчені та нашпиговані часником), горіхи, родзинки, вино (багато вина!) та ще й музичні вітри! Ви безсмертні! І були б, так би мовити, ще безсмертніші, коли б з ласки Долі ви народжувалися з кінським хвостом, який би махав, наче віяло, направо й наліво, відганяючи мух, що кусають вас саме тоді, коли ви спите або вершите суд, щоправда, у вас це те саме!..

Частина друга

Лиш уявив собі, що ось уже лежу випростаний на лаві, комічно урочистий, як усі покійники, а довкола мене заплакані Магдалини, патріотизм обвинувачів, безгрішність і непорочність законів, то так і розсміявся від усієї душі. Бо, як ви добре знаєте, воші втікають з мертвих і переповзають на живих. І коли я побачив, що й ви, живі, наскрізь просмерділися, мов десятиденне падло (у того пропасниця, у того грижа, в того геморой... сверблячка... сухоти...), а вас усе одно так і тягне видряпати око ближньому, я згадую тварин: ті, що жеруть інших, вважають себе за безсмертних, а ті, яких жеруть, не здатні відмовитись від надії, що колись воскреснуть для кращого життя.

§2. Потім я подумав: гей, Сократе, а коли б оце ти не стояв отут на Трибуні “веселий обличчям і очима” й не висміював співвітчизників, а щоб перед ними був твій розпростертий труп і щоб вони судили його, як судять ефети¹ в суді “під Пристанеєм” неживі предмети: цеглу, шкірки з динь, гаки з м’ясних крамниць... Знаєш, що тоді було б? Знаєш? Усі підходили б до тебе, схилили б голови, прощально вдивлялися б у тебе якусь часинку, скрушно хитали б головою й казали: “Шкода, добрий був чолов’яга!.. А подивіться лишень, який він став гарний після смерті! Хитрі очі закрились, м’ясисті губи потоншали, звужився й видовжився приплюснутий ніс... Дивишся й не можеш надивитись!.. А згадайте, яка то була втіха, коли він давав чосу софістам та брехунам, мов лисиць із нори викурював!.. Багато корисного зробив він для держави! Тим-то й не було йому добра... Як спав усе життя на рогіжці, так і вмер на ній...

І, між нами кажучи, хто страждає через свої слова й дії, той, може, й дурень, але не шахрай, а хто наживається своїми діями й словами, у того і руки, і душа смердючі... І знаєш, що я хочу сказати? Влаштуймо Сократові похорон на громадський кошт. Це був би чудовий приклад і нашим дітям”.

§3. Але ж тепер, оскільки мені не судилося вмерти своєю смертю, ви вбиваєте мене... знов-таки задля прикладу. Вам потрібна жертва... тільки не

¹ Ефет – член судової колегії найвищої інстанції в Атенах; Пристаней – місце, де відбувалися суди над речами й тваринами, які стали причиною чиеїсь насильницької смерті.

для того, щоб ваші діти навчилися любити добродію, а щоб боялися демократії! Вам потрібна величезна жертва, аби спокутувати злочини вчорашньої тиранії й закрити їй шлях до відновлення. А що злочинці втекли, то ви схопили мене, бо я ж “учитель” Критія та твердолобого Теамена, того гедзя, який впікся вам усім, викриваючи владу юрби... Моє тіло (кістки та шкіра) не важить, звичайно, на терезах Немезиди стільки, скільки тіла півтори тисячі вбитих тиранами, але важить моє ім'я, важить моя душа! І коли б вас усіх аж до сотого коліна зібрати в паку й кинути на шальку терезів, то все одно я затяг би більше...

§4. З роками в мене з'явиться багато прихильників і противників, – вітчизняних і чужоземних, сучасних і майбутніх, – які здіймуть великий галас довкола моєї смерті. Мене називатимуть “найдостойнішим з еллінів”, “солов'єм муз”, “найсправедливішим”, “найрозважливішим”, “вінцем Еллади”. Ваші діти спорудять мені храм “Сократейон” і щороку навесні приносять мені жертви... До мене йтимуть на прощу, як до бога (мені ж самому ви не дозволяли мати хоча б дешевенького, аби власного божка...) А чому?.. Та тому, що одним хотітиметься пришпилити до мого імені й своє, щоб і воно звучало разом з моїм, інші ж натякатимуть, що коли б це були їхні часи, то мене б розуміли й цінували!.. Смішні, та й годі!.. І ті, і ті так узялися б сурмити про моє значення, що принизили б вас, вони брехали б і вірили своїй брехні... Ви разом з Законом сповняєте свій обов'язок. Проте ви мене караєте не тому, що я порушив Закон, а тому, що я виявився нездатним знехтувати й переступити його!.. “Сократ не має рації, бо безсилий і бідний. Він заслуговує смерті!” Ось що слід було сказати в позові. (...)

(...) §6. Я й інших змушував казати те саме й вірити, що те, що вони знають, – неправда. Я змушував їх шукати істину. Але ви, о мужі атенські, спершу занепокоїлись, а потім оскаженіли... Мовляв, до чого все це може призвести? Вам добре відомо, що чим менше думає громадянин, тим він розумніший, і чим менше говорить, тим вільніший. А коли раптом якийсь мудрагель ні з того ні з сього відкриє, докопуючись до істини, що правильніше буде їсти, ніж голодувати? А коли до того ж йому самого цього безумства видасться замало і він почне горланити про нього? Отож виходить, аби не дати знятися бурі, ви вирішили зупинити злі вітри. Але ж злими (тобто добрими) вітрами ви завдячуєте софістам. Я ж тоді, яка нікчемна Громадська Думка, почав гавкати на них і кусати їх за ноги... Тоді ви, щоб розправитись нарешті зі мною, приліпили мені ярлик софіста над софістами!.. Та, на жаль, я ним не був...

§7. А щоб покінчити зі мною якомога швидше, ви приклеїли мені ще один ярлик: нібито я безбожник!.. Коли б то я ним був!.. Безбожність ви вважаєте за найпевніший засіб роздратувати Собаку, щоб він кидався захищати зубами ваші матеріальні вигоди. Ворогів вашого добробуту ви дуже тонко перетворюєте на особистих ворогів Собаки. Щоб позбутися

Алківіяда¹, якого любив народ, зачарований його красою, багатством та розбещеністю, ви звинуватили його в безбожності, і народ, цебто Собака, забув свою любов і переслідував його на край світу. Бо ви привчили народ чекати благ від неба, а не вимагати їх у вас! Забрати в нього цю марну надію – значить забрати все! Тому він і шматує того, хто забирає! (...)

(...) §11. А ось що думають зараз найзаможніші з вас: “Я гуляю триста днів на рік, пиячу, погруз у бруді, б’ю свою жінку, обкрадаю церковну кружку, займаюся контрабандою, обважую покупців, даю брехливі клятви, плету інтриги й нікому не заважаю! Я не навчаю інших безбожництву! Може, я й не вірую. Але ж Юрба?.. Ці дурні гнойові жуки, ці засмальцьовані портові миші, ці вічно голодні базарні собаки, – тільки-но вони перестануть вірити в бога, хто їх тоді стримає? Спершу хай стануть культурними!.. Але на сьогодні й це ще передчасно!.. Отож релігія є підвалиною вітчизни й моралі. Народ, утративши страх божий, кинеться віднімати гроші й майно – “чужу працю” – і посадить на палі своїх сторожів!..” Ні, це вам не підходить, ви не хочете, щоб народ наслідував вас. Тому ви й кидаєте йому до ніг мій нікчемний труп. Мовляв, хай народ пам’ятає, що безбожність – величезна провина... (...)

(...) §14. Що? Я був небезпечний для Республіки! Я небезпечний, а ви – Республіка!.. Але небезпечних, о мужі атенські, не судять, їм або порабському поклоняються, або їх підло вбивають. І всіх, хто стає небезпечним, тобто, кого поважає народ, ви встигаєте вигнати з країни. Якби я був небезпечним, ви б підіслали кількох наркоманів, щоб вони мене зарізали; ви підкупили б моїх кухарів, щоб вони вкинули сулеми мені в їжу, в вино чи в каву...

Небезпечного не судять і він не захищається. Він сам судить і вбиває. Бо в його руках влада! І тільки коли він її втрачає, ви можете його судити, та й то, якщо насмілитесь... і якщо спіймаєте його! (...)

(...) §16. Ні! Ви не злякалися Сократа, ви хотіли його смертю залякати інших! Ваша республіка ледве стоїть на ногах. Довгі мури Атен і Шрея розвалюються, хоч плач. Кораблів ви вже не маєте. Союзників, з яких можна було б правити данину, теж уже нема. І, незважаючи на всі ті страти й заслання, до яких ви вдавались, поміж вас причаїлося багато таких, які нудьгують за добрими часами тиранії, бо тепер вони втрачають усе, що нажили тоді, а ви тим часом повертаєте собі все те, що втратили тоді. Хто дорвався до корита, той боїться змін, а кого прогнали, той прагне їх і готує, як тільки може. А темному народові що ті, що ті – однаково, бо йому доводиться відшкодовувати збитки і тих, і тих; те саме спіткає його як за незаконних, так і за цілком законних режимів, як за тиранії, так і за свободи. А щоб він нічого не розумів і не бунтував, ви йому брешете й залякуєте його.

¹ Алківіад – політичний і військовий діяч Атен, родич Перикла, учень Сократа.

Є народи, що живуть у лісах; вони не мають законів, їдять своїх вошей і над усе люблять свободу. Варварські народи! Ось ми живемо в найчудовішій державі світу, маємо найрозумніші закони, не їмо своїх вошей і любимо шахраїв, які їдять нас.

§17. Тридцять тиранів хапали й убивали людей без суду і слідства. Вони скасували закони, суди, народні збори, мовляв, ми ж і є “влада народу”! І утворили парламент із бандитів та горлорізів. “А цього ми прикінчимо!” Раз – і все. Вони відчували, що довго не втримаються, тому поспішали. А ви хочете залишитися назавжди, тому дотримуетесь хоч сяких-таких формальностей. І заради цього ви вирішили надати політичні права лише родовитим та заможним, щоб тримати п’ять тисяч бідняків подалі від скарбниці.

Тирані ліквідували свободу слова й викладання ораторського мистецтва, ви ж узялися ліквідувати свободу думки і викладання філософії. У них ви перейняли це дешеве й швидкодійне знаряддя смерти, це смердюче зілля, яким хочете напоїти мене сьогодні. То що ж таке ваша демократія, як не замаскована тиранія?

§18. Чую, хтось кричить: “Ми не крутимо, як софісти. Ми діємо за законом”. Та я ж і кажу, що тільки переступивши закон, ви не змогли б судити мене несправедливо. Адже закони існують на те, щоб карати потерпілих, а не злочинців, та ще не давати пограбованим грабувати й собі. Закон – це воля сильних і слабкість безвольних. “Справедливість – не що інше, як вигода для кращих. Я й сам приблизно щось таке відчував, але отой Пол устиг виголосити це перший і змусив мене виступити із спростуванням. А тим часом нашою мовою “кращий” – те саме, що найсильніший.

І Солон не соромився хвалитись, що він навів порядок у розбурханій державі, бо керував, “надавши закону не лише суворости, а й справедливости”. Інакше кажучи, він суворо дотримувався справедливости, тобто вигоди найсильніших. (...)

(...) §20. “Байки”?.. Е, чекайте, зараз я й баєчку розповім, щоб трохи розважити вас! Чи давно було, чи недавно, а тільки злодії найбільшої в світі держави, коли вже добре розбагатіли, вирішили владнати своє життя. Вони переловили бідняків держави, зігнали їх на площу і сказали: “Руки вгору! Ми бажаємо вам добра. Ми не відберемо в вас ні лопат, ні кайл, ні сокир, ні торбин із об’їдками, ні ваших подертих вошивих сорочок, ні ваших халуп з дірявими покрівлями. Ви вільні (Руки вгору!). Вільні жити, як вам заманеться, вільні натоптувати капшук, пиячити, танцювати, плодитись і вмирати. А ми вас навчатимемо... істин! Ми дамо вам багату уяву й чутливе серце; ми дамо вам безсмертну душу. Хто прагне слави – хай прославляється, як уміє: пише вірші чи там клепає теорії. Правити будете ви, народ! Ми вами тільки командуватимемо. Ми стоятимемо на сторожі вашого життя, вашої чести й вашого майна, – одне слово, на сторожі вашої свободи. Ви будете працювати: займатиметеся чим хочете, де хочете і коли хочете. Ми вам даватимемо роботу – як тільки ви її знайдете, – а ви віддаватимете нам свою

працю. А щоб вам не здавалося, ніби ми поводимося з вами несправедливо, ми оплачуватимемо державі, тобто нам самим, усе те, що ви створите своєю працею!

§21. І над вами, і над нами будуть ті самі боги. Вони велітимуть вам працювати й не їсти, а нам сидіти й їсти. І над вами, і над нами будуть ті самі закони: ми вам їх даватимемо, а ви голосуватимете за них як парламентарії, і застосовуватимете проти себе як судді. А щоб з інших континентів і морів не налітали пірати й злодюги та не віднімали у вас вашого мізерного майна, не забирали вас, ваших жінок і дітей у рабство, ми вас озброюватимемо й навчатимемо воювати, щоб ви могли захищати своїх богів, самих себе і нас, тобто вітчизну.

Вам належить гинути, нам – жити. А оскільки ви самі не здатні будете зрозуміти власні інтереси, щоб захищати себе, ми примусимо вас до цього силоміць. (Руки вгору!) Єдине ми вам забороняємо: красти одне в одного. Бо інакше ви можете красти і в нас.”

§22. І отаким чином народ вільно працював і вільно мислив. І радісно співав по шинках, як дрізд на гілці (у клітці!). А його рятівники вилежувалися горілиць по теплих палацах узимку та під квітучими деревами влітку і цілий гурт гарненьких жіночок ськав у них на потилиці й лоскотав за вухами (добре збуджує!). І добробут рятівників був могутністю вітчизни, а їхнє нахабство – спокутою. І якщо народ, утративши терпіння, іноді проганяв їх геть, то відразу ж шукав інших, які могли б так само його обдирати: він уже не міг ні жити, ні мислити без “рятівників”.

§23. Смієтеся, о мужі атенські? Що ж, воно й не дарма. Такої дивної держави ніколи не було й ніколи не буде! Це, як бачите, лише баєчка. Але ж ви зараз запитаете, яка мораль? Де ж мені її взяти!.. Та ось що я вам скажу: “Горе тому громадянину, який, дійшовши до відчаю, покладається на ласку божу й на закони злодюг: він сам себе перетворює на раба”. (...)

Частина третя

(...) §18. А я таки справді чхати хотів на своє виборче право. Я ніколи не ходив на вибори: щоб ото я сам вибирав злодюгу, який мене обдиратиме, і катюгу, який мені відрубає голову! Так я й казав софістам, щоб подратувати вас і насміятися вволю. Софістам щедро платили... П'ять сотень старими... тобто п'ятдесят дві з половиною тисячі теперішніх драхм! Виходить, саме стільки коштувала їхня мудрість. Яка ціна, такий і крам. Я ж свої вбогі знання віддавав задарма, та й то ніхто не брав. Отже, вони нічого не були варті. Але це означає й дещо інше: коли б я спробував нав'язувати їх вам силоміць, ризикуючи своїм життям, котрийсь із ваших ворогів платив би мені. Бо це ж пропаганда! Слов'яни платили мені, щоб я розхитав ідеологічні підвалини держави! Але щоб висміювати великих софістів, зовсім не обов'язково мати рацію, досить того, що ти хитріший та більший крутій, ніж вони. Я ж міг зробити біле чорним. Це прикмета часу... Бо й ви, спаплюживши переворотами та зрадами всякий зміст права, звалили вину на мене. А я, навчаючи і висміюючи, розхитував у душах громадян віру в

закони! (...)

(...) §20. А ось і політик суне. Попереду пливуть його палкі очі, а позаду він сам. Обережно ступає, придивляється до мостових дощок, як мул. Кахикає, щоб ми озирнулися, щоб побачили його. Серед нас є його друзі. Ми його вітаємо, і він підходить до нас. Сердечно й міцно тисне нам руки. Цією міцною рукою він тримає кермо Корабля. Він нас любить і жертвує собою за нас! Заради нас він запускає лапу в державну скарбницю – щоб роздати її нам; заради нас топче закони – рятує нас. Він навчив нас давати брехливі свідчення в суді й не додержувати слова в ділових стосунках. А що він великий багатій, то він і великий воєначальник. Коли вони перемагали, він пожинав славу. Та якщо їм було непереливки, то він і тоді нітрохи не страждав. Він не був винен. Винні були... Я вам пізніше скажу, хто був винен, і хоч він здавав військо ворогам, хоч продавав їм фортеці, хоч першим утікав з поля бою, хто міг би звинуватити його? Адже він і є Державний Обвинувач! Так-от, як тільки я відділявся від компанії і, поставши перед ним, питав його: “Пане Тодоре, чому ти такий мерзотник?”, його очиці ховалися глибоко-глибоко, наче миші, що злякалися kota, і наче заціпить було панові Тодору. Тільки який там пан Тодор? Це ж Лікон, це ж Аніт!

§21. Справа відразу ускладнюється. Його друзі й горлорізи враз приготувалися: скося стежать за ним, чекають, коли він їм моргне. Але той не настільки легковажний. Він сприймає мої слова за жарт. Він заходиться сміхом. І знаєте чому? Бо він бачить мої руки, від яких уже не одному дісталось. А крім того, довкола мене вже зібралось чимало люду, готового стати за мене. Це не філософи й не мої друзі, це такі самі мерзотники, як і він. Це його політичні противники. Сміючись, він разом із своїм кодром іде геть. “Чекай, – думає, – я тобі це пригадаю тоді, коли ти й не сподіватимешся”.

§22. А найбільші підлабузники з його охвістя намагалися приручити мене, щоб я їм не допікав. Вони називали мене “найвидатнішим філософом” і посилали мені додому всілякі хабарі: крашанки й чурек на Великдень, поросят на Новий рік, бурдюки з маноладським йогуртом, пелопонеських перепілок у липні, а на мій день народження зубанів, смокву, бутлі з вином і квіти. Я все те відсилав назад... хоч Ксантипа й кричала, що я дурень несосвітений. Господи! Вони хотіли заткнути мені рота! Та я швидше луснув би... А одного разу якесь велике цабе з тієї ж таки братії прислало мені в раби двійко арабчент – вони й слова не вміли по-грецькому. Чорне волосся, перламутрові зуби, золоті сережки й браслети. “Зробиш із них, – пише, – філософів!” Загорнув я їх у півпростирадла (вони були геть голі) та й відіслав назад. Бо чим би я їх годував? Про цей випадок багато хто знає. Того дня все Колонакі переполошилося. Усі повибігали з будинків і крамниць на вулицю подивитися, як ідуть арабчентя, взявшись за руки... І що ви думаєте, які тоді про мене плітки пішли? Сократ, мовляв, прогнав їх тому, що хотів мати біленьких!

§23. Перикл, почувши отакі теревені, відразу звелів Аспасії запросити

мене до нього в палац. А вона послала до мене Алквіяда. Чи міг я зневажити люб'язність чарівного юнака й великої пані? І я пішов з наміром посперечатися. Та хоч би що я їм казав, вони не заперечували мені. А коли я взявся критикувати “Олімпійського Зевса” за оту романтичну бридню, яку він вам намолов у “Епітафії”, Перикл похитав своєю лисою макітрою й почав під'юджувати мене, щоб я покепкував з його ворогів та нарозповідав йому сороміцьких анекдотів. Тим часом Аспасія, і собі сміючись, гладила своїми божественними рожевими пальчиками оці ось драні лахи, що й зараз на мені, й казала тихенько: “Скинь-но оце, я його тобі полатаю!..” Вони прийняли мене дуже гостинно і ловили кожне моє слово захоплено й майже побожно. Але не через це я не вилаяв Перикла. Він дав мені слово, що незабаром поладнає з морайтами й закінчить війну... Тепер я бачу, що він мене ошукав. Єдиний, хто зумів ошукати мене за все моє життя. Був би він живий, то й досі воював би!.. Влада і війна невіддільні одна від одної! Але я, здається, відхилився від теми... Стареча балакучість. Даруйте мені!

§24. А поети? Пітії чоловічої статі, що розмовляють з богами, як старі куми... Витончені, манірні, з млосними очима, огорнені хмарою пахощів, вони заливаються на ходу дзвінким сміхом і, раптом, ні сіло, ні впало, спинившись як укопані, витріщаються на небо й починають серед білого дня милуватися зорями. У цю мить до них спускаються ангели господні й кличуть їх на Олімп Глупоти! Там вони хмеліють, а тут пророкують. Чарами віршів вони рятують нас від гніту суєти!.., і все, чого торкнеться їхнє дихання, стає вічним. Завдяки їм світ стає кращим, і на землі владарюють душа та бог! Узяти хоча б Мелета... Отож і не дивно, що як тільки я завважу, бувало, їх, привітаюся й питаю: “Ну як твоє нічого, Маріко?”, то й вони і їхні друзі впадають у гнів, і треба ж, щоб отак усе пішло шкереберть і Маріці-Мелетові випало найпершому засудити мене до страти.

§25. А на мене, між іншим, писали ущипливі епіграми, їх передавали з вуст в уста і в місті, і в селах... Мною так захопилися, що якось навіть Аристофан, єдиний, кому годилося ходити в поетах, бо він був мізантроп та ще й з норовом, прославив мене в театрі... Я – головний герой у “Хмарах”! Народ помирав зо сміху, а я втішався... аж поки мене змусили вилізти на стільця, щоб побачити в натурі! Відтоді я став “видатною” людиною. Про мене говорила вся Еллада. Доти мене заледве знали й мали за ніщо. А після вистави друзі підхопили мене, й ми подалися до шинку відсвяткувати мій успіх. Ми добряче зачмелили голови і вволю наспівалися молодецьких пісень. Удосвіта повернувся додому... Ступав навшпиньках, щоб не почувла Ксантипа. Тільки де там! Як не скочить вона, та як не візьметься мене чистити!.. “Ти знаєш, – кажу їй, – відсьогодні я – найвидатніша людина... в усьому світі (це я так їй казав, щоб утихомирити її). То що ж ти зі мною, як з останнім нікчемою?! Мене он у театрі показують...” Тут вона й прикусила язика. Протерла очі, а потім сказала: “Золото моє!” Та тільки вранці вже знову своєї заспівала: “Ти ж дивись, підшукай собі якусь роботу; одержуй посаду й кидай усе це... Старий розпуснику... невігласе!” (...)

Частина четверта

Але годі вже мені розважати вас. Набридло! Час пояснити вам мою філософію... Ну, чого набурмосились?.. Не до вподоби вам теорії, еге ж?.. Вам би якусь плітку почути? Скажімо, як зі мною заговарала Теодота? Але я не маю часу. Перш ніж померати, я маю повідомити вам, що Сократ зрозумів хибність свого вчення й розкаявся... А Теодоті справді набалакали, нібито – ви чуєте? я! – на жінок не звертаю уваги. Це її зачепило. Вона поклала собі заволодіти мною. І почала мене раз у раз запрошувати до себе на вілу порозмовляти на філософські теми. І завжди так випадало, що, коли я приходив, вона саме купалася, натиралась пахучими мастилами і гола вправлялась переді мною в нових танцях. “Ти, – каже, – як людина вищого порядку, не зрозумієш мене примітивно...” Потім вона вкладалася горілиць на дивані відпочити, а мене садовила біля себе, її гарячі сліпучо-білі груди здіймались і спадали бистрими хвилями, а я тим часом розповідав їй... про безсмертя душі. Нараз вона перебивала мене на півслові й казала: “Я знаю шістдесят дев’ять блискучих способів кохання”. Я миттю впадав у задуму. “Що з тобою?” – питала вона. “Та я оце гадаю, який із твоїх шістдесяти дев’яти способів най... найфілософічніший, абсолютний...” (Голоси: “Який? Який?”)

§2. От бачите, як важливо знати філософію? Отак і Теодота, подібно до вас, питала мене й перепитувала: “Який?”, аж поки я одного дня, аби нарешті врятуватися від неї, сказав: “Цей спосіб такий: спершу нещадно лупцюєш жінку, а потім, коли вже вона верещить, корчиться на підлозі й тремтить усім тілом, перекидаєш її на спину...” І тоді ця шельма припала до мене, і млосно примруживши очі, прошепотіла: “Відлупцюй мене”.

§3. Я це вам розповів не лише для того, щоб подратувати вас. Цим самим я хотів ненав’язливо ввести вас у мою філософію... Що, ви знову набурмосились? Давні елліни, і щоб отак боялися думки?! Та заспокойтеся! “Зевсовим суддям”, як оце ви, не годиться сушити собі голови. Тому я, наскільки стане мені настрою, висмію зараз і мою філософію. І ви, як розумні віслюки, хоч приблизно дотямте, що коли немає абсолюту в ділах любовних, то тим більш немає його і в вищих матеріях. (...)

(...) §13. Якщо я помилявся в теорії, то не помилявся в критиці державних мужів. А вони, щоб позбутися мене раз і назавжди, оголосили мене атеїстом. Сократ висміює богів, а ті, роздратовані, обертають свою могутність проти всієї держави. Це через мене боги покинули Атени, віддавши скелю Акрополя й Акрополь ваших душ зубам і пазурам Ериній. Якби пішов дощ із градом і вибив посіви, якби вигоріла пшениця, філоксера уразила виноградники, а черв’яки – боби й квасолу, якби віспа винищила курей, ящур – корів, коли б вогонь охопив цілий квартал і біднота лишилася без даху над головою, коли б на Чорному морі зо три тижні ревла буря й потопила кораблі з зерном та паламидою і в нас почався голод, коли б раптом прийшла чорна звістка, що наші “хлоп’ята” переможені в битві й матері одяглися в жалобу, – то хто тоді був би винен?

§14. Та хто ж інший, як не безбожники? Якби я не допікав безсмертним своєю філософією, хіба б вони наслали на нас чуму 430 р. до народження Христа? Щоправда, я тоді не філософствував! Якби син Клінія¹ з компанією замість того, щоб троцтити голови герм, потрощив ваші голови, які прагнуть величі, хіба б звалилося на нас нещастя в Сицилії? І якби при Аргінусах командували не безбожники, хіба б розбурхала Немезида море, щоб вони не змогли врятувати потопельників?² А оскільки я виправдав їх – пам'ятаєте? – небеса розверзлись – вихлюпнули на нас окріп, щоб ми зварились, але... ті ж самі небеса й пожаліли Тридцятьох Тиранів!.. Безбожники були винні в усіх бідах, – саме це в Третій Частині §19 моєї промови я вам обіцяв пояснити.

§15. Отак своїм безбожництвом і зрадництвом я приносив неабияку користь Вітчизні й Релігії... всьому тому, що живиться молоком цих великих ідей! Політики, попи й учителі звалили на мої плечі всю свою нищість і безчестя, всі збитки від природних стихій та всі знегоди долі! І коли мене не стане, вони кинуться шукати якогось іншого Сократа, щоб охрестити його в святій купелі громадської думки безбожником і зрадником. Він потрібен їм, щоб кидати його на розтерзання знавіснілій юрбі й тим самим гамувати її шал щоразу, коли вони заводять державу в безвихідь. Ні отара не може й хвилини прожити без Вовків, ні Вовки без отаких безбожників і зрадників.

§16. Ви всі бурчите, що світ зіпсутий. А який світ? Гори й небо? Але вони цього не бояться! Зо два чи зо три безбожники? Але ж ви стинаєте їм голови, і ваші справи одразу йдуть на краще. Так що ж то за зіпсутий світ? А ось же він, панове мужі атенські! Всі ваші чесноти писані й неписані: страх перед богами, повага до законів, любов до ближнього й добродійність гниють купою падла в Безодні разом з убитими рабами. Брехня, злочинність та безчестя — ось “демони” держави, “духовне багатство!”, що зводить вас нагору. А потім з'явився мій власний демон (“новоявлений демон”), щоб оживити падло, надихаючи його через дудку філософії “духом істини”, аби витворити з нього – з падла! – чисті ідеї, непідвладні часові й людям творива в нескінченному Розумі!

§17. Сліпі порухи душі нема чого й пробувати перетворити на веління розуму, тобто вирвати з несвідомого наслідування та звичок і ввести у світло думки й волі: вони одразу згаснуть. Але я й цим допомагав вам. Оскільки ви залишали “високі матерії” пацюкам з помийниць і нужників – хай собі гризуть! – я радив вам не сміятися з цього і не чванитися, вважаючи, що

¹ Син Клінія – Алківіад. У 415 р. до н. е. організував і очолив атенську військову експедицію проти Сиракуз (Сицилія). Перед відплиттям флоту було потрошено голови герм – чотирикутних стовпів зі скульптурними головами Гермеса, героїв, державних діячів та філософів. Це прийняли як погане знамення, а дехто звинувачував у безчинстві Алківіяда та його компанію – дуже розгнущаних молодиків. Атеняни зазнали в війні з Сицилією поразки.

² Йдеться про знаменитий морський бій (406 р. до н. е.), у якому атеняни перемогли пелопонесців. Після бою знялася буря й частина атенських кораблів загинула. Стратегів, які командували атенським флотом, було страчено за те, що вони не підібрали потопельників.

найвідвертіший пройда є й найрозумніший атенянин! Заради вашої ж вигоди я вчив вас шанувати імена тих пацюків та обкурювати ладаном їхні тіні перед жінками, дітьми й рабами, бо ці останні можуть знахабніти, вийти колись на вулиці й почати бешкетувати гірше од вас! Я вчив вас, що треба бути нечестивими й творити беззаконня в ім'я богів і законів!

§18. Але де вже мені тепер усе згадати! Та я не забув, що і ти, і ти, і той, і он той... усі ви були згодні з тим, чого я вас навчав, і всі схилили свої порожні голови перед Совою¹ й Момом². І лише трьох моїх пояснень вистачить на те, щоб показати, як трудився я для блага Вітчизни, прагнучи поділити громадян на ситих та дурників.

1) Я вже довів, що наша душа безсмертна! Таким чином, душа існує! На її щастя існують (тобто повинні існувати) держава, а отже, й закони, і попи, а отже, й боги! Страх перед богами й законами не дає нам занапастити душу... і потрапити до в'язниці! Мужі атенські! Якби не існувало держави, не існувало б ні богів, ні попів, ні безсмертної душі! Змучені життям, ми повинні вірити, що зрадіємо й царствуватимемо вічно, досить тільки спершу померти! І не годиться нам забирати назад своїми руками те, що в нас відняли наші правителі силою та хитрістю, тобто нашою ж зброєю й нашими голосами, їх покарають боги на тому світі. Вони вічно кипітимуть у казанах із смолою. А якщо їх покараємо ми, то вчинимо зло й занапастимо свої душі. Тоді в казанах кипітимемо ми самі!

2) Це моє вчення не було словесами. Це була мармурова брила. Тому я обтесав її під прямим кутом: “Волю бути скривдженим, ніж кривдити!” У такому вигляді ця брила краще влягається на піску й воді – у душах слабаків! Чим приниженіша людина, тим вона нерішучіша, чим утомленіша, тим трудніше їй дихати, думати і гнівитися. Треба мати мужність і віру в себе, щоб опиратися несправедливості, але тим більше треба їх мати, щоб чинити несправедливість! Набравшись страху, ти прагнеш надалі уникати його. Поринаєш у солодке безвілля, гордий зі свого страждання. І не тільки чекаєш, поки тебе обдеруть як липку, а навіть пальцем не торкаєшся й того найменшого, що ще належить тобі: утримуєшся від їжі, питва й жінок, ненавидиш сонце, море, лісове повітря й рух і жадаєш недуги, мук, бруду, тиші й смерті, щоб потрапити до раю. “Страждання веде до морального вдосконалення!” Тому я й підносив до небес утіху від страждання як прапор стада. А про тих, хто не міг витримати страждання, подбали закони Солона: для них звели на відлюдді храми Всенародної Афродити. Там кожен може за безцінь купити собі досконалість, тобто самозабуття.

3) Ту саму думку я висловив ще й інакше: “Ніхто не злий з власної волі”. Це означає: не карайте кривдників, бо інакше ви їх скривдите. Вони не винні. Вони не знають, що чинять зло! Майте терпіння! Як тільки ми навчимо їх розрізняти добро і зло, зі світу щезнуть злоба та несправедливість і запанує добродійність... Але для цього потрібні школи. І школи будуватимуть

¹ Сова – атрибут Атени, символ мудрости.

² Мом – уособлення злослів'я та посміху, син Нікти, тобто Ночі (давньогр.).

кривдники. А знаєте, чому? Тому що добро, справедливість і обов'язок – це їхня калитка. Вони самі навчатимуть дітей народу не опиратися несправедливості.

§19. Так зміцнювала моя філософія лад нерівності, “перевагу кращого”. І цілком природно, що ви не повинні були б убивати мене за це! Майбутні держави краще знатимуть своє діло. Амвон, Парта, Газета й Гумова Палиця дружно працюватимуть, щоб розділяти громадян на ситих та дурників і за допомогою “гармонії класів” поєднувати непоєднанне. Я став першим маестром цієї гармонії. А хай ви мене вб'єте як безбожника. Мою науку завтра чи позавтра зроблять своєю релігією християни. Вони шануватимуть мене як пророка їхнього бога й малюватимуть у своїх церквах мою піку з широким золотим німбом довкола моїх патлів. (...)

(...) §5. За те, чого я вас навчав, ви мали б озолотити мене й боготворити. А за те, що я зробив би, якби ще пожив, ви могли б з повним правом не просто вбити мене, а перетовкти в ступі, як тиран Неарх перетовк Зенона Елейського, щоб той навчився проповідувати добродійність скільки хоче, але щоб і не заїкався про ницість архонтів. Ви мали б вирвати мені язик, як цар Антипатр вирвав його ораторові Гіпериду, аби він знав, що може навіть зраджувати вітчизну, але ганити того, хто платить за зраду – хоч то був і чужинець – не має права... Я став би справді небезпечний для громадського порядку, для “переваги кращих” і вам слід було б закинути мій труп кудись подалі в Коринтську затоку в котресь із проваль Кітерону, щоб “він не був похований у землі атенській”). Бо немає більшої підлости й страшнішої зради, ніж казати правду!

§6. Я пішов би по кварталах атенського простолюддя, як ви його називаєте, по задрипаних селах Аттики від Навоколон аж до Кундури, і від Кулури аж до Капандрити. Я спускався б у темні землянки, повні блошиць і ядухи, я заходив би в злиденні крамнички, в портові вугільні склади, повні бруду і смороду. І я казав би: “Вільні громадяни! Ця країна, якби навіть вона лежала десь у Скитії, де сонце лише зрідка проглядає крізь чорні хмари над вічними снігами – ця країна завжди буде найкращою, бо вона люба вашому серцю. Це вітчизна. Це ваша вітчизна, але в ній нічого вашого немає: поля і палаци, гроші й кораблі, боги і влада, думка й воля – все чуже! Мало хто з вас має стільки місця, щоб за життя вирити собі нору, а по смерті бути похованим, і стільки волі, скільки треба, щоб справити нужду в канаві, коли не бачить поліціант... А коли ви звертаєте свій погляд у блакитний простір моря, де проходять шхуни й фрегати, везучи з гирла Нілу, і з Боспору Кімерійського, і від Геркулесових Стовпів пшеницю, мідь, шовк та жінок, ви не питаєтеся, чи все це ваше, бо воно “національне!” і ніхто з вас не замислюється над тим, що все це добро припливає до небагатьох рук. Чужинці – перси, морейці, фіванці й коринтяни – просто вбивають вас, а братні руки затискають вам яблучко на горлі протягом усього вашого життя і вбивають вас повільно, щодня. Та й не тільки нічого вашого немає довкола, ви самі й ваші душі не належите собі.

§7. Потім я пішов би в Пенделійські каменоломні, в копальні Доскалію й Лаврію, на корабельні Пірею, в майстерні, що виробляють військово спорядження, – до рабів! Я спустився б у трюми кораблів, де тисячі згорблених веслярів (сиве волосся, тавро на лобі, випалене розпеченим залізом) ритмічно гримлять своїми ланцями, скрикуючи під ударами канчука, коли раптом запаморочиться в голові від втоми. Я пішов би в великі маєтки, такі, як Алківіядів у Куварі, де раби в одній упряжці з волами орють кам'янисту землю й викорчуюють дуби. Я пішов би в Акрополь, у Рамнунду, в Кундуру, де стоять, здійнявши руки до високого неба, мармурові колоси вашого духу – Партенони. І я сказав би їм:

§8. “Тракійці, азіяти, африканці, скити й ромеї! Прочани, служники, доглядачі, педагоги, шантрапа! Утриманки і священні повії богів і людей! Раби державні й раби приватні! Безсоромна філософія вчить, що ви раби від природи. Але ні боги, ні природа не наказували сімені ваших батьків зачати вас такими. У рабство ви потрапили випадково, але звичка до нього перетворила вас на рабів остаточно. Ви стали рабами для того, щоб ми були вільними. Підведіть голови й погляньте у весняне небо. Ви забули, яке воно глибоке і якого воно кольору. На вашій батьківщині так само усміхаються береги, так само сяють поля й сонце. Колись і ви були вільні, і ви кривдили інших, і ось тут стали рабами і скривдженими. Чи ви, чи ваші предки – не має значення! Вас дуже багато. Зрозумійте ж, які ви сильні, об'єднайтеся зі скривдженими вільними. Здійміть лишень свої молоти, серпи, сокири та мотики, і вся республіка “кращих” розсиплеться на порошок. Відберіть у них багатства і змусьте їх заробляти працею свій хліб”. “А ми сидітимемо склавши руки”, – відповіли б деякі, що звикли повзати на пузі перед сильними й випускати тельбухи слабким. “Ні!” – вигукнув би я. – “Працюватимуть і вони, і ви. Спільна праця, спільні багатства і спільна свобода...” – “Тоді навіщо нам здалася така свобода? Це нам не підходить...” – “Не турбуйтеся! Настане час, і ви вийдете на шлях, що виведе вас у люди, аби ви врятували, хочете того чи ні, і тіло своє, і душу, і дух”. – “Слухай, та хто нас змусить вийти на той шлях?” – знову загукали б вони. – “Скити!”

(Чийсь громовий голос злетів зненацька, як ракета: “Скінчилась вода!” Це був голос оповісника. Судді миттю підхопились і з криками та лайкою кинулися скопом до виходу, і не пожежа їх гнала, не землетрус. Вони бігли, спотикаючись і штовхаючи один одного, бо кожен поспішав доскочити до каси, щоб першим одержати свою платню! Оповісник і собі кинувся туди ж, і Сократ, гірко посміхаючись, залишився сам на трибуні. Сходячи з неї, він, як завжди спокійний і зовні, і в душі, попросив Платона, що розгублено стояв поруч, провести його до в'язниці: “Не знаю, бідний мій друже, ні де вона є, ні як туди йти!”).(...)

КОСТАС КАРІОТАКІС (1896 – 1928)

Костас Каріотакіс народився в Триполі на Пелопонесі. Провівши всю юність у провінції, він прагнув вирватися з її задухи, для чого вступив на юридичний факультет Атенського університету і, отримавши диплом, продовжив її на філологічному факультеті. Занурившись у вир літературного життя столиці, він бере діяльну участь у дискусіях про значення поезії та місце поета в суспільстві, обстоюючи погляди символістів. Утім, життя великого міста, смаки вищого світу, гонитва за прибутками не справили позитивного враження на К. Каріотакіса. Вступивши на державну службу до однієї установи, поет не зміг пристосуватися до атмосфери підлеглости та перетворитися на клерка, і 1928 р. подав прохання про переведення його назад до провінційної Превези, де на тридцять другому році життя, не знайшовши виходу зі зневіри та песимістичних настроїв, накладає на себе руки.

Творчий доробок митця складається з трьох поетичних збірок – “Біль людини та речей”, “Ніпенти – безжурні квіти”, “Елегії та сатири”. Це переважно медитативна лірика, що широко використовує символізм образів. Основні теми поезій К. Каріотакіса: самотність людської душі, наполегливість шукання недосяжного кохання, прагнення віднайти внутрішню рівновагу, дотримуватися принципу “непомітного життя”. Окремо слід виділити саркастичні погляди поета на сучасне життя, найкраще виражені в останній збірці. К. Каріотакіс майстерно використовує різноманітні розміри європейської поезії, наслідує французьких парнасців у вживанні неточної рими. Найулюбленішою для поета поетичною формою є варіаційні форми сонета. К. Каріотакіс пише свої твори димотикою, вдаючися до катаревуси переважно тоді, коли прагне висміяти бездуховність сучасників, невідповідність сучасного стану культури декларативним закликам до відродження давньої слави Еллади.

Ідеальні самогубці

Зсередини ключ повертають у дверях
беруть листи, назбирані за стільки років,
читають пошепки і потім ув оселі
стихає шерхіт обережних кроків.

Життя (із їхніх слів) – трагічна безнадія.
О, Боже Милосердий, глузування світу,
піт, сльози і нестерпна ностальгія
за небесами, на землі – самотність цілковита!

І ставши біля вікон, споглядають

дітей, дерева, плин вечірньої природи,
каменярів, які кайлами брили мармурові крають,
і сонце, що назавжди у цей день для них заходить.

Все скінчено. Записка передсмертна
готова. Стисла і проста, глибока, як належить.
Трохи байдужости, і співчуття відверте
до тих, кого вона в майбутньому збентежить.

У люстро глянувши, а потім на годинник,
ще раз себе питають, це часом не помилка?
“Скінчилось!”, – пошепки, – “Вагання ні краплини!”
І вирок знову відкладуть до понеділка.

Покоління 1930-х

ЙОРГОС СЕФЕРИС

(1900 – 1971)

Йоргос Сеферис – відомий грецький поет (справжнє ім'я та прізвище Георгій Сеферіядис), лавреат Нобелівської премії (1963). Народився в м. Смірні в Малій Азії (після греко-турецької війни *Смірна* відійшла до Туреччини й дістала назву *Ізмір*). У 1914 р. разом з батьками переїхав до Атен, де навчався в гімназії; згодом студіював право в університетах Парижа та Лондона. Перша збірка поезій “Поворот” вийшла 1931 р., друга “Водойма” – 1932. Далі виходять поема “Роман” (1935) та два томи поезій “Палубний щоденник” (1940).

Під час другої світової війни брав участь у Русі опору. По війні працював у міністерстві закордонних справ Греції та перебував на дипломатичній роботі. Виступав як літературознавець, досліджуючи творчість грецьких та зарубіжних письменників, перекладав твори англійських і французьких поетів, був почесним доктором університетів Салонік, Кембриджу й Оксфорду.

Любострасний Ельпенор

Я вчора бачив: він спинивсь у дверях
Попід моїм вікном; була приблизно
Година сьома. Стояла поруч нього жінка.

Поводивсь він, як п'яний Ельпенор¹, що впав,
Собі скрутивши в'язи, але був цілком тверезий.
Він дуже швидко говорив, та жінка
Платівку слухала, на нього не зважала.
Спинила раз його, якусь сказавши фразу,
Й пожадливо дивилася, мов кішка
На сковорідку смаженої риби.
Він шепотів з недопалком погаслим у зубах:
– Послухай ще мене. Буває,
Що статуї при місяці, немов тростини гнуться
Під тягарем живих плодів, ті статуї,
І полум'я скидається на свіжий олеандр,
Те полум'я, кажу я, що людину палить.
– Але ж то світло, тіні ночі...
– Може, та ніч – троянда синя,
Яка, розкривши темні груди й розітнувши час,
Тебе наповнила зірками.

А статуї

Буває, гнуться, ділячи страждання,
Як персик на дві частки. І той пломінь
Стає цілунком і риданням,
А потім вітер підхоплює зелене листя.
І статуї згинаються та легшають, тримаючи людей.
Не забувай.

– Всі статуї в музеї.

– О, ні, вони тебе полюють, як це ти не бачиш?
Хоч і пошкоджені, вони
В колишнім образі своїм, якого ти не знала,
Та він тобі відомий.

Так буває,

Коли на схилі молодощів покохаєш
Ту жінку, яка вроду зберегла. І все боїшся,
Коли її опівдні голу обіймаєш,
Боїшся спогадів, що прокидаються
в твоїх обіймах;
Боїшся, щоб тебе не зрадив поцілунок,
Що від минулих любовощів лишився
І раптом знов з'явився, мов примара,
Що може легко відродитись
Не як зображення в свічаді, а як тіло,
Яке колись ти в насолоді обіймав!

Та як повернешся

Ти з чужини і пощастить тобі відкрити

¹ Ельпенор – один із супутників Одисея в давньогрецькому епосі.

Старезну скриню, замкнену давно,
В якій лахміття знайдеш від убрань,
Що їх носив у дні щасливі та святкові;
Колись барвисті та ошатні, нині вони тліють
І зберігається лиш запах небуття
Нового образу, та далєбі,
Вони не скалки, але ти непотріб.
Вони тебе з якоюсь дивною цнотливістю полюють
Удома, і на праці, і в гостині
В ясних вельмож, і в невимовнім страху сну.
Вони про те з тобою мовлять,
Чого ти й знати б не хотів,
Або хотів, щоб воно сталося
по твоїй смерті.

Це дуже важко, бо ...

– Таж статуї в музеї.

Добраніч – ...бо статуї не скалки
Скалки ми. А статуї згинаються легенько.
На добраніч.

І попрощались. Він пішов.

Дорогою угору, що вела на північ
Вона – на набережну в сяйві вогнянім,
Де радіо кричить, аж глушить хвилю:

– Коли на морі завітрило,
Не втримав розум більш вітрила.
Соснові пахощі й мовчання
Розвіють легко всі страждання,
Що завдають облесник-молодець,
Трясихвіст, ласиця та стрибунець.
Як жінка зберегла себе цнотливу,
Хай слуха пісню цвинтаря журливу.

– Атени. Розгортаються події,
Що сіють острах безнадії
Серед населення. Вже час наспів, –
Так пан міністр публічно заявив,
– ...є цикламен, кому гілки соснові,
Гей жінко...
– почати треба нам війну.
Душопоглинну й руйнівну.

Я не бажаю іншого нічого

Я не бажаю іншого нічого, лиш говорити просто
хай дадуть мені відраду,
Бо музикою так обтяжили ми пісню,
що пісня захлинається поволі,
Бо так прикрасили своє мистецтво,
що золото його обличчя роз'їдає.
Вже час настав нам говорити стисло,
бо завтра наші душі напинатимуть вітрила.
Страждання – річ людська, та ми людьми народжені
не тільки щоб страждати.

Міг-історія

А

На янгола-провісника,
на нього ревно чекали ми три роки
вдивляючися зблизька
у сосни, берег та зірки.
Мішаючи ножем орала чи кілем корабля землю та море,
у спробі знову віднайти найперше сім'я,
аби розпочалось ще раз прадавнє дійство.

Верталися в домівки у висназі
чоло поникле долі, вуста спустошені
від присмаку іржі та соли вод.
Коли прокинулися, рушили на північ, чужинці
занурені в тумани лебединих
крил непорочних, які нас ранили.
Зимовими ночами нас божеволив буревій
зі сходу,
а влітку губилися в конанні дня
що все не міг віддати богу душу.

Назад ми принесли
ці барельєфи нищого мистецтва.¹

Б

Аж ось у ще одній печері джерело.
Колись було нам легко зачерпувати ідолів,
прикраси

¹ Алюзія на уривок з поеми К. Каріотакіса “Ембатерій скорботний та величний”.

на вітху друзям, які лишилися ще вірні нам.

Мотузка перетерлась. Лише рубці
на виді джерела
нагадують колишнє наше щастя:
персти у жерло¹, в поета сказано.
Потроху пальці переймають прохолоду скелі
і тепла плоть приборкує її
і розривається душа печери навпіл і щохвилини
губиться у цілковитій тиші,
краплини не зронивши.

В

*Згадай купальню, ... де ти вбитий був
Есхіл, Жертва біля гроба, 491*

Я пробудився із мармуровою цією головою
в руках,
що лікті так виснажує,
й не відаю, на що їх сперти.
До сну ввійшла, як він мене лишав,
так і злились наші життя і буде надзвичайно важко
їх розлучити знов.

Дивлюсь на очі – ні зрячі, ані засліплі,
мовлю до вуст, які все марно прагнуть сказати щось
торкаюся ланит, що шкіри вік пережили.
Мене знесилено

Мої правиця і лівиця губляться
й наближуються
 скалічені до мене.

Г

Аргонавти

Душа,
як схоче себе саму пізнати,
ув іншу душу
їй слід поглянути:
чужинця й ворога побачили ми в люстрі.²

Супутники були що треба хлопці, не нарікали
ні на роботу, ні на спрагу, ані на холод.

¹ Алюзія на уривок з твору Д. Соломоса “Жінка з Закінту”, 1, 7.

² Цитата з діалогу Платона “Алківіяд”, 133b.

Манери мали дерев і хвиль,
що зустрічають дощ і вітер,
стрічають ніч і сонце,
незмінні серед стількох змін.
Були, що треба, хлопцями, цілодобово
на веслах упрівали, долі опустивши очі,
ритмічно дихаючи,
і їхня кров ятрила слухняну шкіру.
Співали раз у раз, долі опустивши очі,
як пропливали ми пустельний острів,
який поріс опунціями на західному боці,
за мисом під неспинне скавуління псів.
Як схоче себе саму пізнати, казали
у душу слід поглянути, казали
і веслами розбивали червлене злото моря
на схилі дня.
Ми пропливли повз безліч островів,
повз безліч мисів, морем,
що за собою інше море веде,
веде тюленів і чайок.
Інкили повз безталанних матерів,
що голосили за своїми втраченими дітьми,
та повз жінок, які розлючені шукали
Олександра Великого
і славу, що захована в глибинах Азії.
Кидали якір біля берегів
вщент сповнених нічними пахощами
зі співом птаства та води,
що у руках лишала згадку
про велике щастя.
Але шляху не припиняли, щоб лишитись.
Злилися їхні душі з веслами та кочетами
з поважним видом корми,
із пазом для стерна,
з водою, що розбивала їхні силуети.
Супутники по черзі залишались,
долі опустивши очі. Їхні весла
вказівкою є місця на березі, де вони спочили.¹

Ніхто вже їх не пам'ятає. Справедливість.

Д

Не випало нам зовсім пізнати їх як слід,

¹ Алюзія на рядок з Одисеї, 11, 75-75.

проте щось в глибині душі підказувало,
що ми їх знали змалку.
Либонь, їх двічі бачили ми, потім
зійшли вони на кораблі,
вантажені вугіллям,
вантажені народження зерном,
і друзями,
що згинули навек за океаном.
Знаходить нас світанок поруч зі втомленим свічадом,
які невправно, але зі старанням списують папір
русалками, човнами або мушлями.
Надвечір ми сходимо до річки,
тому що вона вказує нам шлях до моря,
і ночі цілі долаємо в підвальних корчмах,
що пахнуть нам смолою.

Друзі наші звідси відпливли,
можливо, щоб ніколи більше ми їх не побачили
можливо, щоб спіткали їх тоді,
як сон нас принесе на берег близько до подиху хвиль
можливо, що ми їх шукаємо, бо ми шукаємо інше життя
далі від статуй.

Є

Садочок з водограями під зливою
ти будеш бачити лише з низенького вікна
крізь каламутну шибку. Твою кімнату
освітлюватиме лиш мерехтіння полум'я в каміні
і час від часу в спалахах далеких блискавок
проступатимуть зморшки на чолі твоєму, старий мій Друже.

Садочок з водограями, що був у руці твоїй
пульсацією іншого життя, по той бік від розбитих
прикрас із мармуру та від трагічних колон
і хоровод серед гіркотних лаврів
поблизу від нових каменоломень мармурових,
якась там каламутна шибка все це відділить
від плину годин твого життя
Ти подих затамуєш на мить. Земля та сік дерев
стрімко проллються з пам'яті твоєї, щоб вдарити
у шибку цю, до якої зараз гупає дощ
зі світу, що є по той бік.

Ж

Нот-південник

На заході зійшлося море з грядою гір.
Ліворуч південник дме і божеволить нас,
сей буревій, що заголяє кістки, звільняючи від плоті.
Хатина наша серед сосон та ріжкових дерев.
Великі вікна. Столи великі,
на яких ми пишемо листи тобі
вже стільки місяців
і кидаємо їх у час розлуки,
її запліднюючи.

Ранкова зоре, як долі ти дивилась
години наші ставали ніжніші за олію,
що лікує рану,
принадніші за дотик холодної джерельної води
до піднебіння,
сумирніші за лебедині крила.
Наші життя були в твоїх долонях.
Після гіркого хліба чужини,
Як поночі лишаємось самі у білих стінах
До нас твій голос лине, наче
Надії вісника зблиск, далекого вогню,
І знов сей буревій розпочинає
Гострить на наших нервах своє лезо.

Тобі ми пишемо те саме кожен,
І кожен замовкає перед іншим,
Лишившись сам на сам з незмінним світом,
Розрізняючи світло й темряву в гряді гірський
Й Тебе.
Хто ж вилучить з сердець наших цей смуток?
Вчора надвечір збігла швидка злива,
А зараз знову нависає похмуре небо. Наші думки,
мов купа соснових голок, що їх накидала вчорашня злива
до дверей, нікому не потрібна купа,
намірились звести високу вежу,
що долею наділена руїна їй.

І серед сіл цих, викошених смертю,
На цьому місці, незахищеному від поривань південника,
З грядою гір, які тебе сховали,
попереду здійнявшись,
хто ціну знатиме,
яку сплатили ми за рішення про забуття?

Хто прийме наші пожертви-приношення
під час цього завершення осені збіднілої плодами?

З

Що ж прагнуть душі наші віднайти у мандрах
На палубах потонулих кораблів
Оточені жінками зблідлими та немовлят плачем
Не в змозі поринути у забуття,
Ані від споглядання летючих рибок
ані від зір, що ясніють у верховинні щогол.
До дір затерті платівками фонографів,
Скувавши путами себе із марними молитвами на прощах,
Бурмочучи під ніс думок уламки, взяті з чужих мов.

Що ж прагнуть наші душі віднайти у мандрах
Зіщулені на напівзотлілому морському деревинні
Простуючи від гавані до гавані?

Перетягаючи пощерблене каміння і щоднини
Вдихаючи все важче прохолоду,
що йде від сосни
у водах плаваючи моря цього
і того моря
без відчуття, без дотику
без людей навколо
у батьківщині, що більше не належить ні нам,
ні вам.

Напевне знали ми – були прекрасними
Ті острови навколо, де зараз ми навпомацки йдемо
І знаємо лиш те, яке на клаптик вищим чи нижчим
До нас є.

Н

Це давній порт, немає змоги вже мені чекати
Ані на друга, що відплив на острів із соснами,
Ані на друга, що відплив на острів із платанами,
А ні на друга, що відплив у відкрите море.
Я пещу заіржавілі гармати, пещу весла,
Щоб оживити плоть свою для рішення.
Вітрила кораблів несуть нам пахощі солоні
майбутніх штормовінь морських.

Якби я прагнув лишитись сам,
Самотність би шукав, а не таке чекання,

Подрібнення душі своєї в горизонті,
Ці лінії, ці барви, тишу цю.

Нічні зірки ведуть мене
У світле сподівання Одисея
на мертвих серед асфоделів.
Коли причалили сюди ми серед асфоделів
Ми прагнули знайти
Улоговину, де побачив він потятого Адоніса.

I

Місцина наша звідусіль оточена бескидами,
Що покриває небо їх, нависнувши, мов стеля, і день, і ніч.
У нас нема річок, у нас нема криниць, у нас нема джерел,
Лиш кілька дзбанів, та й ті пусті гудуть,
аж ми їм поклоняємось.
Глухий, завмерлий звук, подоба нашої самотности,
Подоба нашого кохання, подоба наших тіл.
Тепер нам видається дивним, що спромоглися ми
Колись звести домівки, хижі та стійла.
Весілля наші, свіжі вінки та пальці
Постали загадками, що наші душі їх не в змозі розгадати.
Як народились, як зміцніли наші діти?

Місцина наша звідусіль оточена бескидами,
Прохід до неї заступають дві чорні Симплегади.
Коли в неділю ми сходимо
Подихати на береги затоки,
Ми бачимо, як освітлює старіння сонця
Розбиті рештки кораблів із мандрів,
що не скінчилися,
тіла, які не знають більше, як кохати.

IA

Колись кров твоя взялася кригою, мов сяйво місячне,
в бездонно-невичерпній ночі кров твоя
простерла білі крила
над чорними бескидами, фігурами дерев застиглих і оселями,
де світло мерехтить дитинства нашого.

IB

Бутилі в прибережному морі

Три скелі, кілька опалених сосон
та одна спустошена церква,
і за ними

починається той самий перемальований краєвид
три скелі у формі брами, поіржавілі,
кілька опалених сосон, чорних і жовтих,
і хатка чотирикутна, похована у білизні вапняній,
і за ними багато ще разів
розпочинається той самий краєвид уступами,
і аж до обрію тягнеться, до неба,
де заходить самовладне світило.

Ось тут ми причалили на кораблі,
аби перемотати наші розламані весла,
попити води й відіспатись.
Море, що стільки гіркот нам принесло
– є глибоким і нерозвіданим,
і спокій безмежний поширює,
розгорнувши його, наче сувій.
Тут серед ріні знайшли ми монету,
і, мавши її на кону, кидали кості.
Найменший з нас виграв і зник¹.

Ми знов відчалили,
від берега відштовхуючись розламаними веслами.

ІВ Острів Гідра

Дельфіни, корогви та залпи гармат.
Море, таке гірке колись для твоєї душі,
підносило на грудях своїх барвисті та сьайливі кораблі,
вигиналося і їх погойдувало, геть темно-синє
із білими крилами,
таке гірке колись для твоєї душі
тепер на сонці барвами сповнилось.

Білі вітрила, і світло, і весла вологі
били із ритмом тимпанів по лагідній хвилі.

Були б твої очі прекрасними, якби дивилися,
були б осьйними руки твої, якби простягались,
були б жвавими, як колись, уста твої
перед таким дивом.
Його шукав ти.

Що шукав ти перед попелом,
або у зливі, ув імлі, у вітрі,

¹ Алюзія на уривок з Одисеї, 10, 552.

у час, коли вже вгамувалось світло
і місто у глибінь поринуло і з черепиці
Назаретянин своє серце показував тобі.
Що ти шукав? Чому не йдеш? Що ти шукав?

II

Три голуби червоні поміж світла
Вирізьблюючи долю нашу поміж світла
Жестами й барвами людей,
Яких колись любили ми.

ІД

*Як там найбільш затінений з платанів?
Пліній Молодший, Послання, I, 3*

Сон огорнув тебе, мов дерево з зеленим листям,
ти дихаєш, мов дерево, залите тихим світлом,
у джерелі прозорому уздрів я образ твій,
заплющені повіки й вії віттям виписували по воді.
В м'якій траві мої персти знайшли твої
і я на мить утримав твій потиск
і десь відчув біль твого серця.

Біля води під платаном посеред лаврів
тебе сон переносив та подрібнював
навколо мене біля мене так, що не міг
тебе торкнутись я всієї,
яка єднається зі своїм мовчанням.
Дивлячись на твою тінь, що росте і що меншає,
що губиться між інших тіней, серед іншого світу,
що тебе полишав і утримував.

Нам життя надали, щоб прожити,
ми прожили його,
Тож журися за тими, хто із терпінням таким,
загубившись, очікують серед чорних лаврів
під важкими платанами,
і всіх тих, хто розмовляє з собою
в криницях та цистернах з водою
і потопає у колах, що від голосу йдуть.
Тож журися за другом, який розділив з нами злидні
і піт
і заглибився в сонце, мов крук над мармуровими статуями,
загубивши надію, потішитись нашою дякою.
І поза снами дай супокій нам.

ІЄ

*Орест на ім'я
Софокл, Електра, 694*

До вигнутих рядів глядацьких, і знов, і знов до них,
скільки об'їздів, скільки кривавих кіл і чорних шерегів.
Усі, хто дивиться на мене, хто дививсь на мене
коли здійняв я руку величносяйний
загомоніли радісно, мене вітаючи.

Із коней піна, падаючи, січе мене,
Коли вони, знесилені, зупиняться?
Скріпить вісь, вісь розпікається,
коли вона вже спалахне?
Коли вже лопнуть віжки, коли копита вже
на землю грядуть з усією силою,
на молоду траву зелену поміж маків
де яось ти весною зірвав стокротку.
Були красиві очі в тебе, та не знав ти, куди дивитись ними,
не знав і я, куди дивитися, вигнанець,
безрідний, що зараз тут змагаюсь. Скільки кіл?
Я відчуваю, як тремтять коліна, як підламуються
над віссю, над колесами, над дикою ареною,
підламуються коліна легко,

коли до цього прагнуть боги.

Нікому не уникнути. Що ж робиш ти із силою?!
Не можеш
моря ти уникнути, яке тебе заколисає. І що шукаєш ти
в цей час зненависти посеред дихання важкого коней,
із очеретом, що співав на лад лідійський восени,
стихію моря, яку не можеш віднайти, скільки б часу не біг,
скільки б часу ти не вишукував пред Евменідами,
які нудьгують, чорні, наче ніч,
не даючи прощення.

ІЖ

Астіянакт

Тепер, як ти простуєш геть, візьми з собою і дитя,
Яке узріло світло під тим платаном
Одного дня, коли відлунювали сурми, відблискувала зброя
І коні, вкриті потом, схиляли голови, торкаючись
Своїми ніздрями вологими
Зацвілої води в улоговині.

Оливки із зморшками наших батьків
Скелі із знанням наших батьків

І братня кров, жива в землі,
Були нам радістю нестримною, розкішним Чином
Для наших душ, що знали їхню молитву.

Тепер, як ти простуєш геть, тепер, як день відплати
Розвиднюється, коли не знає вже ніхто
Кого він вб'є і як сконає сам,
візьми дитя з собою, що уздріло світло
під листям платана того,
навчи його заглиблюватись у суть дерев.

ІЗ

Як шкода, що дав я цілій річці протекти
Крізь пальці,
І ані жодної краплини не надпив.
Тепер я сам на скелі
Заглиблений в думки.
Сосна маленька у рудій землі
Моє єдине товариство.
Все, що любив я щезло разом з оселями,
Які минулого літа були новими ще
Та буревій осінній їх повалив.

ІН

І навіть подув вітру нас не остудить
І тінь під кипарисами лишається вузькою
І навкруги стежки все, що збігають
До гір.

Стають нам друзі тягарем,
Які не знають більше, як померти.

К

Андромеда

Знов відкривається у грудях рана,
як долі хиляться зірки і родичаються
із моїм тілом,
як тиша стелиться під ноги людям.
Каміння се, у час занурене,
Допоки мене вестиме?
Чи море – море! –
Хтось вичерпати зміг би?
Щоранку бачу – руки, що знаки подають
Птахам мисливським: яструбу та соколові
прикуту до бескиду, що став моїм

Після стількох трудів
Дерева бачу я, що темним дихають
Померлих супокоем
І потім усмішки, що далі не поширюються,
Статуй.

КА

Коли ми вирушили шляхом цієї прощі
Побачили розбиті статуї
І промовляли, наче в забутті, що легко так
Життя не йде у безвість,
Що ходить смерть шляхами незбагненними
І має власну справедливість;

Що, у той час як ми вмиратимемо не у наших ліжках,
В останньому братанні між каміння,
Згуртовані у власній кволості й жорстокості,
Старі мерці уникли кола споконвічного
Й воскресли
І нам всміхаються в предивній тиші.

КБ

Чом стільки проминуло пред очима нашими,
однак вони нічого не уздріли, та в нас попереду
і поза нами – пам'ять, мов біле полотно
якоїсь ночі у якійсь кошарі,
де ми побачили видіння дивовижні,
що навіть більше проходили крізь тебе і губилися
у нерухомому бадиллі перців.

Чому змогли ми так добре зрозуміти власну долю,
кружляючи по камінню тріснутому
три або шість тисяч років,
вишукуючи у зруйнованих будинках
можливий слід нашої власної домівки,
примушуючи себе пригадати черговість дат
та героїчні вчинки.
Чи нам під силу це?

Чому ми згуртувались і розсіялись,
і боротьбу вели із труднощами,
як про них казали, не вартими уваги,
пропаші, знов віднаходячи дорогу,
вщент сповнену військовими загонами сліпих,
загрузнувши в болотах та в озерах

Маратону,
чи вдасться нам померти смертю звичною,
померти, як усім?

КГ

Ще трохи
І побачимо ми як цвітуть дерева мигдалеві
Як мармур на сонці виблискує
І як хвилюється море
трохи ще
щоб здійнятись нам трішечки вище.

КД

Тут моря звершення знаходять свій кінець,
Кінець знаходять свій тут звершення любови.
Ті ж, які мешкатимуть там, де зупинились ми,
Як часом вінця пам'яті їм перелле багряночорна кров,
Хай не забудуть нас, безсилі наші душі серед асфоделів,
Хай жертвам голови повернуть¹
у бік Провалля з Мороком:
Ми, що нічим не володіли, їх тиші навчимо.

ЯНІС РИЦОС

(1909 – 1990)

Яніс Рицос – видатний грецький поет, у творчості якого відчутний вплив К. Варналіса і К. Каріотакіса. Перша збірка “Трактор”, надрукована 1934 року, висміює традиційні уявлення про мистецтво засобами цього таки мистецтва, але заради інших цілей. Я. Рицос у цих віршах висміює самого себе. Відома поема “Голосіння” (1936), що її поширювали тайкома від цензури Метаксаса, є першою з серії “драматичних монологів”, які увінчує збірка “Четвертий вимір” (1972). Усі вони мають прозовий вступ, у якому представлено місце дії й оповідача, від імени якого ведеться оповідь у віршованій частині. У “Голосінні” оповідачка – мати молодого робітника, забитого на смерть поліціантами під час першотравневої демонстрації в Салоніках у 1936 р. Голосючи над тілом мертвого сина, вона висловлює своє схвалення його діям і сподівання на те, що його товариші продовжуватимуть спільну справу. Характерною ознакою цього твору є його розмір – традиційний для народної усної поезії і, зокрема, для міролая, п’ятнадцятискладник. Тематично вірш наслідує “Плач на Велику П’ятницю”, коли Богородиця оплакує сина, який втішає її звісткою про своє воскресіння.

¹ Алюзія на рядок з Одисеї, 10, 528.

Традиція відіграє важливу роль і в іншому великому творі Я. Рицоса – “Ромйосіні”, написаному одразу по закінченні другої світової війни (1945-1947), але надрукованому лише 1954 року. У поемі поет звертається до дійових осіб усіх основних етапів багатовікової визвольної боротьби грецького народу проти іноземних загарбників. При цьому грецький народ показано як єдине ціле, незалежно від історичного періоду. Окрім іншого, “Ромйосіні” стала відомою завдяки тому, що в 1966 р. її поклав на музику відомий грецький композитор Мікіс Теодоракіс, так само, як і збірку “Вісімнадцять співанок засмученої Вітчизни” (1968).

У повоєнний час Я. Рицос двічі перебував за ґратами. І саме твори, написані в проміжку між цими двома ув’язненнями, принесли йому найбільшу славу.

Перша збірка творів Я. Рицоса українською мовою вийшла в 1965 р. у видавництві “Дніпро”. Там же в 1979 р. видано його “Вибрані твори”.

Я. Рицос перекладав твори Т. Шевченка.

Голосіння (уривки з поеми)

II

О мій віночку, світе мій, ясне моє віконце,
О кипарисе мій стрункий, зими моєї сонце!
Навіщо ти мене лишив самотньо йти по світу
Без світла, сонця і води, без колосу і цвіту?
Дивилася на всі квітки я очками твоїми,
Співала радісних пісень я губками твоїми.
Я ручки пестила твої і ними обіймала
Всю землю, синку, і земля для мене розквітала.
З твоєю молодістю я й сама молодша стала
І не боялась старости, і смерть я зневажала.
Як же триматися тепер, сліпій коритись долі?
Бо я ж мов дерево сухе в засніженому полі.
Коли не можеш, синку мій, лишитися зі мною,
Солодка буде смерть мені, візьми мене з собою.
Невтомно буду, сину, я з тобою мандрувати,
В мене на грудях будеш ти в дорозі спочивати.

VII

Ти добрий був, солодкий мій, у всьому мав відраду –
У вітру пестошах п’янкх і в квітуванні саду.
Ступав ти легко по землі, мов олень струнконогий,
Приносив сяйво золоте на наш поріг убогий.
Як повертатися мені до самотньої хати?
Упала на світанок ніч – як шлях мені шукати?

О, мабуть, ще ніхто не чув, ніхто не знав такого –
Горю від спраги, хоч стою край джерела дзвінкого.
Я біля тебе, хлопчику, кричу в гіркій нестямі,
А ти не скажеш ні слівця, не усміхнешся мамі.
Ніхто до нього хай не йде, він мій, моє дитятко.
Тихіше, бо втомилося, заснуло голуб'ятко.
Хто в мене взяв його? І хто мене лишив на світі?
Збіліли губоньки його і оченьки закриті.
О, дайте пазурів та крил, орли, щоб їх спіймати
І їхнє серце кам'яне на шмаття розірвати.

XVII

Погасла зіронька моя, погасло все навколо –
І місяця блідий серпок, і сонця чорне коло.
Мене і військо топче й люд проходить та штовхає,
Мій погляд ніби скам'янів, тебе не помічає.
Підходять тисячі синів до мене, щоб підняти,
Та як, синочку мій, тебе лишити може мати?
Вони одягнені, як ти, кашкети в них ті самі,
Від них я чую ті ж слова, що ти казав їх мамі.
Я чую, як мою щоку твій подих зігриває,
І бачу світло, світло йде й дорогу осяває.
І очі витерли мені чиїсь дбайливі руки,
Я чую, що в мені бринять твоєї мови звуки.
Я підвелася вже, поглянь, стою серед дороги,
Світло життя, сміливцю мій, звело мене на ноги.
Прокинься, сину, вже тебе вквітчали прапорами.
З твоїми друзями я йду, і голос твій між нами.

Ромйосіні

(уривки з поеми)

1

Ці дерева не звикли до неба низького,
це каміння не звикло до кроків чужих,
ці обличчя не звикли жити без сонця,
і серця не звикли кривду терпіть.
Ця природа, сувора, наче мовчання,
до грудей притискає палюче каміння,
притискає до світла свої виноградники
й осиротілі маслини,
зуби стискає. Немає води. Лише спека.
Дорога щезає у світлі. І тінь від стіни –
Від сліпучої крейди сонця

розпечене залізо.

2

Всіх мучить спрага. Роками.
Всі жують шмат неба в задумі над горем своїм.
Їхні очі червоні від безсоння,
глибока зморшка – клином межі брів,
мов кипарис між двох гір при заході сонця..
Їхні руки прикипіли до рушниць,
рушниця – це продовження руки,
рука – продовження душі,
гнів у них на вустах,
а сум – у глибині очей.
мов зірка в соляній криниці.

3

Коли вони потискають руки – сонце спокійне за світ,

коли усміхаються – ластів'ята злітають з їхніх борід,
коли вони сплять – двадцять зірок

випадають з їхніх драних кишень,
коли вони гинуть, життя все іде уперед
з барабанами і прапорами.

4

Роками їх мучить голод і спрага – і гинуть вони,
оточені з моря і суші;
спека вижерла їхні поля, солоня вода затопила хати,
вітер виламав двері, а на площі бузок потлумив,
в драній одежі вільно гуляє смерть,
їхня мова терпка, як плід кипариса,
їхні собаки залякли під власною тінню,
і дощ барабанить по їхніх кістках.
Скам'янілі на варті, вони курять суміші смердючі,
вони стежать за морем скаженим,
що поглинуло зламану щоглу місяця.
Скінчився хліб, скінчились кулі,
сьогодні вони заряджають гармати
своїми серцями.

5

Вони пройшли кайдани і вогонь, говорили з камінням,
і частували Харона вогненным питвом

із черепа свого діда,
на арені стрічали Дигеніса і вечеряли з ним,
і, як море ділили на двох,
так і хліб на коліні ділили з ячменю.

6

Дерево за деревом, камінь за каменем,
вони йшли по світу,
з колючками під головою вони проходили
крізь власний сон.
Життя проносили, як річку в сухих своїх руках.
Крок за кроком вони здобували сажень неба,
щоб знову його віддати.
Кам'яніли на варті, мов обгорілі дерева,
а коли танцювали на площі,

стеля двигтіла в хатах, і посуд скляний
на полицях дзвенів.

7

Тепер, коли виноградники наші замкнули
свої хвіртки,
коли гасне світло наших дерев і домівок,
хто скаже, що половина їх у землю полягла,
а друга половина – в кайданах?

8

Сонце вітає тебе буйним листям,
небо виблискує буйністю прапорів,
але ці в кайданах, а ті – в землі.
Мовчи, де б не були вони – дзвонитимуть дзвони.
Ця земля їхня і наша.
Під землею в схрещених руках
вони тримають мотузку дзвона – чекають,

не сплять,
чекають на дзвін воскресіння. Ця земля
їхня і наша – ніхто її в нас не забере.

9

Вони йшли вгору і вгору.
Тяжко було спускатись.
Тяжко було визначити їхній зріст.

На токах, де ночували якимсь легені,

і досі живуть соняшникове насіння,
і суха кров місяця,
і п'ятнадцятискладові вірші від їхньої зброї.
Живуть кипарис і лаврове дерево.

Спогад

Батько повернувся пізно. Він не сказав: “Добрий вечір!” –
Мати поралася коло дітей і того не помітила.
Діти про щось щебетали і теж не завважили,
що батько не привітався.
А його руки були скручені за спиною.
Він щойно розмовляв з дощем на скошених ланах,
десь там, за халупою лісоруба. Через його плече
була перекинута рушниця.
Батько в задумі спинився перед вікном,
і, коли сліпуча блискавиця
вихопила з темряви віконну раму,
я побачив на його лобі хрест.
Либонь, того вечора ми збагнули, що таке розлука,
либонь, з тих пір той самий хрест
бовваніє на освітленій стіні нашої тиші.

Мовчазна симфонія

Двоє розглядали велику мапу на стіні.
Третій у вікно дивився.
Тоді двоє пересунули вікно,
поставивши його над мапою.
Третій зостався біля порожнього вікна.

Коли ж ті двоє обернулись до нього,
то він уже став мапою, яка висіла
на небі. Вітерець повівав на неї,
І коли-не-коли шелестів папір.

Тоді всі троє визнали без слів
велику силу музики і перевтілень.

Геракл і ми

Великий та могутній, кажуть, Зевса син,
і в нього цілий гурт учителів до того ж:
Син Аполлонів, Лін старий – щоб грамоти його навчати;
Еврит стріляти влучно з лука вчив; Евмольп, син Філамона,
Вчив співу й гри на лірі; та найзначніший серед них
Був Арпалік, Гермесів син,
Чиї страшні кошлаті брови займали половину лоба;
Навчав аргейського мистецтва збивання з ніг,
Бо в такий спосіб
Перемагають завжди в бійці, в боротьбі
І навіть у письменстві.
Ми ж, діти смертних, без учителів, лиш волею своєю,
Пройшовши стійко крізь страждання, стали тим, чим є.
Ми аж ніяк не відчуваємо себе приниженими,
не опускаємо очей.
Єдині наші документи – три слова: Макронісос, Юра та Лерос.
Тож якщо вам неправними
Колись здадуться наші вірші, згадайте,
що їх писано у вартових під носом
І що багнет весь час у бік нам упирався.
А втім – виправдувань не треба, прийміть їх голими,
такими, які є, –
І Тукідид сухий вам скаже більше,
Ніж витончений Ксенофонт.

Дочка

Вона не могла чинити опору:
вісімнадцять літ дитині, руки худенькі,
дуже худі, чорна сукенка, пам'ять
про шматок хліба, котрий ділився так дбайливо,
і про те, що ночами потай звемо батьківщиною.
Коли її кинули у морок, не мала сили закричати,
у інших камерах її не почули. Лише птаха Персефони
їй принесла в хустині кілька гранатових зернят,
і діти намалювали її у шкільних зошитах:
маленька Богоматір сидить у народній кав'ярні,
а на плечах і колінах у неї – риби і пташки.

Вісімнадцять співанок засмученої Вітчизни

Друге народження

Слова нужденні постають плачем та гіркотою,
Змахнувши крилами, летять, мов пташечки співають.
Але таємне слово те – святої Волі слово,
Що замість крил бере меча й повітря розтинає.

Розмова з квіткою

О цикламене, квітко гір, у тріщині на скелі,
Де барви ти свої знайшла, що пишно так квітуєш?
Збирала я у скелі кров, краплину по краплині,
Рожеву хустку виплела тепер збираю сонце.

Чекання

Так у чеканні плинув час, минали довгі ночі,
Пустила пісня корінь свій, зросла немов тополя.
Ті, що в далекій чужині, і ті, що у кайданах,
Від горя стогнуть, стогін той стає листком тополі.

Народ

Малий народ борню веде без шаблі і без кулі
За те, щоб весь великий світ мав хліб, і світло, й пісню.
В своїй душі тримає він зітхання й вигук “слава!”,
Коли лунає його спів – розколюється камінь.

Поминки

В кутку одному дід стоїть, навпроти десять внуків,
І дев'ять свічок на столі увіткнуто в хлібину.
В журбі схилились матері, позамовкали діти,
А Воля дивиться в вікно, все бачить і зітхає.

Світання

Ти сонячний і радісний, весни світанку любий!
Де взяти очі, щоб тебе розглянути й вітати?
Два вуглики в курильниці, та ладану дві крихти,
Та ще той хрест із кіптяви в Вітчизни на одвірку.

Замало

Не пишний і не говіркий, він дивиться додолу
На невеличку пташки тінь, а мріє про висоти.
І що? Чи користь є у тім? Навіть прокляття мало.
О, там на дичці угорі сумна рушниця висить.

Зелений день

Зелений сонцесяйний день, травою вкриті схили,
Дзвіночки, бекання отар, квітучі мирти й маки,
Плете на посаг дівчина, плете коші хлопчина,
І козенята ласують на узбережжі сіллю.

Обідня

Зібрались під тополями пташки і капітани,
Обідню разом почали в зелений день травневий.
Листки горять немов свічки на вівтарі Вітчизни,
Орел Євангелію їм читає з високости.

Вода

Вода в джерельці серед скель, освячена мовчанням,
Пастки чекають на птахів під тінню олеандра.
Таємно клефти¹ воду п'ють і голови підводять,
Мов горобці, й Вітчизні шлють своє благословення.

Цикламен

Рожева пташечка мала, прив'язана за нитку,
Свої пір'їнки-кучері до сонця підіймає.
Коли на неї глянеш раз, вона тобі всміхнеться.
Коли поглянеш ще та ще, то заспіває пісню.

Стрункі дівчата

Стрункі дівчата сіль беруть на березі морському,
Так низько посихлялися, що й моря їм не видно.
Вітрило біле проплива, в морську блакить їх кличе,
Мовчать дівчата, і воно від прикрости чорніє.

¹ Клефти – партизани доби визвольних воєн початку 19 ст. у Греції.

Біла каплиця

Сільська каплиця край гори біліє на осонні,
Своїм старим вузьким вікном каплиця та стріляє.
Там дзвін великий і гучний, що висить на платані,
Співає цілу ніч псалом Народові святому.

Епітафія

Сміливця, що в бою поліг без страху та вагання,
Сира земля не забере, і черви не поточать.
З хрестом на спині, мов з крилом, у височінь він лине,
Приєднується до орлів та янголів небесних.

Тут світло

Ніколи не з'їдає ржа ні брил цих мармурових,
Ні ланцюгів, що на ногах у грека чи у вітру.
Од світла й моря язики блакитні й золотаві,
На скелях олені стрункі кайдани розгризають.

Будівництво

Хто будуватиме цей дім, хто в ньому зробить двері,
Коли не вистачає рук, таке важке каміння?
Не нарікай, бо сила рук зростає у роботі,
І пам'ятай, що кожну ніч допомагають мертві.

Присвячений

У цьому краї все мовчить, мовчать пташки і дзвони,
І грек знедолений мовчить з небіжчиками разом
Та нігті все вигострює на камені мовчання.
Самотній грек, присвячений прийдешній любій Волі.

Не плач за грецькістю

Схилилась Греції душа з мотузкою на шії,
З ножем у спині ледве йде. Але не плач за нею.
Вона випростується знов, зростає і мужніє.
В руках у неї сонця меч, що ворогів карає.

ОДИСЕЙ ЕЛІТИС (1911 – 1996)

Одисей Елітис (справжнє прізвище Алепуделіс) народився в м. Іракліоні на о. Криті, студював право в Атенському університеті та філологію в Сорбоні. Один з найвідоміших сучасних грецьких поетів, лавреат Нобелівської премії (1979 р.).

Перші вірші надрукував 1935 р. в часописі “Неа грамата” під псевдонімом *Елітис* (бо з *ел*, як пояснював він друзям, починаються три найдорожчі для нього слова: Еллада, Елевтерія “воля” та Елпіда “надія”). У 1940 р. виходить збірка “Орієнтації”, в якій звучать мотиви Егейського моря та його островів, тому Елітиса називають першовідкривачем Егейського світу в поезії.

Далі з’являються “Сонце перше” (1943), “Пісня героїчна й скорботна про молодшого лейтенанта, що загинув на албанському фронті” (1945), “Шість і один докір сумління для неба” та “Достойно єсть” (1960), “Світлодерево” й “Сонце-сонцевик” (1971), “Монограма” (1972) тощо. Найзначніший твір О. Елітиса – поема “Достойно єсть”, що являє собою ліро-епічну розповідь про долю Греції. Відомий грецький композитор Мікіс Теодоракіс 1964 р. написав до неї музику.

Пісня героїчна й скорботна про молодшого лейтенанта, що загинув на албанському фронті (уривки з поеми)

Там, де жило в часи минулі сонце,
Там, де очима діви чистої вияснювалась днина,
Де вітер цвіт мигдалю, ніби сніг, збивав,
І на верхівках трав займались вершники,
Де бив копитами платан, стрункий, мов легінь,
Там, де земля й вода, неначе прапор, майоріли в високости,
Де зроду у плече не тиснула рушниця,
Де найясніше небо,
Де сяяв цілий світ, немов води краплина
Уранці під горою,
Тепер, немов від Божого зітхання, тінь росте,
І страх скоцюрблений кістлявими руками
Хапає й гасить всі квітки одну по одній.
В ярах там, де вода спинилась,
Лежать пісні, на радість зголоднілі,
А бескиди-ченці своїм волоссям зимним
Хліб самотини мовчки крають.
Зима вступає в мозок. Щось лихе

Зайнятись має. Стовбурчить люто гриву дикий кінь,
І хижі птахи крають крихти неба...

Він гарний хлопчик був. У день, коли він народився,
Схилились гори Тракії, аби пшениця
Його побачила на суходолі та зраділа.
Схилились гори Тракії і тричі сплюнули:
На голову, на груди та на крик його дитячий.
І вийшли греки з дужими руками
Та й підняли його, сповитого північним вітром.
А потім дні текли немов по камінцях,
Неначе гарцювали на лошатах.
Потім Стримон котив ранкові хвилі,
Видзвонювали скрізь циганки-анемони,
І пастухи морські прийшли із краю світу –
Вони отари пуху гнали
Туди, де дихала так глибоко морська печера,
Туди, де брила кам'яна стогнала!..
...З бровами, зрошеними кров'ю,
Гори Албанії гриміли,
Топили сніг, щоб сполоснути його тіло –
Німий розбитий корабель світанку,
Його вуста – маленьку пташку, що замовкла,
І його руки – самоти простерті крила.
Гори Албанії гриміли –
Не плакали.
Чому б їм плакати?
Він був хоробрий хлопець!

...Пасма волосся падають на плечі – ох, лишіть її!
Напівсвіча, напіввогонь, то мати плаче – лишіть її!
Кружляє по кімнатах спорожнілих та холодних – лишіть її!
Бо ж доля не вдова чиясь,
І матерям судилось плакати, чоловікам боротись,
Садам цвісти, як і дівочим персам,
Литися крові, піні шумувати,
І, наче блискавці, народжуватись волі нескінченно!

Скажіть же сонцеві, хай знайде шлях новий
Тепер, коли вітчизна темрявою вкрита,
Як гордості своєї втратити не хоче!
Або десь інде і землею, і водою
Сестрицю Грецію хай осяває!
Скажіть, хай сонце знайде шлях новий,
Хай не обпалить жодної стокротки!

Стокротка хай, скажіть, віднайде іншу цноту,
Якої не бруднили б пальці, що її не варті!
Від пальців відокремте диких голубів,
Не дозволяйте звукові передавати мук води,
Коли так солодко дме вітер у порожній мушлі.
Не бийте в розпачі на сполох,
Беріть відвагу з саду молодечтва,
З трояндових гаїв, в яких його душа витала,
З трояндових гаїв, де подих його грав.
Малий метелик стільки вбрань своїх міняє,
Скільки разів виблискує атлас
На сонці, коли хмеліють золоті хрущі,
Коли пташки летять квапливо, щоб почути від дерев,
Якого сім'я витвір підтримує цей славний світ!..

Стала палкішою мрія, що кров зігріває,
Найкраща мить у світі означає:
Воля.
Елліни в темряві вказують шлях:
Воля.
Від радості заплаче за тобою сонце.
У воду падають веселкою побиті суходоли.
Вітрильники пливуть по луках,
І найцнотливіші дівчата
Бігають голі на очах чоловіків.
Гукає з-за паркану скромність:
“Хлопці! Немає кращої землі!”
Найсправедливіша у світі мить!
У світі, що підводиться,
Що йде зеленою ранковою травою,
Тепер буяють пристрасті, які колись
Були заховані в гріху відлюдництва.
Сусіди його серця – пристрасті палають!
Пташки його вітають – вони йому братами видаються!
Вітають вигуками люди – вони йому товаришами видаються!
“Пташки, мої пташки, пташата рідні, тут смерті край прийшов!”
“Товариші, товариші найкращі, тут починається життя!”
Уранішнього неба прохолода йому волосся осяває.
Далеко дзвонять дзвони кришталеві:
Радіймо, радіймо, радіймо!
Великдень настає!

Є в а

Лишаєшся із хвилею в мовчанні.
Яке спустошує мою приручену надію.
Гайок біля багаття,
Вітрів нічних змагання,
Ходіння тіні берегом фантазій,
Хатина небагата
І таємниця
Випрана й вивішена перед поглядом звабливим
Твоїх очей чи сонця у zenіті.
Ціле життя моє стає єдиним словом,
А цілий світ – землею та водою,
Мої жагучі пальці
Впиваються у вінця дня,
На вінцях дня вони карбують
Твою самотню голову
Віч-на-віч проти мрії.

Сім нічних семивіршів

I

Мрії-сни прилинули
На день народження жасмину,
Ночі ночіють у білому
Безсонні лебединому.
Роса народжується в листі,
Як під ясними небесами
Високе почуття.

II

Ласкаве зоряне світло приносить мовчання,
З-за темряви підкралася мелодія,
Закохана
Чаклунка давніх звуків.
Тепер лишається від неї дедалі слабша тінь
Та ще надломлена довіра
Та нескінченна непритомність.

III

Кипариси опівночі
Розкривають усі таємниці
Тиші.
За відчиненим вікном мрії

Поволі розгортається
Освідчення
І, наче погляд, лине до зірок.

IV

Плече оголене
Мов правда
Розплачується за свою коштовність
Із пізнім вечором,
Що сяє самотньо
Під таємничим півмісяцем
Моєї туги.

V

Невартована ніч поринула в спогади
Бузкові
Червоні
Жовті.
Вдалеч простягнені руки її полонені сном,
Грайливе волосся вітром,
Очі мовчанням.

VI

Журба безкрая, загадкова ніч,
Несклеплені повіки,
Біль випікає сльози,
Дедалі ближчає кінець.
Приречений на смерть
Збагне всю марність візерунка
На фартусі зруйнованої долі.

VII

Корона Місяця у ночі на чолі,
Мережать тіні поле
Зору
Біль, охоплений чутливим вухом,
Стихає мимоволі,
Бо усвідомив свою марність при журливих звуках
Відбою.

Достойно єсть
(уривки з поеми)

Творіння

Зі словом народилося море.
Глянув я і здивувався –
море було засіяне малими світами в подобі моїй:
коні камінні з гривною вітру,
спокійні амфори
і вигнуті спини дельфінів –
Іос, Сикінос, Серифос, Мілос.
З кожним словом прилітає ластівка,
аби людям весну принести
і багато дерев маслинових,
які проціджуватимуть світло крізь пальці,
щоб легко проникло в твій сон,
і багато цикад,
яких не помічаєш,
як і пульс на руці,
і краплю води,
щоб за бога була тобі і ти зрозумів її мову,
і дерево одиноке,
біля якого немає нікого,
щоб ти зробив дерево другом,
і відчув його дороге ім'я,
і клаптик землі під ноги,
щоб ти не пускав у боки коріння,
а тільки у глиб,
і небо широке вгорі,

щоб ти сам усвідомив безмежність.
ЦЕЙ
світ малий і великий!

Страждання

Ось і я,
Створений для маленьких кор і островів Егейських,
шанувальник швидких косуль,
втаємничений в листя маслинове,
я сонцепивця і сарани убивця.
Розганяє вітер стихії, падає грім на гори.
Доля невинних знову беззахисна, ось ти в міжгір'ї!
У міжгір'ї руки свої розвів,

у міжгір'ї руки свої звільнив,
про інші багатства не чув, інших багатств не бачив,
крім холодних джерел, де течуть
теплі вітри, поцілунки, яблука.
Кожен зброю має свою, я сказав:
У міжгір'ї розкраю яблуко,
у міжгір'ї на варті поставлю теплі вітри,
давні цілунки звільню, пристрастю благословенні!
Розганяє вітер стихії, падає грім на гори.
Доля невинних. О доле моя!

На фронт

У день святого Івана, напередодні Водохреща, було наказано знову йти вперед, туди, де немає неділь і буднів. Ми повинні були заступити на лінію, яку утримували жителі міста Арта, від Хімари до Тепелені. Вони воювали з першого дня, безперервно, їх залишилася половина. Більше сил не було.

Щоночі вони йшли без упину, один за одним, наче сліпі, ледве відриваючи ноги, що загрузли по коліна в грязюці. Як мжичило на дорогу, так і в наші душі. Іноді навіть на привалі ми не розмовляли, ми були суворі й мовчазні. Присвічуючи скіпкою, ми по одній ділили родзинки. А при нагоді знімали поспіхом одягу і, скаженіючи, чухалися до крові. Воші нас обсїдали і це було страшніше за втому. Нарешті свисток долинув із темряви, він дав знати, що ми вирушаємо, і знову, ніби худоба, ми тяглися, аби пройти якомога більше шляху до світанку, аж поки не станемо мішенню для літаків.

Оскільки Бог не відав мішенями і таким іншим, він за звичкою у певний час благословив день.

Невдовзі ми зрозуміли, що дуже близько підійшли до цих місць, де немає неділь і буднів, ні хворих, ні здорових, ні бідних, ні багатих. Бо гуркіт, як буря, там, за горами, все дужчав; усе частіше доводилося бачити, як поволі йдуть та йдуть поранені. Санітари з червоними хрестами на пов'язках ставили ноші на землю, поплывуючи в долоні, їм страшенно хотілося курити, та курива не було. І почувши, куди ми прямуємо, вони заперечливо хитали головами, згадуючи історії про небесні знамення. Але ми чули в темряві їхні голоси, і досі пекучі – від смоляної ночі і вибухів сірки. “Мамо, матінко! Мамо, матінко!”. Трохи рідше долинали задушливе хрипіння, дехто казав, що то вже смерть...

Траплялося, за собою тягли полонених, яких кілька годин тому захопила в несподіваних нальотах розвідка. Від них тхнуло вином, їхні кишені були набиті наїдками. А в нас позаду лише зірвані мости та кілька мулів, що ледве місили сніг і грязюку.

Нарешті вдалині з'явився дим. Він здіймався то тут, то там, і на обрії спалахнули перші червоні сліпучі ракети.

Із ліхтариком зірки * я на небо піднявся
І на паморозь лук * на єдиний той берег
Де знайти мені душу * ту сльозу пелюсткову!

Мої доньки довіку * будуть жити в печалі
А синочки рушницю * ще не в силі тримати
Де знайти мені душу * ту сльозу пелюсткову?!

Мене кров любови * обагрянила
Радощі небачені * насторожили
Заіржавів я * від байдужости
* людей
Матінко далека * трояндо незів'ядна.

Кораблі погрозливо * обстріляли
Начебто і я * мав гріх
* любов
Матінко далека * трояндо незів'ядна.

У липні колись * розплющились

Очі великі * що в мені живуть
Щоб життя незаймане * на мить
* освітити
Матінко далека * трояндо незів'ядна.

Розтуляю вуста * і звеселяється море
Відносить слова мої * в темні печери
Маленьким тюленьям * їх нашіптує
Ночами, як плачуть * муки людські

Перерізую вени собі * і червоніють мрії
Котяться обручі * поруч із дітьми
Дівочі простирадла * силкуються не заснути
Аби нишком підслухати * про дива кохання.

Уславлення

Славтесь на лаві камінній,
Мирто, що стоїш біля моря,
як цифра вісім, або, як амфора,
із бриликом сонця в руці.

Прозорий і білий полудень,
Пір'інка сну, що здіймається вгору,
Тьмяне золото на брамах,
Червоний кінь утікач.

ДОСТОЙНО ЄСТЬ безпричинна сльоза,
Що сходить у ясних очах
дітей, що за руки взялися,
дітей, що розмовляють лише очима.

Краса кохання на скелях,
Маяк, що убив смуток віків,
Впертий цвіркун надвечір'я,
І паморозі біле маленьке ягня.

СЛАВСЯ рука, що повернулась,
від убивства страшного і знає тепер,
що насправді є світ і яке воно

“нині” і яке воно “прісно” у світі:
НИНІ сарна швидка, НИНІ вигуки травня,
ПРІСНО совість гранична, ПРІСНО світлосяйність.

Нині, нині омана і марево снів.
Прісно, прісно слово і зоряний кіль.

Нині пливе хмара комах,
Прісно у небі світло, мов птах.

Нині влада і шкаралупа землі,
Прісно духовний світ і насущний хліб.

Нині потьмарився Місяць від жаху,
Прісно сяйво Молочного Шляху.

Нині чорне число і людей різноликість,
Прісно пам'ятник Права і розум великий.

Нині приниження богів і попіл Людини,
Нині – ніщо,
ПРІСНО світ малий, світ ВЕЛИКИЙ!

СТРАТИС МІРИВІЛІС

(1892 – 1969)

Стратис Міривіліс – грецький письменник (справжнє ім'я та прізвище Евстратіос Стаматопулос), член Атенської академії. Народився в селищі Сикам'я на о. Лесбосі. Добровольцем брав участь у Балканських війнах 1912 – 1913 років, а також у Першій світовій війні. Повернувшись на Лесбос, почав видавати в м. Мітиліні часописи “Камбана” (“Дзвін”, 1922-1924) і “Тахідромос” (“Кур'єр”, 1924 – 1930).

Враження учасника кількох воєн відтворив у романі “Життя в могилі” (1924), який поставив “автора в один ряд з такими визначними майстрами антивоєнної прози, як Анрі Барбюс, Хуан Родриго Дос Пасос, Ерих Марія Ремарк, Людвіг Рен, Ернест Гемінгвей” (А. Білецький). Тематично пов'язані з першим і наступні романи “Учителька з золотими очима” (1933) та “Божа Матір, або Горгона” (1949). Особливо плідний був С. Міривіліс у малих формах: збірки “Оповідання” (1928), “Зелена книга” (1935), “Блакитна книга” (1939), “Червона книга” (1946), “Вишнево-червона книга” (1959), повісті “Облава” (1944), “Пан” (1946), своєрідний ліричний монолог “Пісня землі”. Творчій манері С. Міривіліса властиві розмаїття тем, щирість почуттів і висока культура мови.

Життя в могилі

(уривки з роману)

Лист з острова

Сьогодні брат приніс твого листа й пакет. Його привіз солдат, що приїхав з острова, навантажений передачами від рідних. Я одержав посилку з інжиром, айвовим варенням та шоколадом. Та найбільша радість – лист від тебе. Я його читаю й перечитую і ніяк не можу начитатися. Хай буде благословенна твоя рученька. Військова пошта ніколи не приносить такого щастя. У перших листах, які я одержав від тебе, було повно викреслень, вирізок і порад цензури. Кожного разу ці осли вказували мені: “Напишіть вашому відправникові (уявляєш, кохана, ти “відправник”!), щоб він не був багатослівним. У противному разі листи вилучатимуться цензурою”. Тилові пацюки! Ганчір'я! Але цей лист винагородив мене за все. І ще одне. Він поставив чіткий діагноз моєї хвороби. Люба моя! Я тяжко вражений жагою повернення додому! Від її повільного вогню тане, мов свічка, моє тіло. Хвороба отрує кров і наповнює сльозами серце. Я прагну повернутися до тебе, на Лесбос, до всіх улюблених речей. Рвуся до всього рідного, тільки тепер усвідомивши, яке воно мені дороге. Наче бракує повітря, не можу дихати на повні груди. Тож ти пишеш, що всі колишні радощі досі щедро розсипані по нашому острову. Я відчув їх, читаючи твого листа. З його сторінок небесного кольору на мене війнуло морським вітром, пахощами

сосни, верболозу й материнки. Поміж рядків пливуть вітрильники, веселі будиночки грюкають веселими віконницями, наче плескають долонями. Усе живе й радіє, осяяне лагідним сонцем, напоєне чистим повітрям, на всьому пахощі твоєї тіні. А мене там немає. Уночі знову бачив, як ти квапливо йшла набережною. Твої карі очі втомилися від зошитів, недоспані ночі сплели навколо них темні віночки. Біля приплаву сплять човни, човни Мітиліні. Їх багато, вони легенько погойдуються на хвилях. Усі білі й відрізняються один від одного лише кольоровими смужками вздовж бортів. Човни скупчилися на причалі, притислись один до одного, немов великі птахи. Берегові вогні протинають затоку золотими, срібними, зеленими й червоними мечами. І коли воду збиває хвиля, вони перетворюються на зміїсті вогняні серпантини. Високі тополі міського саду, такі кристалі й такі улюблені, шелестять листям навіть без вітру. Крізь легке дихання моря долинає урочисте й ритмічне рипіння корабельних щогол...

Туга за Егейським морем

У твоїх листах раз у раз зустрічаю слово “море”. І воно набрало в моїй свідомості якоїсь таємничої спільності з твоєю любов’ю. Тепер я часто запитую себе: як міг так довго жити без нашого моря? Туга за Егейським морем – солодка хвороба, що точить мене. Море... Ніколи в нашій мові не було привабливішого й змістовнішого слова. Море... Море... Чарівливе слово, запашне, гомінке, бурхливе. Заплющую очі й вимовляю його, розтягаючи склади. Тихо кажу його і прислухаюся до свого голосу. І чую плюскіт теплих хвиль, які шелестять, набігаючи на піщаний берег. Слово це бринить і співає. Воно ніби мушля, яку прикладаєш до вух. І чуєш далекий гомін, навіть голоси втоплених. Безнадійним поглядом обводжу важке склепіння македонського неба, що з усіх боків міцно спирається на рівне поле. І згадую, як давно колись у школі задихався зяблик, якого вчитель посадив під скляний ковпак, викачавши звідти повітря. Мені тут також важко дихати. Там, біля моря, ніщо не стоїть без руху. Силуети гір танцюють, на обрії майоріє барвистий вінок з островів та водної гладіні. Море має тисячі способів тріпотіти, згасати, хвилюватися, вигравати на сонці, переливаючись усіма барвами веселки. Навіть у вітру там свій смак та колір. Відчуваєш, як він полишає солоні краплини на кінчику язика й пахне щойно розкритою устрицею. Пам’ятаю морські надвечір’я. Вони осявають душу рожевими й золотавими спалахами. Сонце, мов юний принц з блискучими очима, несе над водами свою атласну багрянцю з рожевим шлейфом. Воно відходить, легко ступаючи по хвилях жовтогарячими сандалями. Здаля махає хустиною з зеленого полум’я: До завтра! До завтра!

З неба йде цикламеновий дощ. Гори стають млисто-блакитними, напівпрозорими, як музейні вазы із старовинного скла. На скелях хвилюються морські водорості. А самі скелі привільно й велично лежать на мілинах. На морське каміння виповзають краби один за одним, обачні й сторожкі. Вони схожі на металеві тютюнниці, до яких приробили ніжки.

Призахідне сонце вкриває позолотою їхні панцирі, вологі очиці скидаються на рубінові намистинки...

Загиблі ніколи вже не тішитимуться цією божественною ніччю, що дивиться на мене всіма зорями і гукає голосами всіх скрекотунів. (Гігантисе!..) Можливо, це голоси загиблих хлопців, які виливають із надр землі свої жалі разом із корінням та паростками?

Думаю: стільки мільйонів років народжуються коники, скрекочуть кожної ночі і перш, ніж загинути, передають малі мандоліни своїм дітям, щоб вони робили те саме. І так з віку в вік. Настане, мабуть, і така ніч, коли земля буде дуже стара. Люди, що витратили свій геній на винайдення торпед, літаків та вибухових речовин, стануть прахом. Людство перетвориться на легенду, на поганий сон, який був, та минув. І лише правічні дерева розповідатимуть про нього своїм нащадкам, коли налітатиме вітер і вони таємниче шелестітимуть листям. Але й тієї ночі малі скрекотуни зберуться, щоб під незліченними зорями співати ту саму пісню. І небо знову розквітне сріблястими перлинами й нахилиться, щоб слухати кришталеві звуки мандолін. А навколо пануватиме та сама крижана таємниця. Нові ліси так само гомонітимуть, не знаючи, що більше немає поетів, які римували б їхній гомін, і немає вояків, які робили б з них кілки для загороджень з колючого дроту. Моря, як і раніше, битимуться об береги, накидаючись на нездоланні рифи і навіть не згадуючи про бундючну нерозумну тварину, яка колись посправжньому вірила, що всі великі діяння й творіння Господні вершилися задля її насолоди.

А ми тим часом убиваємо, нищимо одні одних в ім'я “волі народів”. Спитай у тих арапів, яких катують французи і які (Анчо ладна цілувати хрест!) смажать у печі та їдять малих дітей. Спитай індійців, китайців. Усі ці раби скажуть, що воюють за “волю народів”. І ніхто не скаже, що хоч трохи воює за власну волю, будь вона проклята!

Гоп, що це таке?

Зірочка, найменша й найгарніша! Вона відірвалася від неба і впала на рукав моєї шинелі. Це зірочка? Можливо, часточка зорі, пухнастий, яскраво-зелений вогник. Іди сюди, на долоню! Це світлячок! Малий гультяюватий романтик, що залишив на ніч рідну господу і пішов блукати полями.

ІЛІАС ВЕНЕЗИС

(1904 – 1973)

Іліас Венезис – грецький письменник (справжнє прізвище Меллос), член Атенської академії. Народився в Айвалі в Малій Азії. Ще юнаком, як багато греків після поразки Греції в війні 1919 – 1922 років, був мобілізований турецькими властями на примусові роботи. Цей один із найтяжчих періодів свого життя письменник змалював у першому романі “Номер 31328” (1931).

Майже весь доробок І. Венезиса – романи “Тиша” (1939), “Еолійська земля” (1943), “Вихід” (1950), “Океан” (1956), оповідання “Маноліс Лекас” (1928), “Егейське море” (1941), “Вітри” (1944), “Переможений” (1955), овіяний солодким смутком за втраченою батьківщиною, присвячено нелегким будням вимушених емігрантів на нових землях після викорінення малоазійського еллінізму. Перу І. Венезиса належать також драматичні твори й подорожні нариси, зокрема “Осінь в Італії” (1950), “Американська земля” (1955), “Аргонавти” (1962).

Еолійська земля (уривки з роману)

Розділ перший **Адоніс Паїдас**

На Стіл Демона – легендарну айвалійську гору, – тихо ступаючи, зійшла Ніч. Поглянула вона на південь і побачила, як об скелі б’ються хвилі. Поглянула на північ і побачила Кіміндені – Анатолію.

І сказала Ніч: “Запитаю-но я в хвиль, що чути про контрабандистів. Запитаю-но я в гір Анатолії, хай скажуть мені, де ходять мої палікари”.

Гукнула вона вітер з Архіпелагу, покликала вітер з гір Еолійської землі й запитала в них: “Як ся мають палікари моєї землі, яких я оберігаю? Як ся мають контрабандисти?”

“Живі й здорові, – відповіли вітри. – Будь спокійна”.

“Чи завжди їхні серця немовби із криці, чи завжди готові легені до зустрічі зі своїм великим другом, зі смертю?”

“Завжди”.

Це були безумці, пропащі душі. У них шаленів демон, пристрасть до крові й небезпеки. Щодень вони грали в “орла” і “решку” на своє життя, убивали й гинули. То була гра з вогнем і смертю, гра, що мусила бути якомога безумнішою, якомога безглуздішою, аби мати сенс, аби дати хоч краплину спокою, хоч трохи вгамувати кров. Це були найщедріші з усіх чоловіків, і жоден контрабандист ніколи не збирав золото своїх незмірних прибутків. Вони циндрили його по славнозвісних бенкетах, що тривали тижнями, витрачали його на жінок, роздавали бідним удовам. Так гра з вогнем залишалася грою в своєму чистому вигляді, без будь-якої практичної мети. Гра була необхідністю. І що шаленіше вона велася, то недосяжнішою ставала мрія про спокій. Кров не вгамовувалась, вона нуртувала й нуртувала, і спокій дарувала тільки могила.

Але нічого з цієї невтоленної пристрасти не відбивалося на обличчях контрабандистів. То були серйозні, небагатослівні люди. Тиняючись містом серед жінок і дітлахів, вони виявлялися несміливими й безпорадними, як малі. Ніколи вони не зачіпали беззахисної людини, ніколи не ображали

жінки, а найсвятішим почуттям поміж ними була дружба. За жінку, за дитину, за добре ім'я друга контрабандист повинен був битися на смерть. Іншого виходу не було.

Контрабандисти ніколи не крали й не прощали крадіжки. Тому крадій не міг завестися в місті. Його доконали б контрабандисти. А ось убивцю вони поважали. Ніколи не розпитували його, за віщо він убив та чи було те вбивство справедливе. Якщо ти вбив, значить інакше не виходило: треба було. Це значить також, що й ти чекаєш кулі, що й ти належиш до тих, хто може її чекати. Це значить, що на якийсь час ти став їхнім, а твоя доля стала їхньою долею. Тому вбивця був прочанином у їхньому святилищі: вони мали обов'язок захищати його. Усі, хто вчинив убивство, християни чи мусульмани, в навколишніх краях Анатолії знали, що ввійшовши в Айвалі, вони ступили на землю священного міста вбивств. Тут вони вже могли нічого не боятися. Контрабандисти подбають за них, сховають від влади, а потім переправлять човном на острови Егеї, за кордон, у Грецію. Контрабандисти перевозили караванами контрабандний тютюн з Аунії, з Балікесера й продавали його в місті або переправляли десь-інде на своїх суднах. На всьому шляху кожної миті їм загрожувала небезпека. Вони пробиралися, щоб уникнути зустрічі з колджіями, іншими палікарами свого краю, які наймалися в службу боротьби проти контрабанди. Але через те гра ставала спокійною, і демон у запальних відчайдухах кричав: “Сором! Айвалійські палікари так не ходять!” Завдяки цьому контрабандисти підіймалися на найвищий щабель молодечтва. Коли караван наближався до міста, вони посилали звістку місцевим властям: “Сьогодні опівночі ми пройдемо такою-то й такою-то дорогою!” Звістку передавали з вуст в уста, і незабаром вона облітала все місто. І поки наставав урочий час, містяни перепитували один одного: “Чи нападуть на контрабандистів? Чи не нападуть?”, “Нападуть? Не нападуть?” Дівчата тремтіли від страху й захвату. Вони тільки й чекали цього, бо, виховані серед крові, нутром жадали, щоб у повітрі пахло кров'ю. Вони приходили до дружин та наречених тих контрабандистів, котрі мали ввірватися в місто. Дружини й наречені мовчали, бліді, з затуманеними, широко відкритими очима, з напруженими нервами. “Ангело... сьогодні?”

Ангела проводила поглядом летючу хмаринку й відповідала крижаним голосом: “Сьогодні”.

Вона не витирала рукою побілілі губи, а ніздрі її збуджено роздувалися. Ні, Ангела не була нещасною. Ще змалечку вона навчилася – від своєї матері, від матері своєї матері, від усіх Ангел – навчилася чекати цього великого часу. Знала й чекала його. Знала, що тоді очі всіх жінок звернуться до неї, тільки до неї, що в великий час вона стане першою жінкою світу. На неї дивитимуться, про неї говоритимуть, їй будуть заздрити, тому що саме їй випало піднятися так високо, піднятися до страждання.

І ось настає північ. Усі – жінки, діти, старі – чекають, сховавшись за віконницями. Здалеку, спершу ледь чутний, долинає цокіт копит: залізні підкови б'ють у брук, б'ють міцно, звістуючи урочий час. На конях, закутані в бурки, з рушницями в руках, їдуть контрабандисти, оточивши караван

верблюдів. Сам караван рухається безгучно: його верблюди не мають дзвіночків – вони не потрібні. Навантажені контрабандним товаром, верблюди тихо, мов привиди, пливуть крізь ніч. Охорона проїжджає вперед. Цокіт копит стає дедалі чіткішим і важчим. З цього люди за віконницями роблять висновок, що час настав. Вони відчують, як іскряться очі контрабандистів, намагаючись розгледіти в темряві ворога, який зачаївся, можливо, он за тим рогом.

І тоді в ніч нагло вривається голос смерти. Рушніці виригують вогонь, мчать очманіло коні, а верблюди раптом зупиняються. Зупиняються й повертають назад. Відповідно до плану одна група контрабандистів забирає верблюдів з тютюном і провалюється в бічну вуличку. Друга група залишається, щоб затримати колджіїв, дати змогу караванові втекти. У темряві лунають крики, гупають з коней на брук убиті й поранені, ревуть верблюди, яких сказано тягнути пріч.

Потім усе стихає. Усе, крім гарячої крові, – вона волає, пролита на брук.(...)

(...) Колджії, як завжди, вдають, ніби не знають, де перебуває Андоніс Паїдас. Страх, який наганяє саме ім'я уславленого айвалійського палікара, такий великий, що нікому й на думку не спадає напасти на нього чи втрутитись у його справи. А крім того, начальником колджіїв був і є Стратигос Гарбіс, найщиріший друг Андоніса Паїдаса. Про їхню дружбу, випробовану смертю і кров'ю, між айвалійськими палікарами ходили легенди. Розповідали, скільки разів Паїдас бився за Гарбіса, а Гарбіс за Паїдаса. Всі казали: “Якби вони разом – Паїдас і Гарбіс – займалися контрабандою, то не знайшлося б сили в усій Анатолії, яка могла б з ними змагатися!” Тільки де ж там! Аби бути гідними один одного, перші палікари краю завжди залишалися в супротивних таборах. І завжди знаходили спосіб показати, що поважають один одного. Лише тисяча дев'ятсот восьмого року, коли влада поклала собі раз і назавжди покінчити з Паїдасом і готувалася разом з колджіями завдати йому удару, Гарбіс вирішив на одну ніч перейти таємно у ватагу Паїдаса. Він подався в гори й перестрів його там, розповів йому все, видав таємницю – місце, де на нього чекала засідка, щоб убити його. А що Паїдас відмовився повернути назад, відмовився втекти, Гарбіс пішов тієї ночі разом з ним і бився пліч-о-пліч зі своїм щирим другом проти влади. “Гарбісе, я цього ніколи не забуду”, – сказав йому Паїдас тієї ночі тисяча дев'ятсот восьмого року.

І він не забув.

Чоловік, який прибув на фелюці, мовчки стояв перед ватагом, не наважуючись розкрити рота.

– Що сталося? – запитав Паїдас.

Той – ні пари з уст.

Паїдас знову запитав, уже сердито:

– Що сталося? (...)

(...) – Убили твого брата!

Усі палікари навколо ватажка здригнулися, як від удару. Вони вже були сіпнулися, мало не кинулися до прибульця, щоб розпитати. Але суворий погляд Андоніса Паїдаса поважно й урочисто зупинив їх. Усі завмерли.

– Хто? – запитав Паїдас голосом, що здався серед ночі незворушним.

– Гарбіс!

На найвищому шаблі палікарства, якого досяг Паїдас, не було нічого, що могло б його здивувати, вибити з суворої незворушності. І ось раптом ця мить показала, що й Адоніс Паїдас має серце і кров.

– Хто, ти сказав? – прохрипів він.

– Гарбіс, капітане! Стратигос Гарбіс! (...)

Розділ другий 1914 рік

Утомилися Кіміндені цього року. Дуже втомилися. З нетерпінням чекали, коли настане Ніч. Першими це помітили буки, а потім і дуби. Вони казали Ночі: “Ходи вже. Ходи, бо наша земля, наші рідні Кіміндені втомилися. Ходи вже, дай їм відпочити”. “Та що ж я можу вдіяти? – казала їм Ніч. – Адже ще літо. Дні дуже довгі. Сонце не поспішає заходити”. Тоді буки звернулися до хмар: “Сонце довго не заходить. Нехай би хтось із ваших друзів закрив його. Допоможіть нашій землі, нашим рідним Кімінденям, нехай до них швидше прийде сон”. І тоді в ясно-блакитному небі виникла чорна хмара, виникла на сході й посунула на захід і закрила сонце. Величезна чорна хмара. Еолійська земля одразу померхла. Одуди й дикі голуби, які купалися в блакитному сяйві, раптом опинилися в тіні, що падала згори. Гнані інстинктом, вони злякано кинулися до своїх гнізд. Утікаючи, вони кричали: “Буря! Насувається буря! Насувається буря!”. Їх почули зелені ящірки, почули шакали в лісі, і страх майнув у їхніх очах. І вони теж пронизливо закричали: “Насувається буря! Насувається буря!” Маленька черепаха, лежачи догори ногами, чекала смерті в печері диких кабанів. Вона почула голоси птахів і звірів. Злякавшись, вона сховалася в свій панцир і затремтіла, як усі земні істоти, хоча вже давно чекала смерті. “Насувається буря! Насувається буря!” Марно буки намагалися припинити паніку, марно казали: “Зупиніться! То не буря насувається! Ми попросили хмару закрити сонце!” Та що з того? Ніхто їх не слухав. Тому що в Кімінденях владарює могутній, непереборний інстинкт. Він дав живим істотам мудру переконаність у тому, що хоч би що почалося з їхньої волі, все одно за їхніми бажаннями й діями стоїть темна сила, яка все тримає в своїх руках, і саме вона спрямовує бажання й дії як хоче й куди хоче. “Ні! Ні! Буря насувається! Буря!”

І тоді важко сколихнулися Кіміндені. Скинули з себе сон, що прийшов дати їм відпочинок, підвелися й роззиралися довкола. І побачили на заході чорну хмару. Звели очі до неба – знали, що незабаром мають спалахнути зорі. А може, і чорна хмара, яку прикликали буки, розвіється і щезне, як тільки знайде сонце. Напевне щезне. Одначе тепер уже й Кіміндені переконалися. Бо

багато чого бачили на своєму віку і знали далеко більше від того, що знали буки, одуди, дикі голуби й шакали.

Кіміндені вже знали, що буря насувається. Та все одно, як це буває, коли ми, дізнавшись, що сталось непоправне, завжди до останньої хвилини не хочемо в нього повірити, Кіміндені звернулися до гір на заході й до гір на сході. Запитали в Каздагу, запитали в тих гір, що за Егеєю, і в тих, що за Гелеспонтом, і в тих, що за Дунаєм, богом усіх рік. Запитали, щоб упевнитись: “Чи це правда, сестри, що вона насувається?” І всі гори – із далекої Боснії, і з-за далекого Дунаю – всі тужно відповіли: “Правда, сестри! Насувається! Насувається буря!”

Останніми цю звістку почули люди, – останніми, бо з усіх істот, які живуть у Кімінденях, вони найпошліші. Котилася хвиля глухого гулу, наростала й вирувала, здіймалася вище й вище і дедалі дужче шаленіла. “Насувається! Насувається буря! Насувається війна!” І в той час, як над Еолійською землею сяяли зорі, приишкли людські серця відкривалися для страху – серця нещасних людей.(...)

(...) У великій кімнаті з широкими канапами, де дід завше приймав гостей, горіло світло. Ми вирішили, що він там, і посунули туди. Двері були прочинені. Антипі, а за нею й усі ми тихенько прослизнули в кімнату й поставали одне біля одного. І ось що побачили наші широко розкриті очі. Дід стояв прямо, непорушно, наче високе старе дерево, укрите хмарою. Біля нього стояла баба, її сиве волосся було розпущене, на обличчі застиг вираз розпачу і страху. Поряд з нею стояла наша мати, теж мов заніміла. А на одній з канап, згорбившись і нервово погладжуючи руками волосся, сидів блідий від хвилювання господар приморського маєтку старий Віларас.

Поки ми входили, їхні погляди поволі зверталися до нас, а потім знову відвернулися. Ніби їх ніщо не здивувало, ніби вони були загіпнотизовані.

– Це страшно... – пробурмотів дід Віларас. – Тепер від іскри спалахне весь світ! І що буде з нами?

– Як ти сказав, сусіде? – тихо запитав наш дід. – Як називається те місце?

– Сараєво, – мовив Віларас. – Це на північ, у Боснії.

Наш дід був простою, неосвіченою людиною, і йому нелегко було второпати те, про що йшлося.

– Але чому? Якщо лихо сталося так далеко, то чому воно має докотитися аж сюди, до нас, в Анатолію?

Однак дід Віларас не був простою людиною. Він читав мудрі книжки та газети, які отримував з Європи, і добре знав, що там діється.

– Та ж докотилося, сусіде! Уже докотилося, кажу тобі! Хоча б ті переслідування християн... Я дізнався, що вони почалися в Козакіях і в інших місцях. Колись і до нас дійде черга! Так, так! Тепер я розумію, чому вбили мого мисливця, чому стріляли в моїх людей...

Він нервово, розпачливо провів рукою по своєму сивому волоссю.

– Рано чи пізно, а й до нас черга дійде. І доведеться нам залишати наш

край. А моя дитина в такі дні десь у горах з контрабандистами... (...)

Розділ третій Гоніння

Ніч. У Кімінденях стежною, що веде до верхнього краю великого провалля, мовчки посувається ватага Андоніса Паїдаса. Попереду, розвідуючи шлях, їдуть четверо контрабандистів, посередині йдуть мули, за ними решта палікарів. Останнім їде Паїдас. Поряд з ним Дорис.

Глибока тиша. Ні шуму, ні розмов. Так буває завжди під час небезпечної справи, коли контрабандисти везуть тютюн чи якийсь інший товар. Смерть, яка готова щохвилини вирости перед ними, накладає суворий вираз на обличчя і сковує язик. Але цієї ночі всі палікари розуміють, що разом з ними над лагідними повіями вітру, над шелестінням листя йде, неначе хмара, інша сила. Цієї ночі не думка про безпеку стискає їхні серця. Вони знають, що це остання ніч для Андоніса Паїдаса або для Стратигоса Гарбіса. Цієї ночі вони проводжають молодецтво до його найвищого злету, вони переживуть хвилини, які в майбутньому стануть казками й легендами. І серця їхні огортає смертельна скорбота. Ніхто з палікарів не наважується підійти до Андоніса Паїдаса, висловити йому свою думку, аби він відступився від свого рішення. Всі знають, що Андоніс Паїдас уже не змінить свого слова, бо пролита кров, а кров вимагає відплати.(...)

(...) Він глянув угору, щоб дізнатися, котра година. Зорі сказали йому.

– Мені пора, – мовив він.

Ніхто не озвався.

– Ну, будьте здорові! – знову сказав він, і голос його був твердий і спокійний.

Він зробив крок, другий – упевнені кроки до воріт.

І тоді підвівся один з його хлопців.

– Капітане!

– Що?

– Не ходи, капітане! – попрохав той. – Подивись, яка біда йде в наш край. Іти в такий час!

Кроки, віддаляючись, на хвильку затрималися. Ніби хотіли обдумати ці слова. Але вагання промайнуло, як птах перед очима.

– Не можу! – відповів спокійний голос Паїдаса. – Будьте здорові!

Він відсунув засув, прочинив ворота і зник у порожнечі.

Була ясна-яснісінька ніч.

Паїдас ішов самотній, поспішаючи до умовленого місця, де на нього мав чекати Стратигос Гарбіс. Лише одна думка крутилася в його голові: чи зміг пройти Гарбіс, чи не зміг? Може, дороги вже відрізані? Все його грубе ество благало в своїй глибині: хай би він не зміг пройти! Хай би між ними понад їхню волю вклинилися якісь супротивні сили й не дали статися тому, що мало статися, коли не буде тих сил!

Він ішов і йшов. Напруживши зір, широко відкритими очима придивлявся довкола. Нічого. Ані душі. Тільки дерева шуміли. Стало холодно.

Діставшись до умовленого місця, Паїдас роззирнувся. Ніде нікого. Серце, яке все життя билосся рівно, тепер закалатало. Може ж таки?.. Ні. Від землі відділилась і захиталась тінь. Вона швидко росла. Посувалася впевнено, мовчазно, неначе йшло дерево.

– Це ти? – сказав Паїдас.

Знайомий голос, голос друга коротко відповів:

– Я!

Вони зупинилися за кілька кроків один від одного.

Що це бореться в них, збурює кров, підступає до горла й відкочується, гнане назад?

Минула хвилина. І ще одна.

Знову озвався Паїдас:

– Дорога відкрита?

Гарбіс відповів:

– Ні!

Дорога не відкрита. Але Гарбіс пройшов. Мусив.

Віяв вітер. Чистий, напоений зорями. Чистий, він залітав у серця двох людей, які не хотіли битися, а проте не битися не могли. Віяв вітер. На мить, лише на мить він залетів трохи глибше в серця.

– Стратигосе... – сказав Паїдас.

І поки звучало це ім'я, в ньому бриніла сувора, мов криця, мов скелі Сармусака, любов.

– Що? – відгукнувся другий голос.

– Ти йди собі, – сказав Паїдас, і тепер у його голосі чулося благання.

– Ти покликав мене, і я прийшов. Іди ти.

Настала критична хвилина. Хто піде назад?

І тоді в мить найвищої напруги прокинулась кров. Вона страшна, немилосердна, її не вгамуєш.

– Ти навіщо його вбив? – сказав Паїдас, скрипнувши зубами при згадці про брата.

І Гарбіс, виливаючи всю свою лють на вбитого, якому випало стати між ними – між Гарбісом і його щирим другом – і знищити їх, страшно обляяв Паїдасового брата.

Це вирішило все.

– Я маю тільки ніж! – проревів Паїдас.

Гарбіс зняв з плеча карабін і відкинув його геть. Вийняв з-за пояса ніж. Був уже спокійний, готовий до невідвратною офіри щирій дружбі.

– Ходи!

Тепер і Гарбіс вимовив ім'я свого друга. Ніби прощався з ним.

– Ходи, Андонісе.

І було в цьому поклику щось дуже зворушливе – ніжність і доля.

Зблиснули серед ночі кинджали, і тіла кинулись одне на одне. І

застогнали, і заревіли в зненависті. І дерева, які шуміли навколо, замовкли, а зорі нависли низько-низько й довго дивилися на те, що діялось на землі.(...)

(...) А ми чекали. Ми чекали.

– Хто йде?! – почувся грізний голос вартового.

Значно тихший, спокійний, утомлений голос відповів:

– Я!

Ми бачили, як темний гурт людей розступився. У чорній протоці, що утворилася між ними, виник Паїдас і пішов нею. Ліхтарик, який горів над тілом святого, кинув на ватажка контрабандистів тьмаве світло. На обличчі в нього застиг скажений вираз. Каракулевої шапки на голові не було, волосся розпатлалося.

– Підіть заберіть його! – тільки й видихнув він і впав на одні з дверей.

По того пішли й принесли його на плечах. І з благоговінням поклали поряд із святим.

– Принесіть води, – сказав Паїдас і підвівся.

Він узяв воду, сполоснув руки й почав обмивати закривавлене обличчя убитого друга. Він сам. Не хтось інший. Жоден інший. Потім відсунувся від нього і сказав:

– Принесіть мені рому.

П'ючи серед своїх друзів, серед мовчання й воєнної бурі, що насувалася звідусіль, Андоніс Паїдас проводжав свого друга, якого сам убив, на вічний спочинок. (...)

(...) Події розвивалися так навально, що розхитали коріння могутнього дуба нашого дому. Він насилу тримався, щоб у критичну хвилину не впасти.

Спочатку відправили людей, які працювали в маєтку, жінок і чоловіків. З вузлами на плечах вони по одному проходили повз діда, який стояв у воротах. Люди плакали, нахилялися й цілували дідові руку, а той прощався і благословляв їх.

– Хай вам щастить! Хай вам щастить!

Нарешті всі вони вийшли.

– Ну, ходімо й ми, Деспіно... – сказав дід бабі, взяв її руку і міцно стиснув.

Ми мали сісти в човни під маєтком Вілараса. А туди повинні були дістатися на возах.

Першою, невтішно плачучи, сіла на воза баба, її сиве волосся було незачесане. Воно спадало на лагідне обличчя, і його тріпав легкий вітерець. Коліна її тремтіли. Дід і наша мати допомогли їй вилізти на воза. Потім на воза сіла наша мати, за нею Антипі, Лена, Агапі – вона тримала в одній руці вузол, а в другій – свою “Астрономію” з числами й зірками. Настала черга Артемі. Ми не спали вночі, ні вона, ні я. Обличчя її геть зблідло.

– Ходи, Артемі.

Вона тягла на мотузку ведмежа. Ішла повільно. Обернулась і поглянула вбік: поряд було горіхове деревце, яке вона колись посадила власною рукою,

спонукувана непереборною жагою пізнання, необхідністю пізнати, чи відплатить горіх смертю, як виросте. Вона подивилась на деревце – попрощалася з ним. “Маленький горішку, Артемі залишає тебе. Чи поплатиться вона там, куди йде? Чи не поплатиться?” й Артемі відв’язала мотузок від ведмежати. Маленьке чорне звіря крутнуло головою в один бік, у другий і, підкоряючись інстинкту, кинулось, мов очманіле, стежкою, що вела в Кіміндені.

Ми були останні, дід і я. Паїдас із своїми хлопцями вже приготувалися супроводжувати нас. Дід обернувся й поглянув назад, щоб попрощатися з деревами й Кімінденями. І раптом побачив його.

Він виходив з маєтку. Йшов повільно, непевною старечою ходою. Зупинився при воротах. Дядько Йосиф!

– Ти що, не пішов, діду Йосифе? – вражено скрикнув наш дід і підбіг до нього.

– Ні, хазяїне. Я залишаюся.

– Залишаєшся?!

Наш дід не був готовий до такого, та й ніхто не був готовий.

– Як це – залишаєшся? – сказав він. – Турки йдуть! Душі живої не залишать.

Дядько Йосиф вислухав діда. Але він уже не змінить свого рішення. Він не пішов з Кімінденя, коли треба було піти. Не пішов, коли інший голос, дужчий від смерті, кликав його повернутися, коли його кликав голос серця, дівчина, яка лічила там, на їхньому голому острові – на Лемносі – зорі. Тоді він не зміг. А тепер уже пізно. Нащо тепер? Його дні, його години вже полічені. Уже пізно.

– Я залишаюся, хазяїне. Що вже мені можуть зробити?

– Вони зарубають тебе, діду! – вигукнув Паїдас.

Але рішення, що застигло в сумних очах старого, вже стало непереборним, як любов до землі.

– Я залишаюся.

Усі зрозуміли, що вже ніщо не примусить його змінити думку. Паїдас глянув на сонце, що хилилося до заходу.

– Ми забарилися! – сказав він дідові. – Треба поспішати.

Дід непевними кроками підступив до дядька Йосифа. Старий лемносець хотів був нахилитися й поцілувати руку другому старому. Але дід згріб його в обійми, заглянув у опуклі очі й поцілував у чоло.

– Бувай здоровий!

Дід випростався. Хвилину постояв перед великими ворітьми маєтку, втупившись у них поглядом. Він стояв і ніби молився, наш царствений дуб, увінчаний чубом, висрібленим довгими роками, закутаний у золото призахідного сонця. Потім зняв шапку, смиренно став на коліна, нахилився й поцілував землю, яку виплекав своїм життям.

– Бувай здорова!

Ми сідали в човен, який чекав на нас. Приморський маєток був

порожній. Усі Вілараси вже відпливли. Ми бачили, як їхній човен, піднявши вітрила, віддаляється від берега. Я спробував розпізнати Дорис. І не зміг. Лише на мить щось ворухнулося на носі, сяйнуло золотом, і змішалось з морською синню, і щезло за випнутим клівером. Мабуть, то було її волосся.

Контрабандисти сходили один по одному на свій червоний трехаDIR. Паїдас, сидячи на коні, спостерігав за ними. Нарешті зійшов останній контрабандист. Жодної живої душі не залишилося на березі. Всі палікари дивилися на свого ватажка.

– Капітане! Сідай уже!

Паїдас повільно хитнув головою з боку на бік. Його обличчя, освітлене призахідним сонцем, було червоне. Він став на стременах і туго натягнув повід.

– З богом! – крикнув він своїм товаришам.

Що це? Капітан не попливе з ними?

Ні, не попливе. Палікари на судні вже зрозуміли, що їхній ватажок залишає їх. Залишає, щоб зітнутися з лавиною, яка котиться з гір. Зітнутися і загинути. Інакше він не може. Він іде, щоб з'єднатися з другом, якого сам убив.

Я дивився, як він віддалявся чвалом, аж поки розтанув у золотому світлі. Карабіни контрабандистів прощально стріляли в повітря, їхній металевий грім котився над морем і тону в хвилях.

Усе небо засіяли зорі. Егеєю пливуть наші дитячі мрії. Хвиля, б'ючи в ніс, колисає човен. Спить, наші мрії. Ще не знати, що чекає на нас, вигнанців, у чужій країні, куди ми плывемо, не знати, яке там сонце світитиме нам.

Лена заснула, їй так хотілося мати клопоту землі з червоним ґрунтом. Вийшовши заміж, вона жила б собі там зі своїм чоловіком і народила б купу дітей, а ще вона б мала кролів, голубів та багато іншого добра. Ні, Лена не думала про морські подорожі, не хотіла розлучатися з Кімінденями. Не хотіла.

Агапі звернула затуманений погляд до зірок. Як вона вивчала їх останнім часом, як любила визначати відстані між ними в цифрах! А ось тепер вона дивиться на них, залишаючи рідну землю для важких шляхів, лише тепер їй відкрилося, що то була омана. Зірки відступилися від неї. Коли ми жили своїми мріями в тіснинах Еолійської землі, коли знаходили собі довічних товаришів, які мали ділити з нами гіркі хвилини майбутнього, вона прагнула – така маленька – прихилити небо до землі.

Бідолашна Агапі... Бідолашна Агапі...

Десь там, в одному з маєтків Анатолії біля підніжжя гір, що звуться Кімінденями, є Жовта кімната, в якій ночами прокидалися шаблі. Якимсь тими місцями проходив один чоловік. Він мандрував дорогами Анатолії, шукаючи білоголового верблюда. Єдиного верблюда з білою головою, який колись увійшов у його життя і раптом щез. Люди кепкували з нього, але він не

слухав їх. Бо не міг повірити, що верблюд з білою головою пропав і що вже ніколи не повернеться в його життя.

Проходив тими місцями іще один чоловік. Він вирушив у далеку Святу землю, жадаючи спіймати звуки, примусити їх ніколи не мовкнути в годиннику з золотавими сатирами. “А чи ти знаєш, де та Свята земля? – запитували в нього доброзичливі люди. – Це ж треба пройти всю Анатолію...” – “Я пройду всю Анатолію”, – відповідав їм глибокий, спокійний і впевнений голос пристрасти.

Там, біля підніжжя гір, які зветься Кімінденями, є печера, куди приходять помирати постарілі дикі кабани. Там чекають смерти саламандра, маленька ящірка й кажан. Якби ми встигли, Артемі, почепити собі на шию біля золотого хрестика тоненькі кісточки кажана, то нас усі б любили. Але ми не встигли.

Ну, а далі, аж там, за Шакалячою річкою, є орлине гніздо. Одного літнього дня туди налетіла буря. Хай буде вона благословенна. Тепер усі бурі, які стрінуться мені в житті, нагадуватимуть про неї. Нехай буде вона благословенна.

А ще вище, аж за дібровою, аж за буковим лісом, при вході в глибоке провалля куля влучає у велику ліванську ведмедицю. Вона має дитя, ведмежатко з чорною шерстю. Велика ведмедиця помре. І мисливець, у якого на голові хустка з жовтими зірками, теж помре. “Що призвело його до смерти?” – питають одуди й дикі голуби. “Кохання”, – відповідають дуби.

Артемі, ми не будемо, Артемі, ні ти, ні я, самотніми в чужій країні. Віднині й до віку нам не бути самотніми.

Пливуть наші мрії Егеєю.

Баба втомилася, їй хочеться схилити голову на груди дідові, який звернув погляд назад – чи не пощастить роздивитись бодай щось на суходолі, бодай щось у Кімінденях. Та вже нічого не видно. Ніч поглинула обриси й відстані.

Баба схиляє голову на груди, які все життя день у день захищали її. Але щось заважає їй і не дає голові спокою: під сорочкою старого ніби якась куля.

– Що це тут таке? – запитує вона спроквола.

Дід підносить руку. Засовує її під сорочку й намацує маленьку річ, яка припала до його тіла і слухає калатання серця.

– Що це?

– Та нічого, – відповідає дід винувато, мов дитина. – Це так собі. Грудочка землі. Земля.

– Земля!

Так, грудочка їхньої землі. Щоб посадити волошки, сказав він, у чужому краю, куди вони пливуть. Щоб пам’ятати.

Пальці старого поволі розгортають хустку, в яку загорнена грудочка. Гладять грудочку. Гладять її й бабині пальці. І їхні очі, повні сліз, прикипають до неї.

– Я ж кажу, це так собі. Грудочка землі.
Земля, Еолійська земля, земля мого краю.

НІКОС КАЗАНДЗАКІС (1883 – 1957)

Нікос Казандзакіс – один з найвидатніших грецьких письменників 20 ст. Залишив по собі величезну літературну спадщину – лірику й епос, філософські драми й романи, подорожні нотатки й есе, літературознавчі праці й численні переклади.

Н. Казандзакіс народився в м. Іракліоні на о. Криті в родині хлібороба. У 1902 – 1906 рр. студіював право в Атенах, а в 1907 – 1909 – в Парижі. По поверненні на батьківщину працював над перекладами філософської літератури. Як дописувач різних газет постійно подорожував. Перші літературні спроби – повість “Змія і лілея” (1906), п’єса “Світає” (1907).

Духовною програмою письменника вважають філософський твір “Аскетика (Salvatores Dei)” (1922 – 1923). Але насправді твором усього його життя є епічна поема “Одисея” (1938). Згодом вийшли драми “Прометей” (1942), “Константин Палеолог” (1944) тощо.

Світове визнання Н. Казандзакісові принесли його романи “Кумедні й лихі пригоди Алексиса Зорбаса” (1946) – за ним поставлено славетний американський фільм “Грек Зорба”, “Христа розпинають знову” (1950), “Капітан Міхаліс (Свобода або смерть!)” (1953). За роман “Остання спокуса” (1950 – 1951) письменника відлучено від церкви. Н. Казандзакіса двічі висували на Нобелівську премію, але він не отримав її через протести і православної, і католицької церков та грецького уряду, який убачав у ньому небезпечного вільнодумця.

Н. Казандзакіс двічі відвідав Україну, залишивши серед подорожніх нотаток про ці поїздки цікаві сторінки про перебування в Одесі та Києві.

На кіностудії ВУКФУ 1928 р. знято фільм “Двічі продана” за сценарієм, що його Н. Казандзакіс написав спільно з румунським письменником П. Істраті за повістю останнього “Кіра Кіраліна”.

Помер письменник в еміграції в м. Фрайбурзі (Німеччина).

У Кносському палаці (уривок з повісти)

Яке то щастя вміти літати! Тоді можна було б перелетіти гори, поля й моря, прибути до тих людей, яких любиш, і привітатися з ними.

Оце якби зараз Харис мав крила, він полетів би на Крит, зайшов би в палац, постукав у двері царівни, знайшов би там свою сестру Крино і гукнув:

– Крино! Крино, сестричко! Я знайшов батька!

Але людина не має крил, вона не може літати. Тому Харис вимушений писати листа й чекати, поки якийсь корабель ітиме на Крит, щоб передати його.

“Як там ведеться Ікарові й Крино? – думав Харис. – Вони переживають за мене й не знають, що я дуже щасливий, бо знайшов батька й царенка”.

Аріядна, Крино й Ікар справді переживали за нього. Від тієї хвилини, коли прийшов лист від Хариса.

“Чи отримав від мене вісточку Тесеї? – думала царівна. – Чи здогадався, хто її надіслав? І чи врятував він Хариса?”

Хвилювався й сам цар Криту:

“Щось затримується капітан і не везе мені закутого в кайдани коваля! Затримується!”

Довгими ночами він збавляв час, ходячи туди-сюди палацом. Єдина його втіха в такий час – гра в шахи з опасистим хитрим Онірокритом. Іноді в його маленьких лукавих очах спалахувала радість:

“Скоро вже весна. Атенський цар мусить виконати моє повеління. І хоче він того чи ні, а пришле разом з іншими юнаками й свого сина. А Мінотавр його з’їсть!”

Якось уночі цар спустився в лабіринт. Він довго йшов вузькими покрученими коридорами підземелля, присвічуючи собі смолоскипом.

– Десь тут повинен бути Мінотавр, – бурмотів він собі під ніс. – Повинен... Останнім часом весь палац здригається від його ревіння, і я не можу спокійно заснути... Треба глянути, чого він реве, чого йому треба...

Коридор закручувався, мов спіраль виру, усе меншими й меншими колами до центру, де була безодня, ладна проковтнути кожного, хто до неї наблизиться.

“Ніхто не може вийти живий із цього лабіринту, якщо потрапить сюди! – міркував старий цар. – Лише я знаю, лише я...”

Він ішов, часом спотикаючись об каміння. Усередині лабіринту було волого, задушливо, пахло смертю, коли-не-коли пролітав кажан або шипіла змія. Раптом залунав оглушливий рев, виповнений люттям й болем.

– Мінотавр... – прошепотів захеканий цар і зупинився, витираючи піт із чола й шиї. – Мінотавр...

Щелепи царя затремтіли. Він рідко спускався сюди. Його завжди охоплював жах перед цим чудовиськом, яке давно-давно ув’язнили в палаці. Чудовисько мало тіло людини, а голову бика. Цілий рік Мінотавр нічого не їв. А щовесни йому посилали семеро юнаків та сімох дівчат.

Цар ступив ще кілька кроків і відчув гаряче дихання звіра.

– Повертатимусь назад... – пробурмотів переляканий державець. – Я не хочу його бачити...

Він уже й справді хотів був іти назад, та раптом побачив, що велетенське волохате тіло заступило йому шлях. Цар підвів голову і ледве не втратив голос. Перед ним, розправивши груди, стояв Мінотавр.

– Дай мені пройти! Дай мені пройти! – скрикнув нещасний старий і сперся на стіну. Ноги його підкошувалися.

Чудовисько дивилось йому прямо в очі. Рот його був роззявлений і усміхнений, але з очей текли сльози.

– Чому ти плачеш? – спитав цар. Чудовисько мовчало.

– Ти чому смієшся? – знову спитав цар. Ніякої відповіді.

– Ти голодний?

Чудовисько широко роззявило пащу й ревнуло.

– Гарзд, гарзд, – сказав цар. – Потерпи ще трохи, весна скоро. Я вже звелів, щоб тобі привезли сімох уродливих хлопців і сімох уродливих дівчат.

Чудовисько всміхнулося. Можна було б подумати, що воно розуміє людську мову.

– Ти радий? – благально спитав цар. – Ти радий? Я прийшов сказати тобі це, щоб ти заспокоївся. Бо минулі ночі ти весь час ревів, і я не міг заснути. Що сталося?

Чудовисько зітхнуло. Кивнуло головою.

– Що сталося? – перепитав цар.

На царя дивилися очі, повні смутку. Чудовисько то відкривало, то закривало пащеку, намагаючись вичавити хоча б пару людських слів, але це йому не вдавалося. Лишень дві сльози знову скотилися з очей. Цар злякався.

– Що сталося? Що сталося? – допитувався він. – Ти чогось хочеш?

Цар почав хвилюватися. Він чув від свого батька й діда, що Мінотавр – святе чудовисько, покровитель критського царства. Царі мають робити все, щоб у нього був гарний настрій, інакше царству настане край. Зараз же Мінотавр сумував, плакав і зітхав. Його охопив страх. Це бачив і цар. “Моє царство в небезпеці, – жахнувся він. – Моє царство в небезпеці...”

– Чого ти хочеш? – знову запитав він чудовиська. – Кажі – і матимеш усе, що хочеш. Чудовисько хитнуло головою і знову зітхнуло.

– Я звелів, щоб тобі привезли сина атенського царя! – вигукнув цар. – Хочеш щось іще? Єдиного сина царя Атен!

Але Мінотавр, тільки-по почувши це ім’я, заревів, мов ошалілий. Ніби йому ножем у серце штрикнули. Він висолопив язика і прикусив його. Кров закапала на лису голому царя.

– Що сталося? Що сталося? – закричав зі страху цар.

Мінотавр опустил руки й теж зіперся на стіну. Здавалося, не мав сили стояти.

“Що з ним трапилось? – думав цар. – Що з ним трапилось? Він, здається, перелякався. А може, то він від радощів? Ох, якби ж то він міг по-людському сказати, що він хоче... Бо моєму царству загрожує небезпека”.

Він погладив Мінотавра й мовив:

– Тихше, тихше, не реви. За місяць настане весна... І тоді в нашій гавані з’явиться корабель під чорними вітрилами... І разом з юнаками й дівчатами сюди прибуде єдиний син царя Тесей...

Почувши це ім’я, Мінотавр заревів так, що захитався, ніби від землетрусу, підмурівок палацу.

– Я нічого не можу збагнути. Анічогісінько... – розпачливо мовив цар.

Мінотавр упав на землю й лежав нерухомо, ніби мертвий. Цар штовхав його ногами, але той навіть не ворухнувся.

“Спить, – подумав цар, – спить... Гаразд, я зараз піду...”

Він навшпиньки відійшов, повільно, дуже повільно ступив ще кілька кроків, а далі пустився бігцем.

Цар біг, не чуючи ніг під собою, обличчям натикався на павутиння, над головою його кружляли кажани. Він біг так швидко, ніби за ним гналося страхітливе чудовисько, й зупинився, важко дихаючи, аж біля виходу. Цар так перелякався, що аж позеленів.

Перед входом до лабіриту стояв воїн з подвійною сокирою.

– Поклич рабів, – звелів йому цар, – нехай допоможуть мені! Невдовзі воїн повернувся з двома дужими арапами. – Підніміть мене, – наказав цар, – віднесіть у покої! Арапи нагнулися, взяли царя на руки, а він тримався за їхні плечі. Так і пішли до палацу. Попереду зі смолоскипом ішов вартовий.

Була вже північ. Цар, опинившись у ліжку, тремтів від холоду, ніби від лихоманки.

– Мені страшно, – шепотів він, – мені страшно... Щось трапилося з Мінотавром. Він чогось хоче... Мені страшно!

Кількома днями пізніше в Атенах по всіх домівках стояв плач. Прийшла весна. Старійшини міста мали зібратися на раду й ухвалити, кого відправити на Крит на поталу Мінотаврові.

Давно-давно цар Криту перемиг їх і визначив таку данину: щовесни посилати сімох юнаків і сімох дівчат у лабіринт для Мінотавра.

Рано-вранці цар Егей спустився на майдан. Сів на кам'яний трон. Праворуч і ліворуч від нього на помості розташувалися дванадцять старійшин – найбагатших і найповажніших атенян. Довкола них зібралося повно людей. Усі були сумні. Старий цар ледве стримував сльози. Він сів на трон, тримаючи в руках високий царський скіпетр, і звернувся до старійшин та народу:

– Атенські мужі, любі мої краєни, настав страшний день. Усі люди на землі чекають весни з радістю, тільки ми – зі страхом. Бо ця весна погубить іще чотирнадцять найкращих квіток нашого міста!

Він зітхнув, говорити йому було важко, але мусив сказати все до кінця.

– Ми повинні зараз визначити жертви. Та перед цим звеличимо нашу покровительку, богиню Атену! Всі простягли до неба руки, і цар вигукнув:

– Атено Партено, богине мудрости й сили, почуй наші благання! Нехай цей рік буде останнім роком людської данини! Підійми свого списа й допоможи нам! Атено! Атено! Твоє улюблене місто в рабстві критського царя! Звільни його!

Так сказав цар, і всі хором підхопили ці слова:

– Звільни нас, Атено! Звільни нас, Атено! Тоді підвівся перший старійшина.

– Хай підійдуть юнаки і дівчата! – сказав він.

Народ розступився. І ось у вранішньому світлі всі побачили велику процесію найпрекрасніших атенських юнаків і юнок. Хлопці стали праворуч,

дівчата – ліворуч. Юнаки були в коротких до колін хітонах. Стрункі, сильні, засмагли на сонці, вони вмiли швидко бігати, високо стрибати, добре боротися.

Першим стояв син царя Тесей. Він не мав собі рівних ні за вродою, ні за силою. Батько з любов'ю дивився на нього. Та очі його затягло темною пеленою.

– Хто знає, чи побачу його ще... – прошепотів він. Уродливі дівчата з заплетеними косами, у вінках з перших квітів, у довгих вуалях проходили повз юнаків. У натовпі прокотився шепіт. Дехто плакав:

– Сім найвродливіших дівчат повинні загинути...

Підвівся перший старійшина. Він поволі погладив довгу сиву бороду, глянув на сорок юнаків і дівчат, ніби вимірював їх поглядом, і сказав:

– Благородний цвіте нашого міста! Чотирнадцять із вас повинні віддати своє життя за батьківщину. Якщо ви не підете по-доброму, сюди прийде страхітливий цар Криту, спалить наші оселі, винищить дерева, закує нас усіх у кайдани і пожене в рабство. Атенські юнаки й дівчата! Ви все зважили, адже ви свiдомо йдете на самопожертву заради своєї батьківщини?

– Так! – вигукнули вони.

– Може, хтось боїться й вагається, то хай підніме руку й скаже відверто. Він має право зараз відмовитися. Ніхто не повинен приносити себе в жертву зі страху. Яка користь від такої жертви?

Він підвищив голос:

– Хтось хоче відмовитися? Піднесіть руки!

Ніхто з юних не підніс руки.

– Принесіть жеребки! – сказав тоді цар.

Двоє старійшин принесли жеребки. Сорок паличок з іменами сорока юнаків і дівчат, які вирішили віддати своє життя за батьківщину.

– Хай підійде сюди один із вас! – вигукнули старійшини.

До царя підійшов юнак у білому з гілочкою плюща в кучерявому чубі.

Перший старійшина взяв бронзовий шолом, укинув туди жеребки і простягнув шолом хлопцеві.

– Витягни один жеребок! – Тоді підвівся старий цар.

– Зачекайте хвилинку! – сказав він. – Перш ніж він витягне жеребок, я хочу щось попросити.

Усі раптом презирнулися. Що він хоче просити? Щоб його син не тягнув жеребок? Він у нього одинак, і коли цар помре, то хто сяде на троні? Хто буде царем? Старійшини почали перешіптуватися:

– Він попросить, щоб не йшов його син... – здогадався один.

– Він має право... Має право... – потвердили інші.

– Тихо! – крикнув оповісник. – Цар говоритиме!

– Я хочу вас просити, – голос Егея затремтів, – щоб серед сімох юнаків був мій син. Хай він не тягне жеребка! Це моє прохання!

По юрбі прокотився гомін. Такого ніхто не сподівався. Старий цар просив, щоб його єдиний син відбув на Крит разом з юнаками й дівчатами віддати своє життя за батьківщину!

Старійшини підвелися.

– Царю, – сказав перший старійшина, – твоє прохання – важке для нас. Хай Бог вирішить його долю. Випаде йому жереб, хай пливе, так йому судилося. Але ж це неправильно, щоб він плив без жеребка! Ти не подумав, володарю наш, що другого сина в тебе немає? Ти не подумав, що залишаєш нас без спадкоємця престолу?

– Така доля! – прошепотів цар.

Старійшини з тривогою дивилися на царя, люди підступили ближче.

– Яка доля? – спитали старійшини.

– Таке повеління царя Криту! – ледве чутно вимовив згорьований цар.

Запала тиша. Усі жажнулися, ніби хтось замахнувся над їхніми головами зловісним мечем.

Тесей ступив крок наперед.

– Мужі атенські! – сказав він голосно. – Це моя воля, а не якась там доля. Якби навіть не було повеління, я все одно поїхав би сам!..

– Ти загинеш! Царенку, ти загинеш! – закричали всі навперебій. – А що ми робитимемо?

– Я пливу туди не для того, щоб загинути, – відказав спокійним голосом Тесей, – а для того, щоб убити...

– Кого? Мінотавра? Отого страшного звіра? – вигукнули всі перелякано.

– Так! – твердо відповів Тесей. – Мені допоможе Алена. Я більше не можу дивитись на поневолену батьківщину! І вже давно вирішив. Саме для того торік улітку я таємно їздив на Крит і був у палаці. А тепер я готовий.

– Хай тобі щастить! Хай тобі щастить! – вигукнули люди.

Тепер усі раділи за царя, який зараз аж світився від щастя, ніби сам Бог. Харис у натовпі теж підніс угору руку й вигукнув:

– Хай щастить!

– Нехай збудеться твоя мрія! – сказав перший старійшина. – А тепер тягнімо жеребки для решти шести юнаків.

Хлопчина витяг із шолома жеребок. Троє старійшин, що сиділи праворуч від царя, прочитавши ім'я, оголосили:

– Андрокл! Андрокл, син Тимократа!

– Я! – вигукнув юнак, вийшов наперед і став біля Тесея.

Хлопчина знову засунув руку в шолом, витягнув другий жеребок. Знову троє старійшин прочитали:

– Димокрит! Димокрит, син Теагена!

– Я! – вигукнув смаглявий юнак із жагучими очима й одним стрибком опинився біля Тесея й Андрокла.

Так вибрали сімох юнаків.

Настала черга дівчат. Перший старійшина кинув жеребки в красивий кошик.

– Хай підійде дівчинка! – звеліли старійшини.

До них підійшла білява дівчинка в рожевій сукні.

– Просимо, Хрисуло, просимо! – мовив перший старійшина, підохочуючи її. – Тягни жеребок.

Дівчинка витягла. Тепер троє інших старійшин, що сиділи ліворуч від царя, прочитали вголос ім'я:

– Клію! Клію, дочка Нікомахоса!

Наперед вийшла невисока дівчина, років сімнадцяти.

– Я! – опустивши очі, вимовила вона й стала за юнаками.

Хрисула витягла ще шість жеребків, і ще шестеро красунь стали біля Клію – до гурту чотирнадцятьох жертв.

Коли всі жертви були вибрані, старий цар підвівся й звернувся до них:

– Даю вам три дні. Попрощайтеся зі своїми друзями й рідними. Для вас будуть відчинені комори палацу, для вас же будуть приготовані щонайкращі страви в трапезній палацу. Приходьте до нас щодня, ми будемо вам раді. Я все зроблю, чого ви забажаєте. Ви віддаєте своє життя батьківщині, тому можете просити все, чого захочете.

На якусь хвилю він замовк, опустив очі, аби син не бачив його сліз.

– Через три дні, – провадив далі цар, – корабель підійме чорні вітрила й вирушить у тяжку подорож. І нехай благословить нас Атена, щоб ви знову побачили отчий край!

Після його слів усі люди кинулися обіймати юнаків та дівчат, запрошували їх до себе додому.

“Через три дні, через три дні, – не виходили в кожного з голови слова царя, – ми покинемо рідний край...”

Тесей підійшов до батька, взяв його попідруки і допоміг спуститися сходинками.

– Сину мій, ходімо зі мною, – сказав старий. – Я хочу поговорити з тобою.

Батько й син підходили до палацу. Старий цар ледве переставляв ноги. Син, єдина його надія й радість, мав покинути рідну землю. Чи повернеться він? Чи побачаться ще вони?

Тяжкі думки гнітили царя.

Нарешті вони прийшли в палац, піднялися сходами в тронну залу. Цар звелів вартовим:

– Станьте в коридорі і нікого не впускайте! Батько з сином залишились у залі самі за зачиненими дверима. Цар сів на трон.

– Підійди ближче, сину, я хочу говорити з тобою. Тесей підійшов, і цар поклав свою висохлу старечу руку йому на голову.

– Я хочу відкрити тобі одну таємницю. Слухай мене уважно.

– Я слухаю, батьку, – мовив юнак.

– Твій дід був справжнім велетнем. Коли він ходив на полювання, лячний рев звірів долинав до самого міста. Коли він виступав у похід, вороги ще здалеку бачили його грізний меч і визнавали себе переможеними. Він самотужки носив сюди величезне каміння і збудував цей палац.

– Я знаю, – відповів Тесей, – і хочу бути схожим на нього.

– Так, ти знаєш. Бо про це знає весь світ. Але того, що я тобі зараз скажу, не знає ніхто. Навіть ти.

– Я слухаю тебе, батьку.

– В Акрополі, перед величезною статуєю богині Атени лежить кам'яна брила.

– Я знаю, – мовив юнак.

– Під нею сховано великий дідів меч. Ти знаєш?

– Ні, цього я не знаю, – признався царенко.

– А тепер слухай таємницю, – провадив далі цар. – Це дуже важливо: той, хто підійме ту кам'яну брилу і візьме меч, буде непереможний.

– Ходімо, – сказав юнак і підвівся.

– Куди?

– В Акрополь. Я підйму кам'яну брилу і візьму меч.

– Десять чоловік неспроможні її підняти, – сказав старий.

– А я підйму!

Старий подивився на нього з гордістю.

– Невже зможеш, сину? – спитав він.

– Так, – відповів Тесей. – Так, Атена мені допоможе. Ходімо!

– Не зараз, – мовив батько. – Нас ніхто не повинен бачити. Ми підемо опівночі.

– Ще довго чекати, – пробурмотів з нетерпінням Тесей.

– Потерпи, не квапся, сину. Юнак похнюпив голову.

– Ти – мій батько, – спроквола сказав він. – Твоє слово – для мене закон.

– А тепер слухай далі. За три дні ти відпливеш звідси. Як уже заведено в таких випадках, на кораблі будуть чорні вітрила. Але коли з допомогою Атени ти повертатимешся додому переможцем, то напни білі вітрила. Я ждатиму тебе на березі, виглядатиму твій корабель з високої скелі і повинен заздалегідь знати, чи зустрічати тебе з радістю, чи від горя кидатися в морські хвилі. Бо якщо з тобою, сину, щось трапиться, я цього не переживу.

Очі царя наповнилися слізьми.

– Батьку, – сказав син, – я переможу! Не плач! Ти побачиш білі вітрила й радітимеш моєму поверненню!

– Хай тобі допоможе Атена! А тепер іди до товаришів. Нас чекають розкішні столи в палаці, запрошуй їх до зали. А опівночі приходь сюди.

Тесей поцілував батькові руку і вийшов. За дверима його чекав Харис.

– Царенку, мій батько просить, коли твоя ласка, прийти до нього в майстерню.

– Ходімо, – сказав царенко. – Він мені теж потрібен.

Вони рушили. Попереду йшов Тесей. Харис не міг намілуватися царенком.

“Він попливе на Крит, – думав Харис. – Попливе і вб'є Мінотавра. Як прикро, що я не встиг позавчора написати про це Крино в листі, а листа вже відправив. Та звідки ж мені було знати?”

Вони спустилися в підземелля палацу. До них долинув звук молота, невдовзі попереду заблимав вогник, а потім вони побачили й арапа, який його роздував...

– Я прийшов, любий ковалю! – мовив Тесей, переступивши поріг. – Ти мене кликав?

– Можеш іти, – звернувся коваль до арапа, свого помічника. – Приходь після обіду.

Коли арап зник у густій пільмі підземелля, коваль мовив:

– Мій царенку, я зробив щось для тебе, тому й просив прийти.

– А я знаю що! – засміявся царенко.

– Ну, ну, вгадай!

– Залізний меч! Двосічний залізний меч!

– Вгадав і не вгадав, царенку! – і собі засміявся коваль. – Ось що!

Коваль дістав із потайної шафи, що була в стіні, широкий, короткий двосічний меч.

– Я ж таки вгадав! – вигукнув Тесей. – Я вгадав!

– Не зовсім, – сказав коваль. – Як ти думаєш, з чого він зроблений?

– А звісно, що з заліза!

– Зовсім ні! З чогось іншого, відмінного від заліза... І це таємниця. Спочатку воно справді було просте собі залізо. Але потім при обробці стало чимось іншим, міцнішим від заліза.

– Що ж це?

– Криця. Треба розпекти залізо на вогні до білого, а потім опустити в воду. Залізо загартовується. З таким мечем ти можеш не боятися жодного в світі звіра. Візьми меч. І з допомогою Атени вбий Мінотавра!

Тесей з радістю схопив дорогоцінний меч і почепив його собі на срібний ремінь.

– Дякую тобі, друже, – мовив він і міцно потиснув руку ковалеві. – Чим я тобі віддячу?

– Нічого мені не треба! Щасливої тобі дороги, й повертайся з перемогою. Я житиму тут і робитиму для тебе крицеві мечі та списи. Для великого походу.

– Якого походу? – спитав, усміхаючись, Тесей.

– Ти сам добре знаєш, царенку, – відповів коваль. – Для цього мене і привезено і Криту... Чи не так?

– Так, – погодився Тесей і ще раз потиснув йому руку. А потім до Хариса: – Ходімо, нас чекають друзі. Коли вони трохи відійшли, Тесей сказав:

– Ти, Харисе, нічого не хочеш у мене попросити? Хлопець почервонів.

– А! – засміявся Тесей. – Бачу, що хочеш. Кажи, не бійся.

– Мій царенку... – сказав той і примовк.

– Ну, ну, сміливіш! Чого ж ти хочеш?

– Візьми мене з собою на Крит... – тихо мовив Харис. Тесей погладив його по голові.

– Візьмеш? – стрепенувся той.

– Тобі я не можу відмовити, Харисе. Ходімо разом! Хлопчина аж підскочив від радощів.

– Я побачу, – вигукнув він, – побачу Крино й Ікара!

“І я побачу, – подумав Тесеї, – побачу русяву царівну...”

Вони спустилися сходами на центральну площу, де стояли накриті столи. На Тесеї вже чекали друзі. Побачивши його, вони піднесли руки.

– Просимо до нас! – закричали вони гуртом. – Просимо, наш великий герою!

– Не поспішайте! – усміхаючись відповів Тесеї. – Спершу треба вбити Мінотавра!

Він погладив руків'я нового меча й сів за стіл. Поруч нього примостився Харис. Трапезували доволі. Незадовго до півночі Тесеї підвівся.

– Друзі мої, – мовив він, – ви гуляйте, скільки вам захочеться, а я мушу покинути вас. У мене справи.

Він попрощався з друзями й пішов до палацу. Там на нього чекав батько.

– Ходімо! – мовив він, побачивши сина. – Ти готовий?

– Так, батьку!

Він узяв батька під руку, і вони через чорний хід вийшли з палацу, піднялися на Акрополь. У темряві поблискувала бронзова статуя Атени.

– Ось тут! – мовив цар і показав на кам'яну, з бронзовим кільцем посередині, брилу, яка лежала перед богинею.

Тесеї нагнувся, щоб роздивитися.

– Підійми її, якщо подужаєш! – мовив старий. Тесеї нагнувся, вхопив кільце. – Ну! – сказав старий. – Давай!

Юнак трохи піднатужився і брила ворухнулася.

– Давай! – підбадьорив сина старий цар. – Ти вже зрушив її з місця! Давай ще трохи!

Тесеї широко розставив ноги і щосили потягнув кільце. Вени на руках у нього здулися, кам'яна брила піддавалася важко.

– Ще трохи! Ще трохи! – вигукував старий, стоячи навколішках і стежачи за сином, – ще трохи, синку!

Тесеї зібрався на силі, і ось уже кам'яна брила стала руба. Цар від радощів аж підскочив:

– Хай буде прихильне до тебе небо! Воскрес твій дід! Тесеї витер піт з обличчя.

– А тепер шукай меч, – сказав старий. Тесеї понишпорив по землі. Ось нігті шкрябнули по чомусь твердому.

– Знайшов!

Царенко підняв із землі велетенський меч, вкладений у свинцеві піхви, аби його не взяла іржа. Тесеї потягнув за руків'я – і в місячному світлі сяйнуло бронзове лезо меча.

– Ти непереможний! – мовив старий, обіймаючи сина. – Тепер ти не повинен нічого боятися! Нічого! І з його старечих очей потекли щасливі сльози.

Олександр Македонський

(уривок з повісти)

Наступного ранку Філіп скликав до себе воєначальників.

– Ми зробили велику справу, – сказав він. – Мали певну мету і досягли її. Час повертатися до столиці. Я маю прикрі новини з Еллади. Там знову почався розбрат. Батьківщина може загинути. Треба негайно повернутися й навести лад.

Стефан з радістю слухав ці слова царя. Вони повернуться додому, він побачить знову любих батьків, постукає знову до хвіртки навпроти, вийде Алька і стріне його на порозі.

– Уперед! – наказав Філіп. – На батьківщину! Військо радо вирушило додому. Ішов сніг, було дуже холодно. Але воїни на те не зважали.

– Що ближче, – казали вони, – до батьківщини, то тепліше. Треба терпіти!

Вони пройшли знов по засніжених долинах та горах, проминули нове місто Олександрополь. Попереду йшло Філіпове військо, позаду – Олександрове.

Однієї ночі якийсь варвар з племені медів проник у військовий табір і дістався до Олександрового намету. Вогнище було розкладене, вартові не спали, проте ніхто не розпізнав варвара. Подумали, що то був свій, фалангіт. Стефан іще не спав. Він сидів перед наметом царенка біля вогнища та грівся. Раптом він побачив якусь тінь і підхопився.

– Це не македонець, – прошепотів він. – Ні!

Тінь рухалась просто до Олександрового намету.

– Ти хто? – скрикнув Стефан і схопив варвара за довгий одяг. – Ти хто? Чого ти хочеш?

– Мені треба до Олександра! – відповів невідомий із сильним акцентом.

– До Олександра!

– Нащо він тобі?

– Треба. Я друг.

– Стій! – сказав Стефан. – Я піду й скажу йому, що ти хочеш його бачити. Постій тут!

– Добре, йди.

Незабаром Стефан вийшов.

– Заходь, – сказав він варварові і сам зайшов до намету, щоб захистити Олександра. Але царенко зробив йому знак:

– Іди спати, Стефане! Лиши нас самих.

Побачивши, що Стефан вагається, він додав:

– Не бійся, це друг. Я його знаю.

Стефан вийшов. Та хіба тут заснеш! Він зупинився біля намету і тривожно чекав.

Минуло п'ять хвилин, десять... У наметі тихо розмовляли, але не дібрати про що. Незабаром варвар вийшов, закутався у довгий плащ і зник у темряві.

Наступного ранку Олександр покликав до себе друзів.

– Ведіть моє військо, – наказав він їм. – А я поїду з батьком.

– Чому? – засмутилися друзі. – Ти нас залишаєш?

– Тільки на сьогодні – відповів Олександр, і, пришпоривши коня, помчав навздогін батькові, який їхав попереду.

Філіп обернувся й побачив сина.

– Ти зі мною? Що сталося?

– Батьку, – одказав Олександр, – ти бачиш той ліс, що чорніє між двома горами?

– Бачу.

– Там заховалися варвари, щоб напасти на нас.

– Звідки та знаєш?

– Від моїх вивідувачів, – відповів Олександр. Філіп острожив коня, оглянув свій авангард, дав накази офіцерам і повернувся назад.

– Ми готові! – сказав він синові.

Опівдні вступили в ліс. Військо просувалося тихо й обережно. Олександр не відставав од батька. Раптом кілька собак, що бігли за військом, загавкали. Вони розлючено кинулися в хащі.

– Пильнуй! – крикнув Філіп. І раптом з-за дерев вибігли з жахливими криками варвари, озброєні сокирами. Зав'язався бій, підтяглося військо, оточило варварів, які у відчаї стали битися, мов зацьковані звірі, вимахуючи навсібіч сокирами.

Якийсь велетень, очевидно вождь, упізнав царя Філіпа й кинувся до нього. Піднявши сокиру, він рубонув, і цар упав з коня з глибокою раною на нозі.

Варвар кинувся до нього, заніс сокиру над головою царя. Але, наче блискавка, налетів Олександр і розкрояв мечем голову варварові. А потім, піднісши щит над пораненим батьком, не підпускав до нього ворогів.

Смеркало. Варвари, побачивши, що їхнього вождя вбито, відступили. Олександр узяв батька на руки й поклав його на свого плаща.

Він дав наказ швидко розкласти вогнище, промив рану вином і міцно перев'язав. Філіп усміхнувся.

– Дивися! – сказав він і, піднявши хітон, показав своє тіло. Воно було вкрите шрамами з колишніх битв. – Бачиш, я звик.

– Відпочивай, тату. Якщо тобі щось буде потрібно, поклич мене. Я спатиму тут, поруч із тобою.

– Дякую, Олександр, – мовив Філіп і потиснув синові руку.

За кілька днів Філіп і Олександр на чолі війська в'їжджали переможцями до столиці. Місто було у святковому вбранні. Лавровими та миртовими гілками завітчані будинки й вікна, весь народ – жінки, чоловіки, діти – висипав на вулиці славити царя та його сина – двох звитяжців.

За Олександром на своєму конику поспішав Стефан. Він роззирався довкола, немов когось шукав.

З натовпу огрядний старий іронічно розглядав Стефана. Хлопець побачив його і прикусив губу.

– Філософ Калістен, – прошепотів він і відвернувся.

Раптом Стефан радісно стрепенувся. Перед палацом танцювали й співали дівчата віком від десяти до п'ятнадцяти років у вінках з квітів.

– Алько! – гукнув Стефан. – Алько! Вона почула його і помахала рукою. Їй теж хотілося крикнути: “Стефане! Стефане!”, але вона засоромилася.

Цар Філіп спішився, Олександр подав йому руку й допоміг зійти сходами. Через рану цар кульгав. Нога йому ще боліла. Народ у захваті кричав: “Слава!”

– Наш цар знову поранений, – казали в натовпі. – Він пролив кров за батьківщину!

Цар зупинився перед входом до палацу, обернувся й привітав народ.

Цілий день місто святкувало подвійну перемогу: батько переміг скитів на Чорному морі, а син – диких варварів у горах.

Стефан побіг додому. Ото було радості! Мати плакала, батько намагався приховати хвилювання.

– Дуже холодно було, Стефане? – спитав він.

– Ні, – відповів, сміючись, Стефан. – Я не мерз, не голодував, не перевтомлювався. Усе було добре! Незабаром він підвівся.

– Я піду до Альки, – сказав він, – Вона, напевно, чекає.

– Іди, сину. Вона тобі й дарунок приготувала.

– Я знаю, – мовив Стефан. – Знаю. Вона писала. Вишивання.

За мить Стефан опинився біля Альчиного дому. Постукав.

І Алька одразу, наче стояла біля хвіртки й чекала, відчинила й стала перед ним.

– Стефане! – прошепотіла вона тремтячим голосом.

– Алько! – вигукнув Стефан.

Вони довго говорили і ніяк не могли наговоритися, наче двоє пташенят навесні, що сидять на розквітлому дереві та щебечуть без упину.

– Розкажуй мені все-все! – просила Алька. І Стефан розповідав, що він бачив, у яких краях бував, через які ліси та річки переходив, як зрадив, коли, побачив здалеку море.

А в цей час Олександр сидів біля материних ніг і коротко розповідав про похід.

– Нічого особливого, – мовив він наприкінці, – Так, невелика прогулянка.

– Правильно, – озвалась Олімпіяда. – Невеличка прогулянка. Але настане день, коли ти вирушиш, щоб завоювати світ.

– Коли?

– Ти поспішаєш? Я теж. Але вирішують боги, вони знають. Тож будьмо готові.

– Я готовий хоч зараз, мамо. Я не можу спати. Не можу радіти. Весь час тільки чекаю.

Він підвівся й походжав по материній кімнаті, наче лев у клітці. Дивився на стінний розпис, на бога Діоніса, що плив по синьому морю на кораблі, на щоглах якого висіли чорні виноградні грона, і серце його калатало.

Він чув, як унизу, в царській стайні, іржав Букефал, немов теж поспішав. Якась ластівка раптом залетіла до кімнати, промайнула стрілою й випурхнула в протилежне вікно.

– Добра ознака! – сказала Олімпіяда.

– Це перша ластівка, яку я бачу цього року. Вже настала весна. – І невдовзі додав: – Як минає час, як минає час! Боже мій, а я нічого не роблю!

Він поцілував материну руку і, вийшовши з кімнати, спустився до стайні. Букефал побачив його, підняв велику голову з білою зіркою на лобі й заіржав.

Олександр скочив на нього і виїхав з палацу. Його сестра Клеопатра стривожилася, побачивши його блідого і стомленого.

– Що з тобою, Олександре? – спитала вона.

– Нічого, Клеопатро. Я прогуляюся.

Він скакав полем, і золоте його волосся розвівалося на вітрі. Аристотель, що саме прогулювався з двома своїми учнями, розповідаючи їм про сімох мудреців Еллади, зупинився, побачивши його, і прошепотів:

– Ахілес!

Олександр їх не помітив. Він дивився в далечінь перед собою. Аристотель обернувся до своїх учнів і сказав:

– Велике, благородне плем'я еллінів! Кілька сторіч тому воно спромоглося народити Ахілеса, великого воїна. Тепер воно знову його народило, довершеного красою, силою, шляхетністю. Йому нічого не бракує.

– Ні, дечого бракує, – наважився заперечити чорнявий юнак з полум'яними очима, що стояв по праву руку від великого вчителя. – Дечого йому бракує.

– Чого? – спитав Аристотель.

– Гомера, великого поета, щоб його оспівав і обезсмертив.

Аристотель схилив голову.

– Ти маєш рацію, Теофрасте, – відповів він стиха.

Прилетіли ластівки й побудували собі гніздечка, розквітли дерева, і зав'язалися перші мигдалини. Земля знову вкрилася зеленню. Зацвіли анемони, маки, жовті стокротки.

З галереї палацу Олександр бачив, як заходять до великої гавані й кидають якір перед столицею кораблі з усіх кінців Еллади. Вони привозять вино, оливу, пшеницю, вовну, фрукти, а вивозять з Македонії ліс, шкури, овець та волів.

Олександр бачив, як кораблі напинають вітрила та відпливають, зникаючи на обрії, немов білі птахи. Вони виходять у відкрите море, і одні прямують на південний захід до узбережжя Еллади, інші – на південний схід до Малої Азії.

“Коли ж бо з'являться в цій гавані військові кораблі? – думав він. – Коли ж ми рушимо на Азію?..”

Весна вже кінчалася, коли прибув великий корабель, з Еллади. Троє чоловіків поспіхом стрибнули на берег і одразу швидким кроком подалися до палацу.

Філіп чекав на них.

– Царю Македонії! – звернулися вони. – Великий наш союзнику, нас вирядив Усегрецький союз до тебе по допомогу.

Філіп хитро примружився.

– Я готовий зробити все, що в моїх силах, – сказав він. – Я вас слухаю.

Найстарший з прибульців почав:

– Мешканці Амфіси знову зазіхнули на священні землі Дельфійського святилища. Союз засудив їх і наказав повернути землі та відшкодувати збитки святилищу. Проте вони відмовляються. До них пристали ще й мешканці Теб. Атени та інші міста не наважуються піти на них війною: бояться Теб. То хто ж візьметься покарати негідників? Лише ти, царю Македонії, маєш силу піти війною й відновити справедливість. Тому ми й прийшли до тебе з проханням. Згоден?

Хитрий і честолюбний Філіп не міг навіть мріяти про таке. Але він приховав свою радість. Нахиливши голову, удав, що обмірковує прохання. Посли дивилися на нього в тривожному чеканні.

Нарешті цар підвів голову.

– Це не так легко, – відповів він. – Доведеться скликати все військо. Це клопітне діло, та й витрати великі... І до того ж мені не дають спокою варварські племена на північних кордонах.

Він замовк і знову вдав замисленого. Тоді озвався другий посол:

– Ти знаєш, царю, що розбрат роздирає Елладу. Весь час одне місто воює з іншим. Внутрішні війни нас доконали. Єдина надія лишилась для Еллади – ти.

Філіп зітхнув. Він підвівся, немов прийняв рішення, і сказав:

– Добре. Я принесу й цю жертву в ім'я батьківщини. Я згоден.

– Дякуємо! – вигукнули послы. – Дякуємо!

– Ідьте й перекажіть, що я вирушаю. Я покараю негідників, наведу лад, припиню розбрат. Ми, всі елліни, знову з'єднаємося, щоб разом протистояти спільним ворогам – варварам.

Послы вклонилися і відпливли з доброю звісткою до Еллади.

Зоставшись на самоті, Філіп потирав на radoщах руки.

– Це те, що треба! Саме те, що треба! – повторював він і походжав, накульгуючи, великою тронною залюю. – Є привід увести військо до Еллади, змусити всіх визнати мою силу, припинити розбрат, щоб міста не гризлися за свої дріб'язкові місцеві інтереси.

Він дивився в напрямку Еллади й посміхався.

– Я їх примушу оголосити мене головнокомандувачем... Досягну, нарешті, своєї великої мети.

Він плеснув у долоні. Начальник царської варти відхилив важку завісу й увійшов.

– Амінто, – наказав йому цар, поклич до мене негайно Парменіона та Антипатра.

Обидва вірні соратники Філіпа прибули негайно.

– Настав священний час, любі мої друзі, – радісно сказав їм цар. – Елліни самі запрошують мене з військом до Еллади, щоб навести там лад. Готуйте відбірні фаланги, добирайте найкращих вершників. Ми вирушимо ще до кінця місяця.

Нарешті Еллада врятується від анархії!

Наприкінці місяця тридцять тисяч піших воїнів та дві тисячі вершників були готові вирушити в похід.

Стояла осінь. Яблуні, груші, смоківниці вгиналися від важких плодів, уже починалося збирання винограду. Олександр повертався з прогулянки за місто разом зі своїм учителем Аристотелем.

– Олександр, – казав йому мудрий учитель, – завтрашній день стане великим для всієї Еллади. Твій батько несе згоду й мир у грецькі міста, які стільки років гризуться між собою. Якщо це йому вдасться, то здійсниться велика мрія кожного справжнього громадянина: Еллада об'єднається. А коли об'єднається Еллада, тоді й ти, Олександр, одного дня здійсниш свою мрію – завоюєш Азію.

Олександр слухав мовчки. Усе, що йому казав учитель, він уважав слушним, бо знав, яке велике значення має цей похід, і просив батька взяти його з собою. І цар призначив його командиром кінноти.

Мудрий Аристотель вів далі:

– А що означає завоювати Азію? Ти розумієш?

– Як не розуміти? – жваво відповів полум'яний царенко. – Розпочати війну, перемогти, оволодіти містами, лишити в них залоги й проголосити себе царем.

– Цього замало, замало! – сказав, підвищуючи голос, Аристотель.

Олександр хвилинку подумав.

– Ти маєш рацію, мудрий мій учителю, – сказав він. – Мало оволодіти лише тілом, треба завоювати також і душу. Щоб оволодіти Азією по-справжньому, треба завоювати передусім її душу.

– А як ти цього досягнеш?

– Передаючи варварам грецькі звичаї, наше мистецтво, літературу, науки. Щоб вони жили, як елліни, – просвітити їхній розум, урівноважити варварську силу, навчити їх, що найбільше благо людини є воля.

Аристотель, задоволений, слухав свого учня. Коли юнак скінчив, мудрий учитель узяв його за руку:

– Хай боги допоможуть тобі, Олександр, – мовив він, – якомога швидше завоювати Азію, саме так, як ти щойно сказав!

– В ім'я всегрецького бога! – проголосив Філіп перед своїм військом наступного ранку і дав знак рушати.

Вони пройшли Західну Македонію, неозорі поля Тесалії, форсували річку Пеней і дісталися до славетних Термопіл.

Коли грецькі міста дізналися, що Філіп зі своїм військом вступив в Елладу, то обурилися. Демостен почав знову виступати з полум'яними промовами проти Філіпа.

– На нашу землю вдерся варвар! – кричав він атенянам. – Він підкорить собі Елладу, ми втратимо нашу свободу! Всім вільним грецьким містам треба об'єднатися проти нього!

Він поспішив у Теби, закликаючи до єднання всієї Еллади проти Філіпа. Демостен був великий оратор, щирий патріот, але недалекоглядний політик. Він не розумів, що македонці теж елліни і що тепер для врятування Еллади їй треба згуртуватися навколо сильної особистості. А на ті часи була лише одна така особистість – цар Македонії. Центр грецької могутності пересунувся на північ, до Македонії.

Демостен своїм ораторським мистецтвом підбурих проти Філіпа багато грецьких міст: Атени, Теби, Коринт, Мегари, Керкіру. Сам Демостен узяв щит та спис і пішов на війну.

Марно Філіп виряджав по всій Елладі гінців з посланням:

– Я прийшов не підкоряти Елладу! Я також еллін, я прийшов покласти край розбратові, щоб ми всі об'єдналися й визволили греків, які живуть в Азії. Отака моя мета. Не треба нам воювати!

Але елліни, збаламучені Демостеном, не вірили йому.

– Геть! Геть! – кричали вони. – Геть македонського варвара!

Македонське військо тим часом пройшло Беотію і дісталася до Херонеї, що поблизу Теб. Під великим дубом, на березі річки Кефісу, Олександр поставив свій намет.

– Стефане, – сказав він своєму малому зброєносцеві, – завтра буде бій. Наші супротивники численні. Вони чудові воїни. Бій буде жорстокий. Якщо зі мною щось трапиться, візьми ці два листи і передай один матері, другий – Гефестіону. Зрозумів?

– Зрозумів, – сказав Стефан здушеним голосом. Він заховав у пазуху обидва листи, і очі йому наповнилися сльозами. Олександр лагідно плеснув його по плечу.

– Не журися, братику, нічого зі мною не станеться. У мене попереду, я думаю, ще довгий шлях. Але треба, про всяк випадок, усе передбачити. Людина мусить бути готова до смерті кожної миті.

Філіп покликав сина до себе.

– Олександр, – сказав він йому, – завтра відбудеться велика битва. Наші супротивники не поступаються нам у військовому мистецтві. До того ж вони численніші. Отже, якщо ми хочемо перемогти, нам доведеться вдатися до хитрощів. Я покликав тебе, аби довірити тобі свій план.

– Слухаю тебе, батьку, – мовив Олександр.

– Чи ти знаєш, як розташовані війська противника? – спитав Філіп.

– Знаю, – відповів Олександр. – Я послав розвідників. На лівому фланзі десять тисяч атенян та шістьсот вершників, у центрі малі союзні міста, дев'ять тисяч піхоти та шістьсот вершників і ще п'ять тисяч найманців. На правому фланзі біля річки Кефісу стоять тебські фалангіти, двадцять тисяч піхоти та вісімсот вершників. У тому числі й славетний Священний загін – триста добірних юнаків.

Філіп слухав сина з захопленням.

– Олександр, – сказав він, – твої відомості точніші за мої. Ти маєш кращих розвідників.

Олександр усміхнувся:

– Тож який у тебе план, батьку?

– Слухай. Ти зі своєю кіннотою береш на себе тебців, я з добірними фалангітами виступаю проти атенян. Щойно почнеться битва, я вдам, ніби відступаю. Атеняни поженуться за мною, а ти всіма силами вдариш на тебців. Ти прорвеш їхні лави, вони розсіються, а тоді і я, коли атеняни стомляться від гонитви, поверну назад. Згода?

Олександр кілька хвилин роздумував.

– Згода, – відповів він нарешті. – План здається мені хитрим і сміливим.

– Тоді вперед! Іди готуйся. Бог Еллади з нами!

І справді Бог Еллади був з ними. Розпочалася велика битва. Першими пішли в наступ атеняни з вигуками:

– Геть македонців!

Філіп, здійснюючи свій хитрий план, наказав війську помалу відступати. Атеняни в запалі бою кинулися переслідувати, а Філіп тільки мружив своє хитре око і казав сміючись:

– Бідолахи ці атеняни! Хіба ж так воюють?

Тим часом Олександр верхи на Букефалі рушив на тебців. Сутичка була жахлива. Тебці билися хоробро, особливо триста юнаків зі Священного загону. Вони присяглися померти, але не відступати. Вони не схилили голови й загинули всі до одного. Натиск Олександра був такий могутній, що тебці не витримали, їхні лави зламалися і вони почали тікати.

Це побачив Філіп і одразу дав сигнал до контрнаступу.

Атеняни теж не витримали. Побачивши, що тебці тікають у паніці, вони й собі почали тікати.

Тоді Олександр повернувся і вдарив у центр з лівого флангу, з правого туди ж кинувся Філіп, і противник відступив. Філіп бився відчайдушно, але кінь під ним загинув, і він опинився на землі. Його оточили вороги. Притулившись до скелі, Філіп відбивався з усіх сил. Та ворогів було багато. Це побачив Олександр і блискавично помчав йому на допомогу. За ним його товариші. Вони відкинули ворогів, царя врятовано.

Філіп схопив сина за руку:

– Я дав тобі життя один раз, Олександр, а ти мені дав його двічі. Ти вже двічі врятував мене.

– Не гаймо часу, батьку! Сідай на коня, щоб тебе побачили наші фалангіти, щоб вони не думали, ніби ти загинув. І вперед!

Вони помчали знов, переслідуючи атенян. Раптом Філіп зупинив свого коня. Обернувшись до Олександра, що скакав поруч із ним, він сказав:

– Дивись, Олександр!

Якийсь атенянин зачепився хітоном за скелю. Піднявши руки, він кричав: “Допоможіть!” Олександр придивлявся до охопленого панікою втікача.

– Ти його впізнаєш? – спитав Філіп.

– Демостен! – здивувався Олександр. Філіп розсміявся і острожив коня.

– Демостене! Демостене! Любий друже, – кричав він, – стій!

Та Демостен не чув. Він одчепився від скелі й озирнувся. До нього вже під'їжджали македонці, вони могли взяти його в полон. Що йому робити? Він кинув щит, щоб було легше тікати, і побіг у гори.

– Візьми його щит! – сміючись, наказав Філіп одному воїнові. – Після битви віддаси мені. Я надішлю цей щит у подарунок Демостенові, хай мене пам'ятає.

Сонце вже заходило. Філіп наказав припинити переслідування.

– Досить! – сказав він. – Це не вороги наші, щоб ми їх знищували. Це наші брати, їх покарано достатньо, годі!

Македоняни стали табором на березі річки. Філіп сів за святкову трапезу з друзями. Стомлений Олександр ліг у наметі й покликав свого зброєносця:

– Стефане, принеси мій плащ! Стефан приніс.

Олександр дістав сувій з м'якої шкіри й розгорнув його. Сувій був списаний дрібними літерами.

– Ти знаєш, що це таке? – спитав Олександр.

– Знаю, – відповів Стефан, який часто бачив, що царенко його читає.

– Що?

– Гомер.

– Так, мені його подарував мій учитель Аристотель, і я з ним не розлучаюся ніколи. Отож сідай на цей ослінчик і почитай мені.

Стефан сів і дзвінким голосом почав читати Гомерові вірші. Олександр слухав з насолодою, заплющивши очі, і незабаром заснув.

Кумедні й лихі пригоди Алексиса Зорбаса

(уривки з роману)

...Дні коротшали, стало швидше темніти, і вже після полудня на душі ставало похмуро. То прокидався первісний страх предків, нав'яний тим, що в зимові місяці сонце заходило щодень раніше. “Завтра вже зовсім погасне”, – думали вони у відчаї й цілими ночами тривожно виглядали його з узвиш – зійде чи ні? – і тремтіли.

Зорбас, людина далеко первіснішого складу, ніж я, переживав цей гнітючий стан значно глибше. Щоб не піддаватися цьому станові, він не вилазив із шахти, аж поки на небі займалися зорі.

Зорбас натрапив на добрий шар бурого вугілля, не дуже вологого, висококалорійного, тому був задоволений – адже майбутній прибуток він блискавично перетворював у своїй уяві на мандри, жінок і нові пригоди, з нетерпінням чекаючи, коли можна буде наробити багато крил, саме крил – так називав він гроші – і полетіти. Задля цього він не спав ночами – все ворожив над своєю іграшковою канатною дорогою, прагнучи знайти точний нахил, аби стовбури спускалися легко-легко, ніби їх несуть янголи, як він казав.

Якось Зорбас узяв великий аркуш паперу та кольорові олівці й намалював гору, ліс, канатну дорогу і стовбури, що спускалися вниз, підвішені до каната, а пообіч кожного стовбура – блакитні крила. А в округлій затоці намалював чорні пароплави з зеленими, як папуги, моряками, та чорні баржі, навантажені стовбурами дерев. У чотирьох кутах аркуша стояли чотири ченці, і з їхніх уст вилися рожеві стрічки, на яких великими чорними літерами було написано: “Великий ти, Господи, і дивні діла твої”.

Уже кілька днів Зорбас куховарив похапцем, і як тільки ми повечеряємо, зникав у напрямку села. По якомусь часі повертався смутний.

– Де це ти знову бродив, Зорбасе? – питав я його.

– Облиш, хазяїне, – кидав він і переводив розмову на інше.

Одного вечора, вернувшись із села, Зорбас обережно запитав:

– Як ти гадаєш, хазяїне, Бог є чи нема?! Якщо є – все може бути, – то яким ти його собі уявляєш?

Я мовчки стеновав плечима.

– А мені – ти тільки не смійся, хазяїне, – мені здається, що Бог точнісінько такий самий, як я, але ще вищий, ще дужчий, ще несамовитіший і, до того ж, безсмертний. Сидить він на м’яких, вичинених овечих шкурах, а за халабуду йому править небо. І та халабуда не з каністр, як оце наша, а з хмар. І держить Бог у правій руці не меч і не ваги – то інструменти для вбивць і гендлярів – Бог держить величезну губку, а в ній повно води, як у дошовій хмарі. Праворуч у нього рай, ліворуч – пекло. Прилітає бідолашна душа, гола-голісінька, бо втратила тіло, прилітає і тремтить. Бог дивиться на неї й усміхається в вуса, але вдає з себе сердитого. “Ану, ходи сюди, – каже їй грубим голосом, – ходи сюди, проклятуща!” І починає допит. Душа падає Богові до ніг. “Аман! – волає вона до нього. – Прости мене й помилуй”, і враз починає розповідати про свої гріхи. Розповідає й розповідає, і нема їм кінця. “Ну, годі вже, – гримає на неї Бог, – ти мені вуха протурчала!” А тоді – раз! – одним помахом губки стирає з неї всі гріхи. “Ану, киш звідси в рай! – кричить. – Петре, зажени її туди, нещасну!” І це тому, аби ти знав, хазяїне, що Бог дуже великодушний, а бути великодушним – значить прощати!

Пам’ятаю, того вечора, коли Зорбас усе це городив мені, я сміявся, однак відтоді ота божа “великодушність” пустила в мені коріння й зав’язала плід, чуйна, щедра, всемогутня.

Іншого вечора, коли йшов дощ, і ми, скулившись біля вогню, пекли каштани, Зорбас підвів очі й довго дивився на мене, ніби хотів розкрити якусь велику таємницю. Нарешті він не витримав:

– Хотів би я знати, хазяїне, якого тобі дідька від мене треба і чого ти не витуриш мене в шию?! Я вже тобі казав, що мене називають ще й Бідою, бо де я тільки пройду, там такий шарварок – усе перевертається догори дном... Під три чорти твою роботу, прожени мене геть, кажу тобі!

– Ти мені подобаєшся, – відповів я, – і більше про це не питай.

– Та невже ж ти не бачиш, хазяїне, що в мене якоїсь клепки нема? Скільки їх там у мене – кат його знає, я не лічив, а що не всі – то це точно. Ось, будь ласка, щоб тобі було ясніше: останнім часом ні вдень, ні вночі не

дає мені спокою вдова, і не про мене йдеться, клянусь тобі, ні! Мені вона ні на що, бодай її чорти вхопили! Я твердо знаю, що ніколи не доторкнусь до неї, мені вона не по зубах... Але ж і не хочу, щоб вона себе змарнувала. Не хочу, щоб спала сама. Це було б несправедливо, хазяїне, цього моє серце не витримує. От і никаю цілу ніч навколо її обійстя, тому й пропадаю, тому ти й питаєш, де я тиняюсь. А що мені там треба? Та просто хочу побачити: може, ж хтось прийде до неї. Отоді б я заспокоївся.

Я розсміявся.

– Не смійся, хазяїне! Коли якась жінка спить сама, то всі ми, чоловіки, винні. Всі ми відповідатимемо перед Богом у день страшного суду. А Бог прощає всі гріхи, однак цього не прощає. Горе тому чоловікові, хазяїне, який міг би спати з жінкою і не спав, горе тій жінці, яка могла б спати з чоловіком, і не спала. Згадай, що казав мені ходжа.

Він помовчав і зненацька запитав:

– А якщо людина вмерла, може вона народитися знову?

– Я в це не вірю, Зорбасе.

– Я теж. Бо якби могли, тоді б ті люди, що про них ми оце говорили, ті, які відмовилися від обов'язку, такі собі дезертири, вони б знаєш ким повернулися на землю? Мулами!

Зорбас знову примовк і задумався, та раптом очі його спалахнули.

– Хто знає, – сказав він весело, – можливо, всі мули, які є сьогодні на світі, то колишні люди, – отакі телепні, чоловіки й жінки, які насправді не були чоловіками й жінками. Тому вони й стали мулами, такими ж упертими й брикливими. Що думає про це твоя світлість?

– Що в тебе таки нема однієї клепки! – відповів я зі сміхом. – Краще візьми-но сандур!

– Не буде сьогодні сандура, хазяїне, і прошу тебе – не ображайся. Я все розмовляю, розмовляю, кажу дурниці, а знаєш, чому? Тому що маю великий клопіт. І на душі тривожно. Нова лава, проклята, ще дасть мені духу. А йому, бач, давай сандур...

Він вигріб із попелу каштани, насипав мені у жменю і налив у чарки ракі.

– Хай тобі Бог помагає! – сказав я, чаркуючись із ним.

– Хай мені Бог не заважає! – заперечив Зорбас. – Бо досі ми з тим “хай Бог помагає” успіху не мали...

...А то ще іншого разу, коли я лежав на березі й читав, Зорбас підійшов, сів навпроти мене по-турецькому, поклав на коліна сандур і почав грати. Я підвів очі, глянув на нього. Зорбасове обличчя поволі змінювалося, на ньому проступала якась дика радість, якесь незвичайне піднесення; він витяг довгу зморшкувату шию й заспівав.

Македонські мелодії, клефтські пісні, дикі звуки – людське горло набувало свого прадавнього призначення, коли крик був найвищим синтезом, який сконденсовував у собі все те, що ми сьогодні називаємо музикою, поезією й почуттям.

“Ах! Вах!” – виривалося з надр Зорбасового нутра, і вся ота тоненька кірка, яку ми називаємо цивілізацією, тріскалася і з-під неї виривався безсмертний звір, волохатий бог – страшна Горила.

Вугілля, збитки, прибутки, Бубуліни – все щезло. Крик змітав усе, ми вже ні в чому не мали потреби; завмерлі на пустельному критському узбережжі, ми затаїли в наших грудях усю гіркоту й радість життя, гіркота й радість уже не існували, сонце заходило, насувалася ніч, танцювала Велика Ведмедиця навколо непорушної осі неба, сходяв місяць і злякано дивився, як дві маленькі комахи безстрашно співають на піску.

– Ех, людина – це звір, – сказав раптом Зорбас, збуджений довгим співом, – закинь свої книжки! Як тобі не соромно? Людина – звір, а звірі не читають.

Трохи помовчавши, він засміявся:

– Знаєш, як Бог створив людину? Знаєш, які найперші слова сказав Богові цей звір?

– Ні, звідки б мені знати? Я там не був.

– Зате я був! – вигукнув Зорбас, і очі його спалахнули.

– Тоді розкажуй!

І почав Зорбас жартівливо-патетичним тоном плести міт про створення людини:

– Так от, слухай, хазяїне! Одного ранку Бог устав не з тієї ноги. “Ну що я за Бог, коли не маю людей, які співали б мені хвалу й проклинали мене? Воно б і час минав веселіше. Набридло мені жити самотою, як сич. Тьху!” Поплював Бог у долоні, засукав рукави, надів окуляри. Потім узяв пригорщу глини, поплював на неї, розмочив, гарненько вимісив і зліпив чоловічка, а тоді поставив на сонце.

Через сім днів підняв його – сухий. Подивився на нього Бог, засміявся. “Чорти б мене вхопили, – каже, – це ж свиня, яка стала на задні ноги. Що хотів, а що вийшло! Ну, та коли вже так улип, то хай буде!” Ухопив він чоловічка за карк, дав йому копняка під зад: “Ану ж, мотай звідси! Плоди поросяток, земля твоя! Вперед! Раз, два, марш!”

Але ж, любий мій, той чоловічок не був свинею: на голові капелюх, на плечі накинута пальто, штани із стрілкою, черевики з червоними китицями. А за поясом – певно, диявол запхав – наточений кинджал з написом: “Я тебе прикінчу!” То була людина; Бог простяг їй руку для поцілунку, а людина підкрутила вуса й каже: “Ану, старий, відступися, дай пройти!”

Зорбас примовк, побачивши, що я аж корчуся зо сміху.

– Не смійся, – насупився він, – так і було!

– Але звідки ти знаєш?

– Так було, кажу тобі, якби я був Адамом, то зробив би так само...

... – Хазяїне, – раптом знову озвався Зорбас, – як звали того стародавнього волоцюгу бога, що не пропускав жодної спідниці на світі? Щось таке я чув. Кажуть, він теж фарбував бороду, витатуйовував собі на руках серця та сирен, маскувався, кажуть, обертався на бика, на лебедя, на

барана чи віслюка, даруй мені – на все, що тільки може пробудити апетит у якоїсь там цнотливиці. Як це його було звати, га?

– По-моєму, ти кажеш про Зевса. Не пригадуєш такого імені?

– Упокій Господи його душу! – вигукнув Зорбас, здіймаючи руки до неба. – Скільки лиха він зазнав, скільки витерпів, справжній великомученик, повір мені, хазяїне, я на цьому трохи розуміюся. Ти віриш книжкам, але подумай лишень, хто їх пише! Тьху! Вчителі! Та що вони знають, ті вчителі, про бабіїв? Або про жіночий рід? Бодай їм добра не було!

– А чому б твоїй милості та й не писати, Зорбасе, не відкрити нам усіх таємниць цього світу?

– Чому? Тому, певно, що я сам мушу пізнавати ті таємниці, то коли ж тут писати? То люди, то жінка, то вино, то сандур – от і нема коли взятися за ту талалайку, за ручку. Через те світ і потрапив до рук писарчукам: ті, хто пізнає на собі таємниці, не мають часу, а ті, хто має час, не пізнають на собі таємниць. Зрозумів?

– Ну, а що Зевс? Як почав, то вже розповідай.

– Ох, бідаха! – важко зітхнув Зорбас. – Тільки я й знаю, чого він натерпівся. Він справді любив жінок, але не так, як ви, книгогризи, собі уявляєте, ні, зовсім не так! Він жалів їх, розумів бажання кожної, жертвував собою заради них. Коли бачив, що десь у провінційній ямі якась стара діва в'яне з туги або якась соковита молодичка, – та що там, хоч би й не соковита, хай навіть і бридка, – в якої чоловік відсутній і її не бере сон, то він, Зевс, перехреститься, було, щира душа, перевдягнеться в іншу одягу, прибере обличчя того, хто на думці в жінки, та й поспішає до неї. І не мав він, повір мені, ніякої охоти до трудів кохання, часто навіть з ніг падав од утоми, бідолаха, і таки й було з чого: спробуй упорати таку силу люду! Часто й набридало йому, і він ставав геть байдужий. Ти коли-небудь бачив, хазяїне, цапа після того, як він покритив кількох кіз? Тече в нього слина, очі стають каламутні, закисають, починає він кашляти, хрипіти, на ногах не тримається. Отака біда часто траплялася й сердешному Зевсові. Повернеться, бувало, додому вдосвіта й каже: “Господи Ісусе, коли вже й мені випаде лягти та виспатись? Ноги мене вже не носять!” Та тільки слину проковтне. Аж тут раптом чується зітхання: якась жінка внизу, на землі, скинула з себе ковдру, вийшла на балкон і зітхає. І одразу Зевсове серце розтає. “Ох, ох, спушись-но я знову на землю, – пробурмоче, – спушись-но я знову, нещасний, на землю, якась жінка страждає, спушись-но я та втішу її”.

І до того довели Зевса жінки, що його зігнуло в дугу, звело на блювоту, розбив його параліч, і бідолаха спустив дух. І тоді прийшов його спадкоємець, Христос, побачив, яка біда сталася із старим богом, і сказав: “Стережися жінок!”

Я слухав Зорбаса, дивувався свіжості його розуму й заходився сміхом.

– Хай сміється твоя милість, хай сміється, та якщо дасть богодиявол, хазяїне, і справи підуть добре – а це мені здається неможливим! – то знаєш, який я заклад відкрию? Бюро шлюбів! Бюро шлюбів “Зевс”! Хай приходять безталанні жінки, які не можуть знайти собі чоловіка, старі діви, невродливі,

клишоногі, косоокі, куці, горбаті, а я прийматиму їх у такому собі салончику, стіни якого будуть обвішані фотографіями вродливих юнаків, і казатиму їм: “Вибирайте собі, прекрасні дами, кого хочете, а я займуся тим, щоб зробити його вашим чоловіком”.

І знайду якогось хлопака, схожого на того, що на фотографії, одягну його так само, дам йому грошей і скажу: “Вулиця така-то, номер такий-то, біжи знайди таку-то й почни до неї залицятися. І не гидууй, я плачу, спи з нею, кажи їй гарні слова, які кажуть чоловіки жінкам і яких нещасна ще ніколи не чула, присягайся, що візьмеш її за дружину, дай їй, сердешній, трохи радості, тієї радості, яку мають навіть кози, навіть черепахи й мокриці...”

А якби трапилася коли-небудь така стара шкапа, як оце наша пані Бубуліна, така вже, що її ніхто, хоч би стільки платив, не погодиться втішити, о, тоді б я перехрестився й зайнявся б нею сам, я, директор бюро. Усі телепні, мабуть, казали б: “Ви тільки погляньте на цього старого розпусника! Та чи він очей не має, щоб подивитися, чи він носа не має, щоб понюхати?” – “Та маю, нетями ви такі, маю, бездушні ви такі, маю й очі, маю й носа, але маю ще й серце, і воно мені болить! А коли маєш серце, то очі й ніс не допоможуть! Ніщо не врятує!”

А коли вже й мене через великі труди розіб’є параліч і я витягну ноги, ключник Петро відчинить мені браму раю й скаже: “Заходь, влюбливий Зорбасе, заходь, великомученику Зорбасе, іди лягай біля свого побратима Зевса, відпочинь і собі, благословенний, ти багато натерпівся за своє життя!”

Зорбас розповідав, його уява розставляла пастки, у які він сам потрапляв, поступово починаючи вірити в свою казку; і ось цієї ночі, скінчивши її якраз у ту хвилину, коли ми проходили повз смокву хазяйської доньки, він зітхнув і здійняв догори руки, ніби присягався:

– Будь спокійна, моя Бубуліно, моя підтоптана, заїжджена шкапо! Будь спокійна, я тебе не покину, невітшна моя, ні! Покинули тебе чотири держави, покинула тебе молодість, покинув тебе Бог, але я, Зорбас, не покину!

Уже за північ ми дісталися свого узбережжя. Здійнявся вітер: він теплий, прилетів з далекої Африки. Пішли в ріст і дерева, і виноградні лози, і критські груди. Увесь острів, розпростершись серед моря, трепетно відгукувався на живодайні повіви.

Зевс, Зорбас, збудливий вітер з півдня зливалися цієї ночі перед моїм зором в одне важке чоловіче обличчя з чорною бородою й чорним лискучим волоссям, що припадало червоними гарячими вустами до мадам Ортанс – до землі.

Коли ми повкладалися на ліжка, Зорбас задоволено потер руки.

– Чудовий день був, хазяїне, – мовив він. – Ти питаєш, а який це – чудовий? Наповнений! Ти тільки подумай: уранці ми були десь у чорта в зубах, у монастирі, обскубли ігумена, бодай він луснув! А тоді забралися в свій барліг, здибали тут пані Бубуліну, обручилися з нею, навіть обручка є. Чисте золото. Вона мала, каже, дві англійські ліри з тих, що їй дав наприкінці минулого століття англійський адмірал, тобто плотьюводець, берегла їх, каже,

на свій похорон, а тепер – дай їй Боже здоров'я – віднесла їх до золотаря, і він перелив їх на обручки. Людина – велика загадка!..

... Варто лишень доторкнутись до Зорбасової душі, як вона присне іскрами.

– Ти на війні був, Зорбасе?

– А я знаю? – буркнув він і насупився. – Не пригадую. На якій ще війні?

– Ну, я хотів сказати, чи бився ти за вітчизну?

– Слухай, не облишив би ти ці теревені? Глупство то все, минулося – забулося.

– Ти це називаєш глупством, Зорбасе? І тобі не соромно? Отак ти кажеш про вітчизну?

Зорбас витяг шию, глянув на мене. Я теж лежав на ліжку, наді мною горіла лампа. Він довго дивився на мене суворим поглядом, потім згріб вуса в кулак:

– Ну й зелений... – нарешті промовив він. – Школярське м'ясо, школярський розум... Кажу я тобі, кажу – та все на вітер, даруй мені, хазяїне.

– Та як це так? – заперечив я. – Усе я розумію, клянусь тобі, розумію!

– Авжеж, розумієш розумом. Кажеш: правильно, неправильно, це так, це не так, це правда, це неправда. А що з цього випливає? Я дивлюсь на твої руки, на ноги, на груди, коли ти говориш, а вони залишаються німі, вони не промовляють нічого. Наче в них нема крови. То чим же ти можеш розуміти? Головою? Пхе!

– Ти, Зорбасе, кажи, не викручуйся! – крикнув я, щоб роздратувати його. – Здається мені, не дуже ти, негіднику, старався за вітчизну!

Зорбас оскаженів. Він так торохнув кулаком у стіну, що каністри озвалися громом.

– Я, ось цей самий, – загорлав він, – і не кажи мені такого, я вишив власним волоссям Аю Софію й носив її з собою, почепивши на шию, як талісман, біля серця. Ось дивись, оцими ручиськами вишив, оцим ось волоссям, воно тоді було чорне, як воронове крило. Гасав з Авлосом Меласом, я, ось оцей самий, по македонських бескеттях – сміливець, богатир отакенний, звір, обвішаний пряжками, фляжками, талісманами, ланцюжками, патронташами, пістолями. Я весь був у залізі й сріблі, в заклепках і цвяхах, і коли я йшов, то стояв гуркіт, ніби від кавалерії. Ось подивись отут, отут, отут... Подивись! Він задер сорочку й спустив штани.

– Піднеси-но сюди лампу!

Я підійшов до нього з лампою. Світло впало на худе дрябле тіло: глибокі рубці – сліди від куль, не тіло – решето.

– А тепер глянь і сюди!

Перевернувшись на живіт, він показав мені спину.

– Бачиш, ззаду хоча б тобі один рубець... Зрозумів? А тепер забери лампу геть!

Зорбас натяг штани й сорочку, сів на ліжку.

– Глупство! – люто ревнув він. – Сором! Та коли ж це вже людина стане людиною? Носимо штани, комірці, капелюхи, а все одно ми й досі мули,

вовки, лисиці, свині. Ми, кажуть, маємо образ і подобу божу! Хто? Ми? Тьху на наші морди!

У пам'яті Зорбаса спливали страшні спогади, він скаженів щодалі дужче й цідив щось нерозбірливе крізь свої розхитані дупласти зуби, аж раптом скочив на ноги, схопив глек з водою й припав до нього. Вода остудила його, він трохи вгамувався.

– До мене тільки доторкнись, як з мене одразу стогін – я весь у ранах. То що ж ти взявся мене клювати за жінок? Я, коли зрозумів, що вже став справжнім чоловіком, то навіть не озирався на них. А якщо й озирався, то доторкався до них лише на мить, одним скоком, як ото півень, і зразу йшов геть. “Смердючі куніці, – казав я собі, – смердючі попаді, хочуть випити з мене силу, бодай вони пропали!”

Так ото взяв я рушницю – і в путь! Пішов у партизани, став комітаджі. Якось уже в сутінках пробрався в болгарське село і сховався в одній стайні. Якраз на обійсті місцевого попа, лютого кровопивці-комітаджі. Ночами він скидав рясу, перевдягався на чабана, брав зброю й шастав по грецьких селах, а вранці, удосвіта, повертався назад, обмивав із себе грязюку та кров і йшов на утренью. Саме тими днями було вбито одного грецького вчителя, просто в ліжку, сонного. Отож увійшов я в попову стайню, чекаю. Ліг долілиць на гній, за парою волів, і чекаю. Коли це пізно ввечері й піп заходить порати худобу; стрибнув я на нього й зарізавав, як вівцю. Відрізавав йому вуха й забрав собі – я, бачиш, збирав колекцію болгарських вух. Узав вуха та й пішов.

За кілька днів подався я знову в те саме село просто опівдні – прикинувся мандрівним торговцем, зброю залишив на горі; хотів у селі купити хліба, соли та царухи¹ для хлопців. Коли це біля одного будинку побачив п'ятеро одягнених у чорне босих дітлахів. Вони тримали одне одного за руки й жебрали. Троє дівчаток і двоє хлопчиків; найстаршому було, мабуть, років з десять, а найменше, зовсім немовля, сиділо на руках у більшої дівчинки, вона його цілувала й пестила, щоб не плакало.

Мабуть, боже просвітлення на мене найшло, чи що, але я підступив до них: “Чиї ви будете, дітки?” – питаю їх по-болгарському. Більший хлопчик підвів голівку й відповідає: “Попа, якого зарізали позавчора”. Мені потемніло в очах, земля закрутилась, як млинове коло. Обперся я об стіну, земля зупинилась. “Підійдіть-но до мене, дітки”, – кажу їм. Вийняв я із свого пояса капшук, повний турецьких лір та меджидіє, став на коліна й висипав їх додолу. “Ось, беріть, – кричу, – беріть! Беріть!” Діти попадали на землю й почали збирати рученятами меджидіє та ліри. “Це вам, вам! – кричу, – беріть їх”. Віддав їм і кошика з товаром. “Усе це ваше, забирайте!”

І одразу наліг на ноги. Вибіг із села, розстебнув сорочку, дістав Святу Софію, яку сам вишив, подер її, викинув і знову бігом... бігом... Та й досі біжу!

Спершись на стіну, Зорбас глянув на мене:

¹ Царухи – взуття з сиріої шкіри.

– Ось так я врятувався.

– Врятувався від вітчизни?

– Так, від вітчизни, – відповів Зорбас спокійним твердим голосом. І невдовзі додав: – Урятувався від вітчизни, урятувався від попів, врятувався від грошей. Відсіюю. Щодалі більше відсіюю, і мені легшає. Як це тобі пояснити? Звільняюся, стаю людиною.

Очі Зорбасові світилися, широкий рот задоволено сміявся. По недовгій мовчанці він знову розпалився: серце його бурхало через край, він не міг себе перебороти:

– Колись я ділив людей на турків, болгар і греків. І таке я витворяв за вітчизну, хазяїне, що в тебе волосся стане дибки. Різав, крав, палив села, безчестив жінок, винищував родини... А чому? А тому, що вони, мовляв, болгарини або турки. “У-у, бодай ти здох, тварюко, – часто кажу я собі, – бодай тебе земля проковтнула, бандюго!” Дійшов, бач, розуму. Тепер дивлюсь на людей і думаю: “Оце добрий чоловік, а оце поганий”. І не має значення, болгарин він чи грек. Мені все одно. Добрий він чи поганий – я лише про це питаю. І що більше старію – клянуся хлібом! – то, здається, вже й про це перестаю питати. Ну, справді, не в тім річ, добра людина чи ні. Всіх їх мені шкода, серце моє розривається, хоч я й прикидаюся, що мене нічим не діймеш. Дивись, кажу, ось і цей бідар їсть, п’є, любить, боїться, і він має свого бога та свого диявола, він теж спустить дух і лежатиме в землі, як колода, і його теж з’їдять черв’яки... Ех, бідолаха! Усі ми брати... М’ясо для черви!

А якщо то жінка – о! – тоді мене просто сльози душать. Ти, хазяїне, раз у раз береш мене на глузи за те, що я люблю жінок, але ж як їх не любити, га? Цих слабких створінь, які не розуміють, що з ними робиться, які відкривають усі свої дверцята й віддаються, ледве доторкнешся до їхніх грудей?

Пішов був я в болгарське село. І один падлючий грек, староста, продав мене. Будинок, де я зупинився на ніч, оточили. Тоді я вискакую на дах, переповзаю з крівлі на крівлю, стрибаю з однієї на другу, як кіт, а ніч місячна. Помітили мою тінь, повилазили на дахи, відкрили по мені вогонь. І тоді я – що ти думаєш? – звалююся в один двір, у дворі схоплюється болгарка – вона там спала – в самій сорочці. Бачить вона мене, вже розкриває рота, щоб закричати, а я простягаю руку, шепочу: “Аман! Аман! Мовчи!” – і хапаю її за груди. Жінка зблідла, припала до мене. “Іди в дім, – каже мені тихо, – іди, щоб нас не побачили...” Я заходжу в дім, вона стискає мені руку: “Ти грек?” – питає. “Так, грек, не видавай мене”. Я її обіймаю за талію – вона ні слова. Спав я з нею, і серце моє трепетало від радості. “Бач, – думаю, – бач, Зорбасе, от що значить жінка, от що значить людина! Хто вона? Болгарка? Грекиня? Арабка? Чи не все одно? Людина вона, людина. І тобі не сором убивати? Тьху на тебе!”...

Христа розпинають знову (уривок з роману)

Піп Фотис і четверо друзів сиділи під обжитою печерою, на кам'яних лавках, обтесаних ще давніми християнами, які повтікали в ці гірські нори, переслідувані іновірцями. Уже настала ніч і розтікалася, синя й прозора. Гора пахла полином і чебрецем. Коли-не-коли було чути тільки, як нічний птах полює на гусінь, мишей, слимаків або млосно кричить, пойнятий знемогою кохання. А зірки спустилися сьогодні низько-низько і висіли між небом і землею.

Якийсь час п'ятеро друзів сиділи мовчки. Цілісінький день розмовляли вони сьогодні з своїми гнаними братами, переходили від однієї печери до другої і дивувались, як зуміли влаштуватись отут, у цих ямах, люди. І піп Фотис, невтомний, сповнений любови до своєї пастви, повчав, утішав, волав до Христа, щоб той спустився в Саракіну і подивився, щоб потім спустився в Ліковрисі, теж подивився й розсудив.

І тепер, засмучені, вкрай потомлені, сиділи вони на обтесаних кам'яних лавках і дивилися в ніч. Усі вони відчували якесь дивне хвилювання, так, наче їх повигодили з усього світу і вони повтікали сюди, тайкома, і сидять біля печери, щось замишляючи.

Що саме замишляли, вони й самі не знали. Що могли зробити ці п'ять простих людей? Хіба ж вони були спроможні повалити цей світ? А коли й так, то який же новий світ побудувати? І все ж таке бажання зріло в них, їхні душі здригалися, немов переходили від одного до другого, як човник у ткацькому верстаті.

– Яка чудова ніч, – заговорив нарешті Янакос, бажаючи приховати хвилювання, що охопило його.

І тоді всі здригнулися, вражені, неначе мовчання було глибоким сном, який раптом порушив цей людський голос, що пролунав зненацька. І, злякавшись, сон лагодився от-от спурхнути. Усі душі знову поховалися, кожна до своїх грудей, і єднання їх було порушене.

Тепер насмілився заговорити Костандис:

– Панотче, незабаром буде вже чотири місяці з тих пір, як старости покликали нас і розподілили між нами, що кожен має робити, коли будемо показувати на церковній паперті містерію. До цього часу нам заважали інші турботи, і ми відхилялися від нашої мети. Але ми мусимо, пора вже нам починати готуватися... Та як? Що ми повинні робити? Твоя святість, напевно, знає.

Минув якийсь час, поки піп Фотис відповів, неначе його думки відлетіли кудись далеко і зволікали з поверненням. Аж ось вони повернулися до попа Фотиса, він почув нарешті запитання і всміхнувся.

– Що ви повинні робити? – перепитав він. – Та те, що ви робили й досі. І нічого більше. Кращої підготовки, яка так відповідала б страстям господнім і розп'яттю, нема.

– Що ж ми робимо? Ми нічого не робимо, отче! – з гіркотою заперечив Міхеліс.

– А ти вже забув про кошики, Міхелісе? – сказав священник і ніжно стиснув юнакові руку. – А ти забув, Янакосе, як позавчора ти скликав бідняків, щоб вони порозбирали твій крам, і як ти сміявся? Та й ти, Костандисе, кидаєш свою роботу, виходиш наперед і підводиш голову проти несправедливості. Ти, проста людина, ще до вчорашнього дня був тільки скромним кафедрі, а тепер ладен щохвилини померти за віру Христову. А Манольос, який прийняв на свої плечі гріхи народу й наважився пожертвувати собою, щоб урятувати село? І навіть Панайотар, хіба ж він, бідолашний, не готується виконати важкий, страшний обов'язок Юди? Ви готуетесь, діти мої, готуетесь, самі того не відаючи. Ви йдете вірним шляхом.

Знову помовчали. Манольос тяжко зітхнув і задивився на велику зірку, що сміялась і танцювала в небі. Він, пастух, добре знав цю зірку й любив її. Скільки разів, коли він був іще підпаском, вона дурила його, видаючи себе за вранішню зорю, і він виганяв овець на пасовище. Недурно ж її називають ошуканцем, думав він і дивився на неї, як на старого товариша дитячих ігор.

Костандис похилив голову. Раптом його поймав глибокий сум: з-поміж них усіх він тільки один нічогісінько не зробив. Він відстає. Навіть Юда випередив його.

І Янакос теж розпачливо похитав головою. “Я нічого, нічогісінько не зробив, – думав він. – Віддати свої гроші, подарувати крам, це все пусте. Віддати Юсуфчика, ото була б жертва! Ось де покажи себе, Янакосе! Можеш ти зробити таке? А все інше – дрібнички!”

Тим часом думки попа Фотиса знову полинули на чужину. Вони подалися далеко-далеко, довго кружляли над старими знайомими місцями, а потім повернули назад на безлюдну гору, яку називають Саракіною. І в нічній темряві при тьмяному світлі, що його випромінювали зорі, піп Фотис розрізняв чотири любих йому голови, які поспиралися на скелю.

Серед ночі пролунав його голос, тихий, розважливий, сповнений ніжності:

– Діти мої, душа людини іноді видається мені нічною квіткою. Цілісінький день вона закрита, а коли настає ніч, набирається сміливості й розкривається. Отож і я сьогодні, відчуваючи в темряві вас біля себе, почуваю, як розкривається душа моя. Якщо пам'ятаєте, одного разу на горі в Манольоса я обіцяв вам коли-небудь висповідатися про своє життя, бо мені соромно, що ви схиляється і цілуєте мене в руку, а не знаєте, хто я і чию руку ви цілуєте.

– І наші душі сьогодні теж розкриті, отче, – сказав схвильовано Манольос, – ми слухаємо.

– На самому березі Мармурового моря, навпроти Царгорода, є село, – почав піп Фотис тягучим, неквапливим голосом, так, немов розповідав казку: – Невеличке сільце, чарівне, все в садах, і називається воно Артака. Там народився я. Батько мій був суворим, неговірким, грізним, подібним до подвижників, зображення яких ми бачимо на стінах по старих церквах. Він

був піп, і дід теж був піп, попом захотіли зробити й мене. А я мріяв про інше – про подорожі й торговельні справи, щоб ущерть наповнити скрині золотом, закупити рушниць, озброїти селян і визволити від турок Артаку. Як бачите, я народився бунтівником, і в голові в мене ганяв вітер. Та я боявся батька, нікого більше я не боявся так у житті. Я боявся його, акуратно відвідував школу й був найкращим учнем – не з любови до навчання, а зі страху. А коли я закінчив школу в Артаці, моя покійна матінка – свята жінка! – приготувала мені баул, поклала туди білизну, ікону хрещення Спасителя, сухарів, ліщини, родзинок і сушеного інжиру, обсипаного кунжутним сім'ям, і мене відправили в Константинополь, до богословської школи. Та де було взяти терпіння, любови до бога, щоб засісти за богослов'я? Я був бунтівником, вештався по Константинополю, як одержимий, краса цього міста збентежила мене. Одне полонило мої думки: як визволити від турків оці святі землі, ці святі води... Аж одного дня спалахнула клята війна 1897 року. Душа моя розпалилась: ось коли трапилася нагода, вигукнув я, прогнати турків до самісінької Червоної Яблуні! Мені пощастило. Шмигнув я тайкома на якийсь корабель, причалив до грецького берега, одягнувся партизаном, узяв рушницю, оперезався патронташем, узув царухи й пішов воювати проти Туреччини!

Піп Фотис тяжко зітхнув. У голосі його вчулися гіркота і сарказм.

– От і рушили ми, семеро шалапутів, відвойовувати велику грецьку імперію. Прокляття цій “великій ідеї”, діти мої. Вона занастила нашу націю. – І він знову замовк.

Та скоро піп Фотис махнув рукою, немов хотів обтрусити цю національну ганьбу¹, і продовжував:

– Але повернімося до наших небезпечних вигадок. Еллада безсмертна, вона може йти на ризиковані вигадки, вона має ще час, щоб їх здійснити. Я недовговічний черв'ячок. Якось вештався я в Піреї у драних постолах, з порожнім шлунком, зморщений, мов той пузир, що лопнув, і шукав якогось суденця, щоб повернутися в Артаку. Коли це бачу, з одного човна висаджують на берег єврейські сім'ї, що їх було вигнано з Волоса². Я, попівський син, ніколи не міг дивитися на євреїв, щоб не згадати, що це вони розіп'яли Христа, і кров приликала мені до голови. Та все ж я затримався цього дня на молі і потішався над євреями. З великими горбатими носами, з рідкими рудими борідками, з виряченими закислими очима, в довгих зеленкуватих сурдутах, вони галасували всі разом, штовхалися, кожний намагався вийти з човна першим. Коли це раптом пролунав несамовитий крик: якась єврейська дівчина посковзнулась, упала в воду й пішла на дно. І ніхто не кинувся її рятувати. Я не витримав: вона теж людина, подумав я, хоч і єврейка, у неї теж душа. Я пірнув, у чому стояв, схопив її за волосся і витягнув на мол. До неї кинулися жінки, почали розтирати, щоб вона опритомніла, а я стояв на сонці, щоб просохнути, і дивився на неї. З рудим

¹ Натяк на те, що греки 1897 року програли війну з турками.

² Волос – приморське місто в Греції.

волоссям, горбоноса, порите віспою обличчя... Та коли вона розплющила великі, ясно-зелені очі й глянула на мене, почувши від людей, що мені вона зобов'язана своїм порятунком, – я жахнувся, неначе впав у ясно-зелене море й почав тонути.

Голос священника урвався, він похитав головою.

– Світ – це таємниця, – сказав він через якийсь час. – Наміри Божі здаються малесенькому розумові людини до того заплутаними, до того чудними, порятунок і загибель приходять часто з таких несподіваних доріг, що ми ніколи не можемо взнати, яка дорога веде в пекло, а яка в рай. Я зробив добре діло, так мені здалося, я врятував людину, але з цієї ж хвилини я пішов прямисінько в пекло.

– До того часу я не грішив з жінкою. Ви – молодші за мене, мені соромно розповідати вам про гріхи плоті. Одне тільки можу сказати: я согрішив з цією дівчиною, і відтоді всі мої відчуття зовнішнього світу змінилися: вода, вино, хліб, день, ніч набули іншого присмаку. Бог зник, а разом з ним зникли й батько, й мати, й добродішність, і надія. Один селянин побачив, до чого я докотився, й розповів моєму батькові, а батько надіслав мені листа з чотирма сургучевими печатками на ріжках: “Якщо ти согрішиш з цією єврейкою, будь ти проклятий і не показуйся мені більше на очі!” Разом з єврейкою ми читали цього листа й мало не лопалися від сміху.

– Якось пішли ми в одне сільце, де були в нас друзі, щоб відсвяткувати Великдень, я вже розповідав вам про це. Зі мною була і єврейка. Ми їли й пили в якомусь саду, я взяв ніж, щоб різати барана, і крикнув жартома: “Коли б оце біля мене був піп, я б і його заколов!”. “Он він, стоїть за твоєю спиною!” – гукнули мені з сусідньої компанії. Я обернувся, глянув – справді піп, кинувся на нього і заколов. Чому? Бо зі мною була єврейка, і мені соромно було виявити себе перед нею базікою.

– Мене кинули до в'язниці. Єврейка приходила щодня, прала мені білизну, приносила їжу й цигарки, гладила через залізні ґрати обличчя, волосся і плакала. Вона плакала, сохнула, марніла... Одного разу вона не прийшла, другого, третього – теж... Мені наснилося, ніби здалеку наближається Богоматір, одягнена в чорне, маленька-маленька, а наближаючись, ставала все більшою. Губи в неї ворушилися, вона щось шепотіла, та була ще далеко, і я не міг розібрати її слів. Я наставив вуха, голос чим ближче ставав гучнішим, Богоматір дедалі збільшувалась, ось вона стала переді мною, і я почув виразно: “Вона помре... помре... Вона померла! Вона помре... помре... Вона померла!” Я схопився і зрозумів усе.

Була глупа ніч, лив дощ. Я вислизнув у двір, мій розум помутився, я не усвідомлював, що роблю. Я втратив будь-яке уявлення про межі людської сили, був упевнений, що одним стрибком скочу на тюремну стіну і втечу. Мені здавалося, що я пройду повз вартового непомітно; навіть якщо він помітить мене й вистрілить, то не влучить... З горя і з любови я зсунувся з глузду. Задовго перед цим я вивчив усі закутки і тюремну стіну, на яку могла видертися або божевільна, або відчайдушна людина. У темряві я намацав стіну, припав до неї, почав хапатися за цеглини і видиратися, мов дика кішка.

Коли б це було вдень, мене пройняв би жах. Та я, як вам уже казав, зробив нелюдське зусилля, видерся на стіну і звалився з неї. Дощ періщив, мов з відра, мене ніхто не помітив, і я кинувся навтіки.

– Уже розвиднялося, коли я підійшов до будинку, в якому вона мешкала, постукав. Та хіба ж можна було почути мій стукіт серед такої жахливої негоди? Я перестрибнув через мур, перебіг подвір'я, піднявся сходами, мов злодій, одчинив двері в кімнату. Покликав її тихо, ледве дихаючи. Витер сірника. У ліжку нерухомо лежала вона, бліда, з викривленим, запіненим ротом, з широко розкритими очима... Перед цим уночі вона випила отрути, бо не могла витримати розлуки...

Піп Фотис схопився, глянув навкруги, наче хотів утекти. Знову сів, знесилений, мов повернувся з того світу. І довго мовчав.

– Ну і що ж, отче? – запитали четверо друзів, затамувавши подих.

– Усе, – сказав священник.

– А що ж з тобою сталося далі? – запитав Манольос. – Як же ти знову повернувся на шлях господній?

– Душа людини – таємниця! Кохання змусило мене звернути з путі божої, а страждання – нехай воно буде благословенне! – повернуло мене до Бога. Я поїхав на Атос.¹ Спочатку самотність пішла мені на користь. Душа заспокоїлася трохи, але згодом моя уява знову почала наповнюватись єврейками, веселими голосами і сльозами. Я не витримав більше, вклонився низько ігуменові, взяв благословення й пішов... Ішов я, йшов, дійшов до одного сільця. Якийсь голос звелів мені зупинитись, і я зупинився. Там я одружився, мене висвятили на попа. Я вирішив піддати себе випробуванням, щоб забутись. І я поринув у них: пішли хвороби, померла дружина, померли діти, знову залишився я один-однісінький, з пораненою душею, віч-на-віч з Господом. А потім прийшли греки, за ними – турки... А про інше ви вже знаєте. Слава тобі, Господи!

Друзі схилилися всі четверо, поцілували мученицьку руку.

– Я стомився, – прошепотів піп Фотис і тяжко зітхнув, – я стомився... Я знову пережив усе своє життя. Яка це мука, яка скорбота, яка це отрута – ота солодкість земного буття! Боже мій, думаю я часом, яким пеклом було б життя на цьому світі, коли б не було великої надії – царства небесного!

Усі мовчали. Піп Фотис підвівся, глянув на схід, перехрестився. Уже світало.

Напівлежачи на своєму ліжку, цілу ніч чекав старий Патреархеас, коли розчиняться ворота і на подвір'ї залунають кроки сина... Він чекав, прислухався до кроків на вулиці, вставав, знову й знову брався за чубук, видивлявся у вікно – не було нікого! Потім важко опускався на ліжку. На світанку його оповив сон; приснилося, ніби шуліка кружляє над подвір'ям і

¹ Атос (Афон) або Атоська гора в Македонії (Греція), де скупчено багато стародавніх грецьких монастирів.

хапає улюбленого білого півня, що його він завів для породи. Шуліка схопив півня в пазурі і почав підіймати в повітря, а півень співав, співав радісно, неначе провіщав світанок.

Старий Патрархеас підхопився зляканий, і спину йому, мов снігом обсипало.

– Коли б це було доброю прикметою, – прошепотів він і перехрестився.

Потім лягнув у долоні, покликав Леню. Вона прибігла невиспана, напівзодягнена, простоволоса. Очі в неї звабливо блищали. І коли ця пухкенька жіночка ходила по кімнаті, груди в неї підстрибували, ладні от-от вискочити з-під білої сорочки.

– Прийшов Міхеліс? Де він тинявся цілу ніч? Де він ночував?

– Він ще не приходив, хазяїне. Я зайшла до нього в кімнату, але там не було нікого і постіль застелена.

А потім з посмішечкою:

– Вдова померла, і Господь його знає, де тепер ночують парубки з нашого села.

– Як тільки він прийде, скажеш йому, що він мені потрібний... Не тікай! Куди це ти поділася вчора на святі? Я тебе загубив серед натовпу.

Леню почервоніла, як маківка, хихикнула й не відповіла.

– Ах, ти, безсоромна! Невже ти не можеш витримати кілька днів? Ми ж домовилися: післязавтра, в неділю, твоє весілля, і ми, нарешті, позбудемося тебе. І ти, бідолашна, позбудешся нас, та й Нікольос заплутається... Чуєш, що я тобі кажу? Очі в тебе якось закотилися, де літають твої думки, пришелепувата?

Леню засміялась, потерлася пестливо об його плече.

– На горах, – відповіла вона й задумалася.

– Про що ти думаєш, одержима? Я розмовляю з тобою, а ти не слухаєш. Чи думки твої ще й досі витають на горі?

– До твоїх послуг, пане, – відповіла Леню, повертаючись до дійсності. – Пробач мені, я не почула.

– Приготуй мені, кажу тобі, густу солодку каву. У мене голова паморочиться, мені щось погано... А може, це з голоду?..

Леню переступила поріг і швидко побігла по сходах, стукаючи так, неначе була підкована.

Старий архонт заплющив очі, згадав сон... – Що може означати шуліка? – прошепотів він. – Не розумію. Нехай Господь простягне свою руку над моєю домівкою!

Сонце підбилося вище, вулички села наповнилися людськими голосами, меканням овець, криками віслюків. І люди, і тварини бралися до роботи, вітали прихід нового дня.

Леню принесла густу, солодку каву. Архонт сів біля вікна й почав пити малесенькими ковтками цей чарівний напій; у голові в нього яснішало. Потім закурив і втупився очима в ворота. Раз у раз він підкручував вуса й жалібно стогнав. Учора він мало не вибухнув, як порох, від слів попа Григориса.

Почалося з того, що піп Григорис накинувся на Манольоса саме тоді, коли архонт смакував смажене поросся. Немовбито Манольос підбурював селян, кричав, ніби Христос велить, щоб кожний мешканець віддав десяту частку свого врожаю отим голодранцям із Саракіни. І деякі легковірні цьому повірили. Втрутився в цю справу і той пройдисвіт, піп Фотис, який удає з себе подвижника. Село поділилося на два табори: на ледарів і на хазяїв. “А найгірше, – закинув піп Григорис, – це те, що твій син пішов з ними, з ледарями, одним із перших! Отой проклятий Манольос (недаром кажуть, що тиха вода греблі рве) підняв у нас свій прапор, узяв із собою і твого сина. А з ними заодно і козлобородий піп, він їх намовляє – нехай покарає його Господь!”

– Якщо я не прикладу своєї руки, – пробурчав старий Патреархеас, – Господь не потурбується. Де вже йому встигнути за всіма нами! Я наведу тут, у Ліковрисі, порядок! І передусім я схоплю за вухо свого надто розумного сінка, а потім і те кривобоке теля – Манольоса, оту гадюку, того виродка!

Тієї хвилини відчинилися ворота і на подвір'я ступив Міхеліс, крадучись, мов злодій.

Архонт підскочив до вікна, перехилився й гукнув:

– Доброго ранку, парубче! Може, виявиш нам таку ласку й підіймешся нагору, щоб ми на тебе подивилися хоч трішки?

“Будь розсудливим, Міхелісе, – подумав юнак. – Це твій батько, не наговори йому грубощів!”

– Я йду, батьку, – відповів він.

Міхеліс піднявся кам'яними сходами, привітався з батьком. А той навіть не обернувся, не глянув на нього. До останньої хвилини в ньому кипіла проти сина злоба. Та коли він побачив, що Міхеліс крадеться, мов злодій, точнісінько так, як і він сам крався колись замолоду в цей же батьків будинок, повертаючись від любок, коли вздрів, як Міхеліс по-молодецькому ступає тепер по двору і збігає нагору через дві сходинки, старий архонт відчув, що серце в нього м'якшає. “Таким був і я, – подумав він. – Але я пропадав ночами, бо гультяював, а цей – через те, що розмовляє з друзями про Бога. Але це теж безпутство, він ще молодий, і все це мине...” Так думав архонт і, стоячи спиною до сина, силкувався озлитися. Та, відчуваючи, що злість не поспішає прийти до нього, він рвучко обернувся, злий на те, що не може розгніватися, і крикнув:

– Про що я знову дізнався, чи не скажеш ти мені часом? І не соромно тобі хоч трішки? Невже ти не поважаєш свого становища? Невже ти забув, чий ти син і чий онук?

Він зрадів, коли відчув, що в міру того, як говорить, починає сердитися, і сказав ще голосніше:

– Я забороняю тобі бачитися з Манольосом!

Міхеліс не поспішав з відповіддю. Він безперестану умовляв себе: “Це ж твій батько, зажди. Дужий не той, хто вибухає гнівом, а той, хто вміє стриматися. От і стримайся!”

– Чому ти не відповідаєш? Де ти вештався цілу ніч? Чи не в Саракіні? Га? Чи не з отим голодранцем – козлобородим попом і з тим легковажним наймитом Манольосом? Ну й компанія! До чого ти докотився, бідолахо!

– Батьку, – спокійно відповів син, – не ображай людей, які кращі за нас...

От тепер старий архонт по-справжньому роздратувався, аж підскочив.

– Що ти сказав? Ти остаточно з’їхав з глузду! Кращі за нас? Отой піп у лахмітті і цей наш пришелепуватий?

– Отой піп у лахмітті, як ти називаєш його, святий. Усі ми архонти Патреархеаси негідні навіть розв’язати йому шнурки на черевиках!

Старий архонт кинув цигарку, кров ударила йому в голову.

– Скажу тобі і про Манольоса, – спокійно, безжально продовжував Міхеліс. – Ти ж добре знаєш, що коли всі ви – старости, попи, вчителі тремтіли, скрутившись клубочком у підвалі, бо думали не про те, щоб урятувати село й виконати свій обов’язок, а про те, щоб якимось урятувати свою шкуру, Манольос, оцей пришелепуватий, підвівся, щоб урятувати народ, сказав: “Це я, я вбив турченя, повісьте мене!” Хто ж виявився в цю критичну хвилину справжнім архонтом села, справжнім духовним вождем села? Твоя милість, архонте Патреархеасе, чи, може, його святість піп Григорис? Ні, ні, ні, тільки Манольос!

Старий архонт повалився навзнаки на ліжку, витягнув руки, два-три рази вхопив ротом повітря. Він задихався.

Міхеліс замовк. Йому стало соромно, що він забув ті напучування, які сам собі давав, і от тепер, мимоволі, грубо поговорив з батьком. Він підійшов до ліжка й поправив батькові подушки.

– Може, ти хочеш чого-небудь? – спитав він. – Може, нехай Леньо приготує тобі лимонаду?

– Ти такий же, як і твоя мати, – прошепотів батько, дивлячись здивованими очима на сина. – Такий же, як і твоя мати: зовні – мед, а всередині – самі колючки.

Думки Міхеліса пурхнули, як метелик. Між ним і його батьком згустилося повітря, немов утворилася стіна. У його уяві раптом з’явилася мати, бліда, худа, змучена, сповнена величі й покірливості: “Нене моя!” – прошепотів він, дивлячись на тінь, що так несподівано з’явилася перед ним. Та стіна заколихалася, світло похитнулось, і святий образ зник.

– Про що ти замислився? – спитав батько.

– Про свою матір, – відповів син, – про свою матір. Ти дуже мучив її, батьку.

– Я мужчина, – різко відповів батько. – Я мучу самиць, бо вони цього хочуть. Та де тобі зрозуміти це? У тебе на губах її молоко ще не обсохло.

– Дай Господи, щоб ніколи не обсихало на моїх губах молоко, про яке ти говориш.

Знову стала між ними мати, але тепер грізна й сувора. Вона похитала головою, поклала синові на голову руку, немов благословляла, немов казала йому: “Піднеси свій голос проти нього, синку, не бійся батька, як я боялася його. За все скажи, за все, що я не посміла сказати йому, помстися за матір, Міхелісе, хай буде з тобою моє благословення!”

Ворожнеча знайшла тепер своє обґрунтування.

Син сперся на вікно, став чекати.

Батько підвівся і, стогнучи, теж підійшов до вікна.

– Послухай, – сказав він.

– Я слухаю, – сказав син і став дивитися батькові просто у вічі.

– Я вирішив, вирішуй і ти: або я, або Манольос. Вибирай! Або ти покинеш Манольоса і його компанію, або підеш з мого дому.

– Я піду з твого дому, – сказав Міхеліс. Батько вирячив злякано очі.

– Ти віддаєш перевагу отому пришепелуватому наді мною, над твоїм батьком? – скрикнув він.

– Я не віддаю переваги Манольосові, ні. До чого тут Манольос? Я вибираю Христа. Ти мене спитав про це, сам того не розуміючи, і ось так я тобі відповідаю.

Старий архонт замовк, пройшовся туди-сюди по кімнаті, став знову перед сином.

– Що ти маєш проти мене? – спитав він, і голос його звучав жалісливо.

– Нічого не маю, але ти примушуєш мене вибирати. От я і вибрав. Я не винен.

Усією своєю вагою батько повалився на ліжку. Він схопив обома руками голову й стиснув її. Усередині в нього наче щось обірвалося.

– Іди, – прошепотів він, – іди і щоб очі мої тебе не бачили!

Син обернувся, глянув, як батько тримає руками голову. Йому стало жаль його. Але в душі якийсь голос безжалісно підганяв: “Іди!”.

Він підійшов до батька, став на коліна.

– Батьку, – сказав він, – я йду від тебе. Можеш ти мені дати своє благословення?

– Ні, – відказав старий, – не можу.

Міхеліс підвівся, підійшов до дверей. Батько хотів крикнути “Дитино моя!”, але йому соромно було принизити себе.

Син відчинив двері, обернувся ще раз.

– Прощай, батьку! – сказав він і з цим переступив поріг.

Деякий час Леньо вже не чула криків. Вона потихеньку піднялася сходами і припала гострим своїм вушком до замкової щілини – почулося важке хропіння, перемішане зі стогнанням. Ліжка хиталося.

“Старий архонт спить і бачить жахливий сон, – подумала вона. – Сварка скінчилася. Опівдні він устане, у нього з’явиться апетит. Піду й заріжу йому ще одну курку... Ото черево, не встигаєш навіть готувати на нього. А він усе напихається, все напихається і ніяк не наїсться. От прірва!”

Вона спустилася сходами і ввійшла в курник вибрати курку, щоб зарізати її.

Близько полудня вона накрила стіл, розбавила суп жовтком і стала чекати, доки зверху зійде хазяїн. Але хазяїн не йшов.

– Не йде чогось ця прірва, – пробурчала вона. – Ото буде халепа, якщо він дуба дав.

Вона занепокоїлася.

– Хоч би він прожив, Господи, до неділі чи до понеділка. Інакше коли ж буде весілля? Я не витерплю більше!

Вона знову піднялася нагору, тихо прочинила двері, подивилася: простягнувшись на ліжку, з розкритими очима, втупленими в стелю, архонт не ворухився, навіть не стогнав. Леньо перелякалась, увійшла до кімнати.

– Хазяїне, – сказала вона, – я вже розвела суп жовтком, іди їсти.

Архонт опустив очі, побачив її.

– Я не голодний, – сказав він, – мені щось погано, Леньо. Поклич попа Григориса.

Леньо скрикнула. Архонт трохи підвівся. Обличчя в нього було темно'синє з червоними прожилками.

– Перестань же, я ще не помираю. Я хочу поговорити з ним. Міхеліс унизу?

– Ні. Він зайшов до своєї кімнати, змінив білизну, одягнув буденний костюм, узяв якийсь клуночок і пішов.

– Нічого не сказав?

– Нічого.

– Хай хто-небудь сходить на гору і покличе Манольоса, хай би він був проклятий! Щоб він миттю зібрався і негайно прибув до мене, ще до схід сонця. Чуєш? Ступай.

– А ти не будеш їсти?

Старий архонт подумав трохи.

– А що ти там зготувала на обід?

– Варену курку, що ти її так любила.

– Поклади побільше лимона в суп, я спущусь.

Зраділа Леньо покотилася по сходах.

“Він проживе ще до понеділка. А втім обличчя його мені не подобається. Покличу я лишень Андоніса, нехай поставить банки, щоб він бува не помер раніше”.

А Міхеліс тим часом піднявся на гору, тримаючи під пахвою клуночок. Він не застав Манольоса в кошарі й сів на кам'яній лавці. Тіні коротшали, наближався полудень. На протилежній горі церківка пророка Іллі зникла в прямовисному промінні сонця.

Міхеліс заплющив очі. Він страшно стомився, відчував моторошну гіркоту, але був щасливий, наче видужав після тяжкої хвороби. “Усе кінчено, – прошепотів він, – і все починається. Ти проклав мені шлях, Господи,

допоможи ж мені пройти його до кінця. Ти стоїш у кінці шляху і чекаєш на мене. Я це знаю”.

Він розв’язав клуночок, вийняв велику з срібними застібками Євангелію, спадщину матері, в оправі з товстої свинячої шкіри, з замком на ланцюжку. Розгорнув її на сторінці, яку заклав ще до цього лавровим листком, схилив голову і прочитав:

“Аще хто грядеть ко мні, і не возненавидить, отця свого і матір, і жону, і чад, і братію, і сестер іще ж і душу свою, не може мій бути ученик.

І іже не носить хреста свого, і в слід мені грядеть, не може мій бути ученик”.

Цілими днями читав він тепер і перечитував слова Христа й силкувався збагнути їх. Спочатку здалися вони йому жорстокими, нелюдськими. “Хіба не може бути, – гадав він, – шляху рівнішого, узгодженішого з серцем людини? Такою великою кров’ю, виходить, повинні ми платити за свій порятунок. Чому в такій мірі повинні заважати нам батько й мати? Хіба ж ми не можемо їх любити і разом з тим підноситись до Бога? Навіщо це потрібно викорчовувати з землі велике коріння, щоб піднятися на небо?”.

Міхеліс давно вже ставив перед собою ці запитання, але не міг знайти на них відповіді. Та поступово він став відчувати, що серце в нього заспокоюється, що воно виривається з корінням і починає розуміти. І раптом, з позавчорашнього вечора, виявилось, що серце його повисло між небом і землею...

Скоро після полудня прийшов до кошари Манольос. Він здивувався, побачивши в такий час на горі свого друга.

– Я пішов з отчого дому, – сказав Міхеліс. – Батько примусив мене зробити вибір, і я вибрав путь Христа. Радий бачити тебе, Манольосе!

– Це важка путь, Міхелісе, – сказав Манольос задумано. – Важка путь для багатих. Ну, що ж, прошу до господи!

Манольос наклав на стіл, і вони з’їли по шматку хліба. Міхеліс розповів усе, що сталося в нього з батьком і про рішення, яке він прийняв.

– Я не міг терпіти, Манольосе. Надто вже впорядкованим було мое життя. Дуже брехливим і несправедливим здавався мені світ. Дуже кривою здавалася мені дорога, якою я йшов. Я вже не міг терпіти більше, мені стало соромно.

– Ласкаво прошу, – сказав Манольос знову. – Ця дорога геть чисто вкрита камінням, а підняття дуже круте. Спочатку ноги твої густо вкриються ранами, любий Міхелісе. Але поступово почне здаватися, що на ногах виростають крила і що не самі ми підіймаємося, а підіймають нас, підтримуючи під пахви, ангели.

Він підвівся, взяв ціпок:

– Твій батько сповістив мене, щоб я негайно прийшов до нього. Я ламаю собі голову, навіщо я йому потрібний?

– Хай буде з тобою Господь!

Стоячи на колінах посеред двору, розчервоніла Леньо, засукавши рукава, натирала мідний посуд, що його дав їй у посаг старий хазяїн. Він же був щедрий і гордий. Леньо терла, терла й співала. Гучний її голос розколював гору, і Нікольос, стоячи під кучерявим дубом, витягував гострі вуха і прислухався. А потім, розпалений, хапав маленьку сопілку і грав у відповідь... Ці два голоси сходилися над покрівлями хат, і сільські баби сердилися, молодички посміхались, а молоденькі дівчата тяжко зітхали.

Край вулиці показався Манольос. Він почув цей переспів і всміхнувся.

“Звір ця Леньо, – подумав він, – страшний звір. Проте, як породить дитину, посмирнішає!”

Леньо підвела розпалене обличчя, глянула, як Манольос переступає поріг.

– Щастя тобі в твоєму шлюбі, Леньо, – сказав колишній жених. – Я бачу, ти готуєшся, в добрий час!

– І в твоєму, – відповіла Леньо насмішкувато, – щоб тебе вкрала гарна відданиця! Давай мерщій, хазяїн чекає на тебе. Ні пуху, ні пера, бідолахо!

Сказавши це, вона знову заходилася співати з потрібною енергією, бо хотіла показати колишньому женихові, що вона його вже не потребує, знайшла собі кращого, нехай він лусне від злости.

Старий Патреархеас безперервно крутив цигарки, палив, перетравлював курку, чекав. На ньому був поношений архонтський халат. Він був босий. Йому було жарко. Обличчя в нього набуло синього кольору, жили на шії здулися. Він походжав туди й сюди, надимався й роздимався, мов пузир, іноді валився на ліжко, знесилений.

– Сам винен... Сам винен... – повторював він безперестану. – За те, що я пожалів його і витяг з монастиря, де він ченцював, як скопець... Я, старий дурень, хотів зробити з нього людину. Так мені й треба! Вигрів гадюку за пазухою... Має рацію отой скнара, Ладас. Хіба ж він не казав мені про це стільки разів, а я ще й насміхався з нього: “Якщо ти чиниш зло, тебе бояться і поважають, а якщо ти робиш добро, клопоту не позбудешся!” От і маєш, будь ласка, мені ж тепер і дісталось!

Раптом пісня Леньо вдарила йому по нервах.

– Ото ще розгнуздана самиця! Треба якнайшвидше видати її заміж, щоб охолола трохи. А то пустить на дно все село! – пробурчав він і кинувся до дверей крикнути їй, щоб вона перестала співати.

Та в цю мить двері повільно розчинилися, і архонт опинився перед Манольосом. Він здригнувся, очі його метнули іскри.

– Заходь... – проревів він, грюкнувши дверима.

І щосили ударив Манольоса й притиснув його до стіни.

– Оце така твоя дяка? – крикнув він до нього. – Я тебе ввів до свого дому, а ти його підпалив. Ми в злагоді жили до тебе, спокійно було в мене в господі, спокійно й на селі, а прийшов ти, псевдопророче, і зруйнував порядок... Чому це? З якого такого права вийшов ти нещодавно наперед і схотів урятувати наше село? Це моя була справа! Чого ж ти втручаєшся і порушуєш порядок? Хочеш, я скажу тобі чого: щоб удати з себе святого, щоб

тобі повірили дурні, щоб створити собі ім'я і піднятися на гору в свято пророка Іллі й проголосити повстання?

– Повстання? – перепитав уражений Манольос.

– А що за безсоромні слова наговорив ти нам позавчора на горі? Щоб ми, мовляв, заплатили податі отим голодранцям, щоб усі ми, мовляв, стали братами, а отже, голодранцями! Щоб ми, мовляв, дали їм наші землі з половини? З якої речі? То наші землі, ми дістали їх у спадщину від предків, то наша кров! Виходить, щоб ми відрізали нашу плоть і віддали їм, щоб вони її з'їли? Кінець світу!

Він люто схопив Манольоса за барки.

– Може, ти збираєшся зробити тут Росію? Де один пожирає другого, де один їздить верхи на другому? Де пани і слуги зрівнялися? Де воші розрослися, прости мене, Господи, і стали такими, як черепахи? І твоя милість приходить і приносить оту вошу до мене в ліжко, щоб вона з'їла мене?

Він уявив собі цю вошу й жахнувся. Потім рвучко обернувся до Манольоса:

– Одного разу – невже ти ніколи не чув про це, недоумкуватий? – черево підняло прапор і вибралося на голову, щоб самому командувати. І от нечистоти почали виходити в людини з ніздрів, з рота і з очей, і людина здохла. Не ламайте через те лад Божий! Черево повинно лишатися на своєму місці, а голова – на своєму, і вона повинна командувати. А голова – це я!

Він ходив сюди й туди, як звір у клітці, бив кулаком об стінку, плював на підлогу.

– Щоб не було, мовляв, багатих! Та коли не буде багатих, дурню, хто ж буде давати милостиню бідним? Ти подумав про це? У кого працюватиме твоя тітка Мандаленя? У кого буде наймитувати твоя милість?

Він розпалився.

– Паршиві, вошиві, гультяї, – крикнув він, – ви не маєте навіть латки землі, а кричите: “Ми – браття!” Чому це так? А щоб поділити, мовляв, побратському наше майно і пожерти в нас половину!.. Хто вбив тобі в голову, бовдуре, ці дурниці?

– Христос, – відповів Манольос.

– Хай тобі всячина! Який Христос, я тебе питаю? Ваш чи мій? Ви створили собі Христа на свою подобу, більшовика – голодного, паршивого, бунтівника, вклали йому в уста ті слова, які вам на користь, а потім підносите його, як церковну корогву, і кричите: “Усі ми маємо одного отця, виходить, давай сюди спадщину, ми її поділимо! Ми всі – браття, отже, несіть печеню, ми поїмо її всі разом!” Е, ні, ви її не будете їсти!

Він кинув цигарку через вікно, сплюнув на подвір'я, підійшов до Манольоса, схопив його знову за барки.

– Немає в мене для тебе роботи! Забирайся геть з моєї садиби! – верещав архонт. – Негайно! Сьогодні ж! Іди, пошукай голодранців, подібних до себе! Поділіть між собою ваші парші, ваших вошей, ваше царство небесне!

Тоді, як він говорив, відчинилися двері і показалася ставна, як у архиєрея, постать попа Григориса.

– Шановний архонте, – сказав він, – пробач мені. Я спізнився, бо Марйорі, дочка моя, занедужала.

Потім обернувся, глянув на Манольоса, насупив брови.

– Владико! – сказав Патреархеас, – тут світ зіпсувався, перекинувся. Оцей ось архонт Манольос підняв свій прапор, він хоче підпалити весь світ. Підняв свій прапор і мій чудовий синок – сьогодні вранці заявив мені: “Я йду з дому, покидаю тебе, старий Патреархеасе, обираю путь Христа”. Начебто моя путь – то путь антихриста! Кінець світу та й годі! Добре, що ти прийшов, отче, ми повинні навести порядок!

Піп Григорис простягнув руку, вказав на Манольоса:

– Він винен! Він підбурює наше село! Це він наповнює голови людей чадом! Які слова, неробо, розводив ти на святі? Піднялися ноги, щоб голову побити!

– Христові слова, – відповів Манольос: – Щоб ви подавали милостиню бідним. У кого дві сорочки, той повинен віддати одну. Усі ми – браття. Більше нічого.

Жовч кинулася попові Григорису до очей, він не хотів починати розмову з наймитом і обернувся до архонта:

– Це небезпечна людина. Ти мусиш прогнати його обов’язково. Ми повинні прогнати його з нашого села, щоб він не заразив нас! То ж він звихнув мозок твоєму синові. То він своєю спритністю набуває впливу і з’їсть нас колись. Нехай забирається геть! Це не пастух, це не вівця. Це – вовк!

Манольос відступив від стінки, приклав до грудей долоню.

– Бувайте здорові, архонти і архиєреї, я йду, – сказав він.

– Хай Господь прокляне тебе! – сказав піп, потрясаючи рукою.

– Хай Господь прокляне старост і попів! – сказав Манольос. – Це ж ви, попи, розіп’яли Христа. І коли б Христос спустився на землю знову, ви розіп’яли б його вдруге. Прощайте!

Манольос попрямував до дверей, відчинив їх, обернувся.

– Прощайте! – повторив і спустився легкими кроками по сходах. Він знову відчув, що ангели підтримують його.

Остання спокуса

(уривок з роману)

Сьогодні теплий південний вітер високо підіймав хвилі на Генісаретському озері. Уже настала осінь. Земля сходила пахощами від гнилого листя та перестиглого винограду. З першими променями сонця чоловіки й жінки ринулися з Капернаума. Минали найгарячіші дні збору винограду. Налиті соком грона вже лежали на землі і чекали. Дівчата, сьайливі, як виноградинки, об’їдали винограда, яких було без ліку.

Виноградний сік червоними цівками збігав по їхніх губах. Хлопці, по-юначому палкі й нестримні, нишком позирали на красунь, які справляли смішки та збирали ягоди. З усіх виноградників долітали голоси і лунав сміх. Дівчата сміливішали і піддражнювали розпалених хлопців, які підходили все ближче. Хитрий біс винограду шмигляв туди-сюди, зачіпаючи жінок і заходячись реготом.

Простора хата старого Зеведея була відчинена і гула, наче вулик. Давильня, зліва у дворі, наповнювалася виноградом, який з усіх кінців у переповнених до країв кошах тягнули хлопці. Четверо здорованів – Пилип, Яків, Петро та простодушний сільський чоботар Натанайл-силач – мили волохаті ноги, готуючись давити виноград. У Капернаумі навіть злидарі й ті запасалися вином. Щороку вони приносили до давильні врожай зі своїх крихітних виноградників і отримували свою частку виноградного сусла. А жмикрут Зеведей брав плату за користування давильнею та наповнював свої глеки й бочки вином. Ось чому він зараз сидів на помості, тримаючи в руці палицю, на якій ножичком робив зарубки, відмічаючи, хто скільки приніс кошів. Однак кожен господар так само робив зарубки в пам'яті, щоб післязавтра під час розподілу сусла його бува не ошукали. Старий Зеведей був неабиякий шельма. Йому мало йняли віри — за таким треба було в сто очей дивитися.

Знадвору через відчинене вікно було видно господиню – стару Соломію. Витягшись на ліжниці, вона прислухалася і спостерігала за тим, що відбувається біля будинку. Таким чином вона хоч ненадовго забувала про нестерпний біль у суглобах. У молоді літа вона була напрочуд вродлива – мала гнучкий стан, смагляву шкіру, великі очі. Походила Соломія з вельми шанованого роду. Три села – Капернаум, Магдала і Витсаїда – змагалися за красуню. Три сватачі одночасно вирушили в дорогу. Заразом прибули до батька дівчини. Кожен привів за собою величезний караван верблюдів, нав'ючених кошами з різними багатими подарунками. Верблюдів гнала чимала юрба слуг. Кебетливий старий довго роздумував, порівнюючи статки, фізичні й духовні якості кожного. Нарешті обрав Зеведея. Останній із радістю взяв Соломію за дружину. Жили дружно. Однак із плином часу, коли врода зів'яла і краля перетворилася на стару бабцю, її все ще міцний благовірний інколи, особливо у свята, любляв ночами порозважатися з удовицями.

Одначе сьогодні обличчя старої Соломії світилося радістю. Вчора з монастиря повернулося її любе дитя – син Іван. Щоправда, у нього був землястий і виснажений вигляд. Молитви чи піст так його знесли? Та тепер він залишиться біля неї. Нікуди більше його від себе не відпустить. Вона годуватиме його, поїтиме, допоки не повернуться до нього сили, і на щічках знову не заграє рум'янець. “Господь Бог – добрий, ми вклоняємося перед його благодистинню. Милосердий Господь, однак не можна, щоб він висмоктував кров із наших дітей. Усе мусить знати міру: і піст, і молитва. Тоді і Всевишньому, і людині буде спокійно. Усе піде на лад,” –

розмірковувала Соломія. Вона нетерпляче виглядала у двері. Коли ж повернеться її дитина, її Івасик, що пішов з іншими збирати виноград?

Посеред двору під великим мигдалевим деревом, що гнулося під стиглими плодами, сидів, схилившись над роботою, мовчазний рудобородий Юда. Він розмахував молотком, убиваючи обручі на винні бочки. З одного боку він здавався насупленим, навіть сердитим, з іншого – сумним, зняковілим. Минуло багато днів з тих пір, коли він нишком, наче злодій, покинув монастир. Відтоді ходив від села до села й ладнав обручі на бочки, що їх господарі наповнювали свіжими виноградними вичавками. Працюючи, прислухався до розмов. Запам'ятовував, хто що сказав і зробив. Потім доносив про все, що чув і бачив, іншим братам. Та куди ж подівся всім знайомий рудобородий горлопан і шибайголова? Від дня його повернення з монастиря його не пізнати.

– Агов, Юдо Іскаріотський! Тобі що, рота заціпило, рудий телепню? – гукнув Зеведей. – Де ти витаєш? Усе ще не розкумекаєш, скільки буде два плюс два? Розтули свого рота, бурмило, скажи хоч слово! Збір винограду – то не жарти. Остання шолудива вівця й та радіє в цю пору.

– Не спокушай його, Зеведею, – устряв Пилип. – Він побував у монастирі і тепер сам воліє стати праведником. Хіба ти не чув, що чорт, коли старіє, стає святим?

Юда обернувся й кинув на Пилипа гостро-колючий погляд, однак змовчав. Пилипа цуралися, зневажали, бо хіба ж то справжній чоловік? Базікало й пустодзвін. У вирішальну мить його скував страх, і він відмовився приєднатися до братства. Тільки й зміг пробелькотіти: “У мене вівці, вівці в мене... На кого я їх залишу?”

А Зеведей ледь не покотився покотом від сміху. Він повернувся до рудобородого:

– Обережно, небораче, – крикнув старий. – Відлюдництво – заразна хвороба. Дивися, не підхопи її! Мій син заледве не заразився нею, однак моя стара, дай, Боже, їй здоров'я, вчасно захворіла. Її любий хлопчик дізнався про це і приїхав підлікувати матір. Отець ігумен його вже навчив, як варити зілля із лікарських трав. Даю голову на відсіч, що він більше нікуди не поїде! І куди йому їхати? Він же не відбіг розуму? Там, у пустелі, – голод, спрага, покаєння і Бог. Тут, у нас, – їжа, вино, жінки і Бог. Бог скрізь. Навіщо ж знов тягтися до пустелі? Що ти на це скажеш, Юдо Іскаріотський?

Але рудобородий тільки стукав молотком і не відгукувався. Що він може йому відповісти? Старий мурмило живе, як у Бога за дверима. Хіба йому зрозуміти людські біди? Господь, який інших карає за найменші провини і перетворює на порошок, оберігає його, порошинці не дає впасти на голову цього потіпахи й скупердяги. Узимку зігриває його під вовняною ковдрою, а влітку освіжає живильною прохолодою під лляним одягом. Що він у ньому знайшов? Хіба цей дармоїд переймається долею Ізраїлю? Живе й оком не змигне. Зеведеєві ще й підлі римляни до душі. Аякже! Вони захищають його майно. “Хай благословить їх Господь, – каже старий. – Вони підтримують порядок. А без них прощай наше багатство – усе порозтягали

б босоногі розбійники й ледацюги.” Почекай, діду, настане й твоя черга. Те, що забуває і прощає Господь, пам’ятають і не прощають зелоти-повстанці. Спокійно, Юдо, не поспішай. Спокійно. Прийде день Саваота.

Він блиснув на Зеведея блакитно-зеленими очима й уявив, як старий борсається у власній крові в давильні. Юда широко всміхнувся.

А четверо здорованів уже помили ноги і заскочили до давильні. Загрузнувши по коліна у винограді, вони почали його топтати й чавити. Час від часу вони нагиналися, пригорщами зачерпували й уминали ягоди. Голі галузки чіплялися за їхні бороди. Чоловіки то хапалися за руки і заводили танок, то, відштовхуючись, підстрибували і вдавлювали виноград. Пахощі вичавленого соку п’янили їх, але не тільки вони: крізь відчинені двері було видно дівчат, які зривали ягоди. Вони підібрали спідниці, оголивши ноги вище колін. Красуні схилилися над кущами, і їхні груди, схожі на виногрона, пестило виноградне листя.

Дивлячись на них, давильники втрачали голови. Це вже була не давильня, не земля, не виноградники. Це був Рай, де на помості сидів старий Саваот. У руках він тримав палицю, на якій зарубками позначав кількість принесених кошів винограду і кількість глеків із вином, які він мусить віддати післязавтра. Скільки глеків, скільки горщиків із їжею, скільки жінок!

– Широ вам скажу, – вихопилося в Петра, – якщо цієї миті переді мною з’явиться Господь і спитає: “Тей, Петре, Петрику! Сьогодні я в доброму гуморі, проси будь-якої милости. Виконаю все, що забажаєш!”, я відповім: “Святий Боже, зроби так, щоб я вічно чавив виноград!”

– Йолопе, і вина не питимеш? – перебив його Зеведей.

– Ні, їй-богу, чавитиму виноград!

Петро не всміхався. Обличчя його було серйозне і замислене. На якусь мить він покинув роботу і випростав сонцю оголене тіло. На його грудях трохи вище серця чорніла величезна риба. Багато років тому один колишній в’язень, неабиякий майстер, зробив йому це татуювання. І вправна ж була робота! Здавалося, риба ворушила хвостом і весело плескалася на порослих кучерявим волоссям грудях. Над рибою був зображений рибальський гачок із чотирма зубцями.

Пилипові пригадалися вівці. Він не любив орати землю, вирощувати і давити виноград. Він посміхнувся:

– Фу-ти, хлопче, та й роботу ти собі знайшов до скону віків. Я б попросив Отця Небесного перетворити світ на одну зелену луку, на якій пасуться кози і вівці. Я б їх доїв і пускав молочні ріки з гір у долину, де вони вливалися б у озеро, в якому біднота втамовувала б спрагу. А вечорами чабани запалювали б вогнище і збиралися навколо верховного пастиря нашого, Господа Бога. Смажили б ягня і розповідали різні оповідки. Оце і є Рай!

– Побий тебе лиха година, дурнолюбий! – пробурмотів Юда, спопеляючи очима Пилипа.

До давильні постійно забігали оголені юнаки. На них були тільки кольорові пов’язки навколо стегон. Вони вихоплювали уривки розмов і

заливалися сміхом. У душі і вони відчували рай, але й словом не озивалися про те. Перекидаючи коші до давильні, юнаки хутко перестрибували через поріг і поспішали повернутися до збиральниць.

Зеведей було й собі хотів пожартувати, але так і завмер із роззявленим ротом. У дверях стояв і слухав дивний гість. Він був одягнений у козячу шкіру, що кріпилася навколо шиї. Незнайомець був босий, мав скуйовджене волосся, жовте, як сірка, обличчя. У великих чорних очах палахкотів вогонь.

Ноги давильників збилися з ритму. Зеведей проковтнув свій жарт. Усі повернулися до дверей. Що за живий труп стоїть на порозі? Сміх обірвався. У вікні з'явилася стара Соломія, глянула і раптом вигукнула:

– Це ж Андрій!

– Нехай тобі, Андрію, – закричав Зеведей. – Хлопче, що з тобою сталося? Ти з пекла піднявся чи туди якраз спускаєшся?

Петро вистрибнув із давильні, схопив брата за руку, дивлячись на нього з любов'ю й страхом, без жодного слова. Милосердий Боже, невже перед ними насправді стояв той самий осадкуватий здоровань Андрій, найперший у роботі й на гульбищах? Невже це той Андрій, що був нареченим білявки Рут, найгарнішої дівчини на селі? Глупої ночі вона разом з батьком утопилася в озері, коли Вседержитель наслав страшений буревій. Подався тоді Андрій світ за очі. Вирішив віддати тіло своє і душу свою Господу. “Хто знає, – розмірковував він, – якщо я присвячу себе Богові, може, близько нього знайду Рут?” Отже, шукав хлопець не Бога, а свою наречену.

Петро, наче похолонув, затерпнув, і лише дивився переляканими очима на Андрія. Він згадував, яким брата віддавали Богові, а зараз бачив, яким Бог його повернув.

– Агов, скільки ти збираєшся на нього витріщатися? – крикнув Зеведей Петрові. – Нехай зайде, бо як подме вітер, зіб'є бідолашного з ніг! Заходь, хлопче, не соромся. Скуштуй винограду. Хвала Богові, і хліб маємо. Їж і набирайся сил. Бо як уздріє тебе таким твій нещасний батько Йона, то з переляку знову втрапить до китового черева.

Однак Андрій підніс кістляву руку і прорік:

– Стид і сором вам! Не гнівить Господа! Світ гине, а ви тут чавите виноград і жартуете!

– От тобі й маєш! Ще один причепився! – промимрив Зеведей і озлоблений повернувся до Андрія. – Кажу тобі, дай нам спокій! Я вже ситий по зав'язку проповідями. Отаке віщує твій пророк Хреститель? Скажи йому, хай вигідає щось нове, а то тільки й торочить: “Настане кінець світу, підіймуться з могил мерці, Господь спуститься на землю, розкриє книгу з людськими гріхами, покарає грішників!” Брехня! Брехня! Не слухайте його, хлопці, до роботи! Чавіть виноград!

– Покайтесь! Покайтесь! – залентував син Йони. Він вирвався з обіймів брата й кинувся на середину двору до Зеведея, вказуючи пальцем у небо.

– Заради власного добра, – заспокоював його Зеведей, – сядь, поїж, випий вина. Прийди нарешті до пам’яті. Сердешний, ти зовсім очманів від голоду.

– Старий, це ти очманів від ситого життя, – відрізав син Йони. – Господь гнівається! Розверзньється земля під ногами твоїми, поглине вона тебе разом із твоїми човнами, давильнею і клятим черевом.

Розпалившись, сказано шугаючи очима з одного на іншого, він горлопанів:

– Перш ніж із цих вичавок виготовлять вино, настане кінець світу! Одягайте волосяниці, посипайте голови попелом, бийте себе в груди, кайтеся: “Прости, Господи! Врятуй, Господи!” Земля – це дерево, і воно прогнило. Месія із сокирою вже йде!

Юда перестав стукати молотком. Його верхня губа смикнулася, і зуби грізно заблищали проти сонця. Зеведей більше не міг стримуватися:

– Петре, якщо віруєш у Бога, забери його подалі! – закричав старий. – У нас робота стоїть. Іде! Наближається! То з вогнем, то з святою книгою, а тепер уже й сокиру тримає! Повторюю, забирайтеся, словоблуди! Світ усе витримає. Давіть виноград, хлопці, й нічого не бійтеся.

Петро ніжно голубив брата по спині, намагаючись його вгамувати: “Тихо, брате, тихо, заспокойся, – неголосно повторював він. – Не кричи. Ти стомився з дороги. Ходімо додому, відпочинеш, побачиш батька. Він зігріє твоє серце.” Петро обережно взяв брата за руку і повів за собою, наче той був сліпий. Вони вийшли на вузьку вуличку і зникли.

Старий Зеведей розреготався:

– Ха-ха, бідолахо Йоно! Не заздрю я твоїй долі, пророче-рибалко!

Однак тут відкрила рота стара Соломія. Погляд великих Андрієвих очей і досі розпікав їй серце.

– Зеведею, – звернулася вона, хитаючи білосніжною головою, – Зеведею, старий безбожнику, дивися, що говориш. Годі сміятися. Янгол, що стоїть над нами, записує всі твої глузи. Стережися!

– Мати має рацію, – промовив Яків, що до цього не розтуляв рота. – Твій рідний синочок Іван ледве не підвів тебе в таку ж халепу. І здається мені, таки підведе. Носильники казали, що він не збирає виноград, а сидить собі з жінками та клепає язиком про Бога, пости, безсмертні душі... Не заздрю я твоїй долі, батьку!

Яків холодно посміхнувся. Він не терпів свого брата – матусиного пестунчика. Розлючений він заходився чавити виноград. Кров ударила в голову Зеведея. Він не витримував свого старшого сина, бо той аж надто був схожий на нього самого. І неминуче спалахнула б сварка, якби цієї миті на порозі не з’явилася Марія, дружина Йосипа з Назарета, яка спиралася на руку Івана. Після довгої дороги її вкриті пилом ноги кровоточили. Вона давно залишила свій дім і блукала тепер від села до села, розшукуючи свого нещасного сина. Ллються гіркі сльози з її очей: син збився з людського шляху, забрав у нього Господь розум. Голосить мати, оплакує ще живого сина, допитується в зустрічних, чи хто бува не бачив сина: “Він високий,

худорлявий, босий, носить блакитну одіж, підперезаний чорним шкіряним поясом. Можливо зустрічали такого?” Ніхто не зустрічав його. І ось, нехай Господь благословить найменшого сина Зеведея, їй вдалося натрапити на слід сина. Він жив у монастирі, в пустелі. Одягався в білий одяг, припадав до землі й молився... Іван пожалів Марію і розповів їй про це. Тепер вона, спираючись на його руку, заходила у двір старого Зеведея, щоб трохи перепочити перед дорогою до пустелі.

Назустріч їй поважно піднялася господиня будинку Соломія:

– Заходь, люба Маріє. Ласкаво просимо, – промовила вона.

Марія по самі брови натягла хустку, похилила голову, і, ховаючи очі, минула двір. Схопивши руки старої подруги, вона розридалася.

– Великий гріх плакати тобі, подруго, – сказала стара Соломія, посадивши Марію на ліжко і вмостившись поруч. – Зараз твій син у безпеці, під дахом Господнім.

– Люба Соломіє, глибокий материн біль, – зітхнувши, відповіла Марія. – Господь дав мені лише одного сина, і той став богомольцем.

Старий Зеведей, почувши бідкання Марії, спустився зі свого помосту, щоб утішити її. Він був непоганий чоловік, якщо не втручалися в його справи.

– Це все молодість, Маріє, – розраджував він жінку. – Не засмучуйся, це все молодість, а вона минає, як хміль після доброго вина. Ми швидко тверезіємо і впрягаємося у своє ярмо. І твій син протверезіє, Маріє. Ось поглянь на мого сина, дякувати Богові, він починає тверезіти.

Іван почервонів, але промовчав. Він пішов принести для гості холодної води й інжиру в меді. Схилившись одна до одної, дві жінки сиділи і тихо гомоніли про сина, якого Господь забрав від матері. Вони говорили приглушено, щоб їх не почули чоловіки, виливаючи одна одній глибокий біль роз'ятреної жіночої душі.

– Він безупинно молиться, люба Соломіє, – мені твій син казав – його руки і ноги вкрилися мозолями від постійних молитов. Він не їсть, не п'є, тане, як віск на сонці. Йому вже ввижаються крила в повітрі. Й краплі води не хоче брати, щоб краще бачити янголів... Соломіє, куди все це призведе? Його дядько, рабин, який зцілив стількох біснуватих, не зміг його вилікувати. За що Господь прокляв мене? Соломіє, у чому моя провина?

Марія схилила голову на коліна старшої подруги і дала волю сльозам. Іван приніс бронзову філіжанку води і кілька фруктів на фіговому листі.

– Не плач, добродійко, – проговорив він, кладучи інжир їй на фартух. – Його обличчя осяває святе світло. Мало хто те бачить. Я ж однієї ночі видів, як воно палало вогнем. Я навіть злякався. А ще кожної ночі старий Авакум бачив сон. Нібито покійний отець ігумен, тримаючи за руку твого сина, водив його від келії до келії. Показуючи на нього пальцем, він мовчав і усміхався. Переляканий Авакум якимось розбудив усіх братів, і разом вони спробували розтлумачити сон. Що їм хотів повідомити отець ігумен? Чому показував на чужинця і всміхався? Позавчора, коли я від'їжджав, раптово на них зійшло Боже прозріння і вони зрозуміли сон. Покійник наказував їм

зробити твого сина новим настоятелем. Усі брати кинулися його розшукувати. Коли знайшли, впали перед ним на коліна і разом почали просити його стати новим отцем ігуменом, бо така воля Господня. Однак твій син відмовився: “Ні! Нізащо! Це не мій шлях, я не гідний! Я краще піду!” – запротестував він. Опівдні, коли я залишав монастир, чув їхні голоси: один відмовлявся, інші погрожували, що замкнуть його в келії і приставлять охорону, щоб не втік.

– Радій, Маріє, – промовила стара Соломія, і її зморшкувате обличчя просвітліло. – Щаслива ти мати! Благословенний плід утроби твоєї, а ти й не здогадувалася.

Однак Марія, Божа обраниця, тільки невтішно хитала головою.

– Я не хочу, щоб мій син був святим, – хлипала вона. – Хай буде, як усі, простою людиною. Я хочу, щоб він одружився, подарував мені онуків. Це Божий шлях.

– Це людський шлях, – ледь чуто сказав Іван. Він ніби засоромився, що заперечив Марії. – Шлях Бога – інший. І ним іде твій син.

Із виноградників почулися голоси і сміх. У двір убігли двоє збуджених молодих носильників.

– Погана звістка, господарю, – закричали вони, трохи не падаючи зі сміху. – Кажуть, що повстала Магда. Люди озброїлися камінням і переслідують свою чаклунку горгону.

– Яку горгону, хлопці? – загорланили й собі давильники, одразу покинувши гопцювати. – Чи, бува, не Магдалину?

– Звичайно, Магдалину, хай благословить її Господь! Нам розказали цю новину двоє погоничів, що проходили повз виноградники. Кажуть, учора, в суботу, до Магдали з Назарета прибув той розбійник Варава. Тепер усе місто трясеться від страху.

– Ще один, хай тобі тряся! – гримнув розлючений Зеведей. – Удає з себе зелота, кричить, що врятує Ізраїль! Сіль тобі на язык, головорізе кровожерливий! Як же це сталося?

– А отак і сталося. Увечері Варава зайшов до Магдалини і побачив, що в дворі юрмиться багато люду. Ця відступниця працювала в святий день суботу. Якби в цю мить з’явився Господь, і той не зупинив би його. Варава вихопив з-під одягу ніж і кинувся на людей. Торгівці оголили шаблі, позбігалися сусіди. За якусь мить зчинилася страшenna бійня. Двох наших поранено. Торгівці скочили на свої верблюди — тільки їх і бачили. Варава виламав двері в будинок, щоб знайти Магдалину й випустити їй кишки, але запізнівся. Пташка вже була далеко! Непоміченою Магдалина втекла через задні двері. Усім селом почали шукати, але стемніло, і її не знайшли. Коли благословилося на день, знову зібралася юрба й розпочала полювання. Нарешті натрапили на слід. Люди знайшли відбитки ніг на піску, що вели до Капернауму.

– Хлопці, ми маємо зустріти її, як слід, – прицмокнув Пилип, облизуючи обвислі, як у цапа, губи. – Нашому Раю тільки її і не вистачало. Ми забули про Єву! Хай нас порадує!

– А водяний млин цієї кралі працює і в суботу, – озвався простодушний Натанаїл, хитро посміхаючись у вуса.

Йому пригадався один вечір напередодні суботи, коли він вимився, поголився, надягнув свіжий одяг. Ось тут і з'явився біс-спокусник, що схопив його за руку та потяг до Магдали, а там просто до будинку Магдалини, нехай благословить її Господь! Була зима і робота на млині посувалася поволі. Він залишався в неї всю суботу. Натанаїл задоволено всміхнувся: хтось, може, скаже, що то великий гріх, однак ми покладаємо свої сили на Господа, а він прощає. Усе життя тихий, бідний, сумирний холостяк Натанаїл просидів на лавці на розі вулиці, майструючи дерев'яні черевики для односельців та сандалі на товстих підметках для пастухів. І це життя? Лише одного разу, однієї-єдиної миті він покинув усе і відчув себе чоловіком. Нехай це сталося в суботу, але Господь милосердий, він зрозуміє такий прогріх і дарує прощення.

Старий схилив голову, буркочучи:

– Біда та й годі! Чому всі тягнуться зі своїми справами тільки до мене? Пророки, повії, заплакані матері, а тепер ще й Варави бракувало! Остобісіло, до живих печінок дійшло.

Він гукнув давильникам:

– До роботи, хлопці, чавіть виноград!

У будинку стара Соломія й Марія, дружина Йосипа, почувши новину, глянули одна на одну і мовчки похилили голови. Юда відкинув молоток, підійшов до дверей і прихилився до одвірка. Він не пропустив ані слова, і все закарбувалося в нього в пам'яті. Він полоснув Зеведея лютим поглядом. Юда стояв і прислухався. До його вух донеслися голоси. На шляху здійнялася курява, і він побачив, як біжать чоловіки, і почув, як верещать жінки: “Хапайте її! Хапайте її!” Перш ніж троє чоловіків устигли вискочити з давильні, а старий скнара скотитися зі свого помосту, в двір улетіла захекана, в обідраному одязі Магдалина. Вона кинулася в ноги Соломії і заблагала:

– Допоможіть, пані! Допоможіть! Вони близько!

Відчувши жаль до блудниці, Соломія піднялася, зачинила вікно, гукнула синові:

– Дитино, замкни на засув двері, – і наказала Магдалині, – сідай на підлогу, сховайся.

Нахилившись, Марія, Йосипова дружина, вдивлялася в жінку, яка збилася з праведного шляху. Вона відчувала водночас співчуття і жах. Лише чесні жінки знають, якою гіркою й нестерпною може бути їхня честь, тому вона її жаліла. Разом із тим грішне тіло жінки здавалося їй волохатим, хижим, небезпечним звіром. Цей звір трохи не схопив у свої пазурі її сина, коли йому було двадцять років. Тоді він уникнув спокуси... “Мій син урятував свою душу від жінки, – думала вона, зітхаючи. – Він урятувався від неї, але не від Бога...”

Стара Соломія поклала руку на гаряче чоло Магдалини:

– Чому ти плачеш, любя? – з жалем запитала вона.

– Я не хочу вмирати, – зойкнула Магдалина. – Життя таке чудове! Я не хочу вмирати!

Марія, дружина Йосипа, простягла руку й доторкнулася до неї. Вона вже не мала ні страху, ні відрази до цієї жінки.

– Не бійся, Маріє, – промовила вона. – Бог тебе захистить. Ти не помреш.

– Як ти знаєш, титко Маріє? – спитала Магдалина і блиснула очима.

– Господь дає тобі час, щоб ти покалася, Магдалино, – впевнено відповіла Ісусова мати.

Тоді, як три жінки розмовляли, зблизившись через свої страждання, з виноградників долинули голоси: “Ідуть! Наближаються! Ось вони!” І не встиг Зеведей злізти зі свого помосту, як на воротах з’явилися розлючені здоровили. За ними переступив поріг розчервонілий Варава і проревів:

– Гей, старий Зеведею, дозволиш ти чи ні, але ми все одно зайдемо, ім’ям Господа Ізраїльського!

Старий господар ще й рота не розтулив, як Варава одним натиском виламав двері будинку і схопив Магдалину за коси.

– Виходь, шльондро, виходь! – загорланів він і поволік жінку на двір. Якраз стяглися й інші люди, підхопили її й поволочили по дорозі, глузуючи й освістуючи. Притягли Магдалину до рівчака біля озера, кинули її туди, а самі почали збирати каміння у фартушини.

Як тільки Соломії вдалося здолати біль і злізти з ліжниці, вона пошкандибала на двір і взялася сварити чоловіка:

– І не соромно тобі, старий Зеведею, – закричала вона. – Ти дозволив увірватися до свого дому гультіпакам і забрати з-під носа жінку, яка просила в тебе милосердя.

Озирнувшись на Якова, що нерішуче тупцював посеред двору, вона кинула:

– А ти не відстаєш від батька! Соромно! Невже ніколи не змінишся? Вигода стала твоїм богом? Поспіши й захисти жінку, на яку накинулося все село і хоче прикінчити! Сором їм!

– Заспокойся, мамо, я вже йду, – відповів син. Нікого в світі він не боявся більше за матір. Кожного разу, коли вона звертала на нього свій гнів, він ціпенів від жаху. Йому здавалося, що то не лютий, жорстокий материн голос, а давній, суворий глас незламного ізраїльського народу.

Яків повернувся й махнув двом своїм товаришам, Пилипові та Натанайлові:

– Ходімо, – сказав він і кинув погляд у напрямку бочок, сподіваючись побачити там Юду, але той зник.

– І я піду з вами, – вигукнув роздратований Зеведей. Він боявся залишатися із дружиною наодинці, тому підняв палицю і пошкунтилгав за сином.

Магдалина, у кривавих ранах, зіщулилася на дні рівчака. Вона закрила голову руками й голосно скигвила. Зверху над нею глумилися чоловіки й

жінки. На виноградниках носильники та збиральниці полишили роботу і прибігли до рівчака. Юнаки ждали уздріти напівголе, скривавлене, славнозвісне тіло, а дівчата палали ненавистю і заздрили жінці, яка дарувала насолоду стільком чоловікам, а вони жодному.

Варава підняв руку, щоб запала тиша. Він збирався виголосити вирок і віддати наказ розпочинати побиття камінням. Цієї миті з'явився Яків. Він спробував протиснутися до розбишаки-зелота, однак Пилип схопив його за руку і проказав:

– Куди ти пхаєшся? Навіщо лізеш? Нас – жменька, а їх – ціле село. Усе марно.

Однак у голові Якова й досі лунав суворий голос матері, тому він крикнув:

– Гей ти, харцизяко Вараво! Ти прийшов до нашого села, щоб убивати людей? Відчепися від цієї жінки! Самі з нею розберемося. Сільські старійшини Магдали та Капернауму судитимуть її. Приїде з Назарету і її батько рабин. Такий Закон!

– Мій син каже правду, – підтвердив Зеведей, який щойно придибав, спираючись на палицю. – Він має рацію. Такий Закон.

Вислухавши це, Варава крутнувся до них і проревів:

– Усі ваші старости – запродавці. І ти, Зеведею, продажна шкура! Я не вірю вам. Я сам – Закон! Якщо якийсь сміливець відважиться, нехай іде сюди – помірємося силами!

Мешканці Магдали й Капернауму скупчилися навколо Варави. У зіницях їхніх очей мигтіла жадоба крові. Якесь ватага хлопців притягла з села праші.

Пилип схопив за руку Натанаїла й позадкував.

– Послухай, сину Зеведея, якщо хочеш, іди один, – звернувся він до Якова. – Ми не підемо. Ми ще поки при своєму розумі.

– І не соромно вам, страхополохи?

– Анітрохи. Іди сам.

Яків повернувся до батька, але той закахикав.

– Я вже дід, – виправдовувався Зеведей.

– То як? – розреготався Варава.

Спираючись на руку молодшого сина, підійшла стара Соломія. За ними із заплаканим очима слідувала Марія, дружина Йосипа. Яків озирнувся й побачив матір. Він здригнувся. Перед ним стояв розлючений горлоріз із озвірілим натовпом, а позаду – гнівна й мовчазна мати.

– То як? – знову прогримів Варавва, закасуючи рукава.

– Я не осоромлюся, – промурмотів син Зеведея і виступив уперед. На нього одразу наскочив Варава.

– Він його вб'є! – вигукнув молодший брат і кинувся на допомогу Якову, але мати стримала його:

– Тихо ти, – наказала вона. – Не втручайся!

Коли противники були вже готові розірвати один одного, з берега пролунав радісний голос:

– Маран ата! Маран ата!

У натовп увірвався засмаглий захеканий юнак, який кричав, розмахуючи руками:

– Маран ата! Маран ата! Господь іде!

– Хто йде? – загули голоси довкола нього. – Хто?

– Господь! – повторив юнак і показав у напрямку пустелі. – Господь!

Там!

Усі обернули очі у вказаному напрямку. Сонце вже сідало й повітря більше не пашіло жаром. Із берега підіймався чоловік, одягнений у біле вбрання, схожий на відлюдника з монастиря. Уздовж озера буяли цвітом дерева олеандра. Простягнувши руку, чоловік зірвав червону квітку і стиснув її в зубах. Дві чайки, які походжали по ріні, розступилися, даючи йому пройти.

Стара Соломія звела сиву, як сніг, голову і глибоко вдихнула повітря.

– Дитино, хто наближається? – спитала вона в сина. – Вітер змінився.

– Моє серце зараз вискочить із грудей, мамо, – вигукнув він. – Думаю, то Він!

– Хто?

– Тихо!

– А хто позаду нього? Господи, за ним іде ціле військо!

– Усього лиш злидарі, що збирають залишки винограду. Це не військо, не бійся, мамо.

За чоловіком і справді сунув схожий на військо натовп жебраків. Чоловіки, жінки й діти одразу розсипалися по виноградниках, щоб набрати в свої торби та кошики залишений після збору виноград. Щорічно з усієї Галілеї стікалися юрми голодранців, що шукали зерно, виноград, оливки, які залишали для них господарі після збору врожаїв. Так велить Закон Ізраїлю.

Раптом чоловік у білому зупинився. Уздрівши стовпище народу, він перелякався. “Треба йти звідси, – говорив він собі. Старий страх скував йому груди. – Треба повертатися до пустелі. Там – Господь, а тут – люди...” Знову його доля висить на волосині. Піти вперед чи повернути назад?

Люди навколо рівчака завмерли і впилися в нього поглядами. Яків і Варава все ще стояли один проти одного з закасаними рукавами, а Магдалина підняла голову й дослухалася. Що означає ця тиша? Життя? Смерть? Вітер змінився. Зненацька вона схопилася, простягла руки і закричала:

– Допоможіть!

Чоловік у білому одязі почув той голос і пізнав його. Він затремтів.

– Магдалина, – прошепотів він. – Магдалина! Я мушу врятувати її! – і поспіхом рушив до юрмища.

Розвівши в сторони руки, чоловік наближався. Чим ближче він підходив до людей і виразніше бачив їхні похмурі, злі, сердиті обличчя з налитими кров'ю очима, тим більше його душа сповнювалася жалем і любов'ю до них. “Усі ці люди – брати і сестри, – роздумував він. – Але вони не знають про це, тому страждають і грішать. Якби вони дізналися про це, скільки б радости, щастя й обіймів було навколо”.

Нарешті він наблизився, зійшов на камінь і розкрив їм свої обійми. Одне-єдине слово вирвалося з його грудей, радісне й урочисте:

– Браття!

Люди спантеличено дивилися на нього. Усі мовчали.

– Браття, – знову задзвенів урочистий голос. – Я радий зустріти вас.

– А ми б радо не зустрічалися з тобою, вішалнику! – подав голос Варава й схопив із землі камінь.

– Сину мій! – почувся розпачливий крик. Марія кинулася до сина і пригорнула його до грудей. Вона сміялася, плакала, милувалася ним. Однак він мовчки звільнився з її обіймів і підійшов до Варави.

– Вараво, брате мій, – промовив він. – Я радий тебе зустріти. Я – друг і несу добру звістку, провіщаю велику радість!

– Не наближайся! – закричав Варава і спинився так, щоб сховати Магдалину від очей чоловіка.

Однак жінка почула коханий голос, підскочила і закричала:

– Ісусе, допоможи!

За мить Ісус був біля рівчака. Магдалина дерлася вгору, хапаючись руками за каміння. Ісус нагнувся і простяг їй руку. Жінка схопилася, і він її витяг. Важко дихаючи і спливаючи кров'ю, вона опустилася на землю.

Варава підскочив до Магдалини і з усієї сили ногою притиснув її до землі.

– Вона моя, я вб'ю її! – прогарчав він і знову підняв камінь. – Вона осквернила суботу! Смерть їй!

– Смерть! Смерть! – засичав натовп, злякавшись, що жертва може вислизнути з рук.

– Смерть! – підхопив і собі Зеведей, зиркаючи на голодраних обшарпанців, які скупчилися навколо новоприбулого. Їм, як видно, зовсім замакітрило голови. А що ж то буде, коли дати волю цим безпритульним голякам? Світ перевернеться. – Смерть! – горлопанив Зеведей, вдаряючи палицею об землю.

Ісус схопив занесену над жінкою руку Варави, намагаючись спинити його:

– Вараво, – звернувся він тихим спокійним голосом. – Хіба ти ніколи не порушував заповідей Господніх? Ніколи в житті не вкрав, не вбив, не вчинив перелюбу, не збрехав?

Повернувшись до людей, він повільно обвів очима кожного і вигукнув:

– Хто з вас без гріха, – нехай перший кине на неї каменем!

Натовп здригнувся. Люди почали відступати, уникаючи колючого погляду Ісусових очей, що проникав у найпотаємніші думки. Чоловіки згадували всю брехню, сказану за життя, всі підлі вчинки, всіх чужих жінок, з якими лягали в ліжку. Жінки спускали на очі хустки, і каміння випадало з їхніх рук.

Старий Зеведей, побачивши, що харпаки близькі до перемоги, оскаженів, що Боже борони! Ісус знову зміряв поглядом кожного, проникаючи в найглибші закутки людських душ:

– Хто з вас без гріха, – нехай перший кине на неї каменем!

– Я, – раптом вигукнув Зеведей. – Вараво, дай-но мені свій камінь! Безгрішному немає чого боятися!

Зраділий Вараво віддав камінь Зеведеєві, а сам відійшов. Зеведей зміряв його на долоні й наблизився до Магдалини, щоб точно поцілити їй у голову. Вона згорнулася в клубок біля ніг Ісуса. Жінка була спокійна і більше не боялася смерті. Бідаки осипали вогнистими поглядами Зеведея. Нарешті найкістлявіший не стримався:

– Гей, старий Зеведею! – зикнув він. – Господь усе бачить. Ти не боїшся, що в тебе відсохне рука? Згадай, невже ти ніколи не кривдив нужденних? Невже ти ніколи не відбирав у сироти виноградник за борги? Невже ти ніколи не відвідував ночами вдовиць?

Слухаючи, старий грішник продовжував цілитися, але не кидав камінь. Зненацька він зачав несамовито кричати, його рука ослабла й завмерла. Важкий камінь випав і вдарив по нозі, відбивши пальці.

– Диво! Диво! – радісно загули жебраки. – Магдалина – невинна.

Вараво розлютився. Кров вогнем залила йому обличчя. Він налетів на Маріїного сина й дав йому з розмаху п'ятерицю. Ісус не розгнівався. Він підставив йому іншу щоку.

– Удар по другій щоці, брате мій, Вараво, – мовив він. Варавина рука повисла в повітрі. Він витріщився на Ісуса. Хто був цей чоловік? Привид, людина чи диявол? Ошелешений Вараво відступив від нього.

– Удар по другій щоці, брате мій, Вараво, – спонукав розбійника син Марії.

Тієї миті із затінку фігового дерева вийшов Юда. Увесь цей час він стояв осторонь і мовчки спостерігав. Його не обходило, вб'ють чи не вб'ють Магдалину. Він усолоджувався, як Вараво й сірома ганьбили Зеведея та дерли перед ним носа. Коли він помітив Ісуса в новому білому одязі, що з'явився з берега озера, серце йому закалатало: “Зараз з'ясується, хто він, чого прагне, що має провістити людям,” – пробурмотів Юда, нашорошившись. Однак уже перше сказане Ісусом слово “браття” йому не сподобалося. Його чоло наморщилося, а брови зсунулися. Він подумав: “Він так нічого й не навчився. Ні, не брати ми. Ізраїльтяни і римляни – не брати. Навіть самі ізраїльтяни – не брати. Запроданці садукееї, сільські старости, що лижуть п'яти тиранові – теж не брати нам. Поганий початок, сину теслі, обережно!” Але коли Юда побачив, як спокійно, гідно, з нелюдським м'якосердям Ісус підставляє для удару іншу щоку, він злякався: “Хто він? – питав він самого себе. – Так підставити іншу щоку може лише янгол... Янгол або мишача душа...”

Юда підскочив до Варави і схопив його руку якраз тоді, коли той знову хотів ударити Маріїного сина.

– Не торкайся його, – проревів він. — Іди собі.

Вараво приголомшено глипав на Юду. Вони були з одного братства, часто разом вдиралися в села і міста, щоб винищувати зрадників Ізраїлю, і раптом...

– Юдо! – буботів Варава. – Ти? Ти?

– Я. Забирайся!

Розбійник усе ще вагався. У братстві Юда був старшим за Вараву, тому він не міг виступити проти нього. Однак самолюбство не дозволяло йому так просто поступитися.

– Іди геть! – знову наказав рудобородий.

Варава схилив голову й кинув злісний погляд на сина Марії.

– Нікуди ти від мене не втечеш! – буркнув розбійник, стискуючи кулаки.

– Ми ще зустрінемося. – Повернувшись до своїх супутників, він процідив крізь зуби:

– Ходімо.

ГАЛАТІЯ КАЗАНДЗАКІ

(1888 – 1963)

Галатія Казандзакі – літературний псевдонім грецької письменниці Галатії Алексіу, першої дружини Н. Казандзакіса. На початку творчого шляху писала вірші, більше znana як прозаїк, авторка багатьох оповідань, повістей, драм. Перший її твір – повість “Смійся, паяце”. Відомі її романи “Жінки”, “Люди й надлюди”. В останньому вона подала життєпис Н. Казандзакіса, до якого все своє життя ставилася з любов’ю і великою повагою.

Маленька героїня

(уривок з повісти)

Леньо і велика таємниця

Це було дуже давно, в далекому селі на острові Криті. Здавалося, сама природа обрала його, щоб створити взірєць краси. Але мешканці села ніби не помічали того раю.

На острові вже вкотре розпочалася боротьба за волю.

Повсюди лунало гасло: “До зброї, брати, воля або смерть!”

У тому селі жив мужній і мудрий капітан Андреас зі своєю сім’єю. Його сім’я невелика: дружина Марина і дванадцятирічна донька Леньо, з руськими кісками й рум’яними щічками.

Якось увечері зібралися в будинку капітана Андреаса селяни. Серед них – і два посланці з сусідніх сіл. Усі стурбовані чимось.

– Стіни монастиря витримують натиск? – спитав хтось.

– Завжди витримували, – відповів один із гостей, – але султан послав на підмогу туркам регулярне військо й гармати.

– Аркаді – міцна фортеця, – мовив капітан Андреас, – її не так просто взяти. Там склади боєприпасів. Та й захищають її палікари на чолі з ігуменом Гавриїлом.

Жінки в сусідній кімнаті перестали прясти й дослухалися до чоловічих розмов, іноді перемовляючись.

– Боже, скільки людей знову поляже! Ви чули, султан військо послав.

– Вони почали палити села, антихристи, – повела інша, – пожежі видно за кілька кілометрів.

– Троє моїх синів загинуло, – сказала бабуся в чорній хустині. – Я тепер сама, мов билина в полі. А скільки таких, як вони?.. Уже скільки років Крит у неволі.

– Марно гинуть люди. Скільки їх уже полягло, а чого ми добились?

Старенька перебила:

– Катерино, ти не так мене зрозуміла. Тому, хто бореться за волю, досить і того, що інші радітимуть їй.

– Правду кажеш, – погодилися інші.

Серед жінок була й Леньо.

Раптом почувся стукіт у вікно. Кого це так пізно носить? Може, їм почулося? Та ні, стукіт повторився, цього разу дужче.

– Хто там? – спитав капітан Андреас, прочиняючи вікно.

Це збився з дороги якийсь подорожній, прохав провідника.

– Ласкаво просимо, – сказав капітан Андреас і пішов відчиняти двері.

До кімнати зайшов високий чоловік. Усі посунулися, даючи місце гостеві. Капітан Андреас попросив дружину зготувати щось повечеряти прибулому.

Поступово зав'язалася розмова. Говорили про бої, про жінок та дітей, які від'їжджали до Греції шукати рятунку.

Скоро всі розійшлися, залишилися тільки двоє посланців та невідомий мандрівник.

– В Аркаді нема хліба, – почав гість. – Ігумен переказав, щоб налагодили постачання. При мені листи з Атен, я їх повинен якомога швидше передати в монастир. А тепер мені треба бачити капітана Манусоса.

Його погляд зупинився в темному кутку кімнати. Йому здалося, що їх хтось підслуховував. Капітан Андреас, розуміючи, що привернуло увагу гостя, розсміявся.

– Це Леньо, моя донечка. Ходи до нас, доню.

Леньо покинула куток і підійшла.

– Леньо, ти чула, про що ми тут говорили?

– Я мимохідь, тату.

– А що ти чула?

– Що нема хліба і що гість хоче зустрітися...

– Слухай мене уважно, – перебив її капітан Андреас. – Те, що ти чула, нікому не розказуй. Хто б тебе не спитав, ні слова. Ти розумієш, що це таємниця?

– Так, тату! – твердо відповіла Леньо.

Гяур утікає

Леньо попрощалася й пішла спати. Раптом двері відчинилися і в кімнату зайшла, жовта, як віск, дружина капітана Андреаса:

– Прийшли озброєні турки.

Гість підвівся. Усі затамували подих.

– Ти, Константине, – спокійно розпорядився капітан Андреас, – і ти, Михайле, лягайте спати. Марина і Леньо сядуть за роботу. – Потім звернувся до гостя: – Прошу за мною.

І вони вискочили через вікно в сад.

– Як не відчинять, ламайте двері! – почувся знадвору сердитий голос.

Дружина капітана Андреаса підійшла до вікна.

– Хто там так пізно? – спитала вона спокійно.

– Відчиняй, потім побачиш хто! – відказав той самий голос.

– Прошу, заходьте! – хазяйка відчинила двері.

Турки були з кинджалами й рушницями. Вони швидко обнишпорили поглядами кімнату.

Один сів за стіл і кивнув Марині, щоб та підійшла ближче.

– Хто ти?

– Я дружина капітана Андреаса Русоса.

– А де твій чоловік?

– Пішов молоти пшеницю і ще не повернувся.

– А це хто такі? – турок показав на тих, що спали.

– Вони прийшли купувати вівці і вирішили дочекатися мого чоловіка.

– Взяти їх! – скомандував старший.

Михайло і Константин удали, ніби прокинулися від крику турків. Саме цієї миті до кімнати зайшов капітан Андреас.

– Хто ти такий? – гаркнув турок.

– Я господар цієї хати. Щойно повернувся з млина.

– Коли хочеш жити, – не знижував тону старший, – то повинен відповідати на всі мої запитання.

– Я скажу все, що знаю.

– Ти багато знаєш... Де повстанець, якого ми переслідуюмо? Тільки швидше.

– До нас приходив хтось чужий, коли мене не було? – спитав капітан Андреас дружину.

– Ні, не було ні душі, – спокійно відповіла Марина.

– А, ти не хочеш відповідати, – розлютився турок і повернувся до Михайла й Константина. – Ви теж не бачили тут нікого?

– Здається, я його бачив, – відповів Михайло.

– Бачив і мовчиш?

– Я бачив його вранці на базарі. Мабуть, то він, бо його всі називали капітаном.

– Хіба я питаю про базар, дурню? Сюди хтось заходив?

– Ви, пане, і ваші солдати... а щойно повернувся господар. Більше нікого не бачив...

– Ми люди мирні і не втручаємося у збройні сутички, – перебив капітан Андреас. – Звісно, ви можете не вірити, але того, кого ви шукаєте, тут не було. Якщо хочете, пройдіть по інших хатах і спитайте ще там. Але коли ви вже зайшли до мене, бідного чоловіка, я не можу відпустити вас, не почастивавши.

– Гаразд, давай, що там у тебе є.

– Жінко, приготуй щось для наших дорогих гостей. – Ніхто не помітив, як капітан Андреас подав знак Леньо. Вона зрозуміла батька і, ніби кошени, вислизнула з хати. Дівчинка йшла садом. Гість почув шурхіт трави і здригнувся. Хотів уже був тікати, та саме з-за хмар виглянув місяць, і чоловік упізнав Леньо.

– Я прийшла провести вас. Турки їдять. Поки вони скінчать, ми вже будемо далеко.

– А батько знає, що ти мене проводиш?

– Це він мене й послав, щойно турки всілися до столу, – відповіла Леньо.

– Я поведу вас таємною стежкою. Він узяв її за руку, й вони пішли, дуже обережно ступаючи. Навкруги панувала мертва тиша. Раптом гість відчув, що дівчинка стиснула йому руку.

– Що таке? – спитав він.

Леньо приклала палець до вуст і показала в темряву, де світило двоє зелених очей.

Подорожній схопив палицю й подався прямо на куш.

– Фр-р-р! – почулося звідти, і нічний птах з сумним криком полетів геть.

– Це погана прикмета? – запитала Леньо.

– Леньо, поганих прикмет немає. У них тільки неосвічені люди вірять, а ти розумниця.

Було ще темно, але вранішній вітерець нагадував, що скоро розвиднятиметься. Шелестіло листя, дзюркотів десь струмок.

– Тепер треба звернути ліворуч, – сказала Леньо. Час від часу вони зупинялися, вдихаючи свіже повітря, що накочувалося з довколишніх гір.

Ішли довго, поки дійшли до горбка, де біліли стіни якогось приміщення.

– Прийшли, це наша стайня, – сказала Леньо. – Ходімо!

– Леньо, ти ще така маленька! – мовив гість.

– Гляньте, що мені дала мама... – і дістала хустину. – Я запнуся так, як це роблять дорослі... – І миттю запнулася. – А тепер я схожа на маленьку?

– О, тепер ти справжня бабуса! – І чоловік засміявся. Але раптом на його обличчі промайнув сум і він сказав: – Леньо, краще ти не йди зі мною. Дуже небезпечно. Повстанців підстерігають на кожному кроці. Наші вороги не жаліють нікого, хто потрапляє їм до рук. А якщо тебе спіймають і катуватимуть?

– Я знаю, – сказала Леньо. – Я все знаю, і хай вас це не тривожить.

Десь заляскали постріли.

– Чуєте? – напружилася Леньо.

– Не хвилюйся. Стріляють далеко попереду.

– Ви впевнені? А коли це ті самі турки, що в нашому селі?

– Ні, Леньо, не бійся. Я знаю, що кажу. Не зважай.

Леньо дістала зі шпарки ключ. Зайшли до стайні.

– Ось і наші воли.

Вони, тільки побачивши Леньо, встали і почали ревіти.

– Тсс... тсс... мовчіть. Не ревіть, не треба.

Воли, ніби все зрозуміли, замовкли.

– Бачите, які вони великі, а ми ж однолітки.

Тут стояла гарба. Леньо й чоловік накидали в неї соломи.

– Якщо капітан Манусос буде не сам, я не вилазитиму із схованки, а ти йому скажи: “Яка гарна пшениця на твоєму полі!” – і він усе зрозуміє. А тепер уперед.

Гінець сховався в хуру, де була зроблена схованка. Леньо сіла за погонича, і вони рушили. На траві блищали краплі роси. Світало. Навкруги пахло квітами. Воли не знали, що треба поспішати. Гарба котилася повільно. Леньо часто підганяла волів, але ті не квапилися. Було тихо. Коли-не-коли лунали постріли, і щоразу в Леньо стискалося серце.

Не за себе вона боялася, а за гостя.

Раптом Леньо сказала:

– Їдуть!

Невдовзі загін озброєних турецьких вершників оточив гарбу.

– Куди їдеш? Звідки? Хто ти така? – спитав її хтось хрипким і грубим голосом.

– Я дочка Андреаса Русоса, – відповіла Леньо.

– Стій.

Леньо зупинила волів.

– Звідки їдеш?

– Зі свого села.

– З якого це свого?

– Звідси недалеко.

– А куди їдеш?

– До дядька Манусоса.

– А хто він такий?

– Друг мого батька. Він купив у нас солому, от я й везу йому.

– Ну, що я вам казав? – обізвався один із турків. – Гарба соломи та й годі, а вам усюди ввижаються гяури. – Садиба дядька Манусоса далеко звідси?

– Так.

– А точніше? Скільки треба їхати твоїми волами? Годину, дві? Скільки?

– Дві, три...

– Дядько Манусос багатий?

– У нього великий яблуневий сад.

– Дурненька, хіба ми питаємо про яблука? – і звернувся до інших. – Їдьмо разом з нею, підрахуємо дядькові прибутки. Дядько буде радий нам.

Вершник, сказавши це, пришпорив коня і виїхав наперед.

– Дівчинко, рушай! – наказали інші.

Воли ступали повільно і лише вряди-годи прискорювали ходу, гнані кінським тупотінням.

– Божевільні гяури, – обізвався один турок. – Думають, ніби можуть змінити щось, і знову підняли весь острів. Що вони розуміють? Султан не віддасть Крит Греції, ми тільки даремно вбиваємо одні одних.

Кінь, що йшов поряд із гарбою, витяг шию і почав висмикувати з хури соломку. Леньо похолола. А якщо решта коней зроблять те саме? Тієї ж миті Леньо помітила, що турок вирячив на неї очі. Ой, як він дивиться!

Турок смикнув повід, пришпорив коня і під'їхав ближче до дівчини, ніби хотів краще роздивитися її.

Вершника мучили підозри:

– Дівчинко, ти маєш батьків?

– Так, чому ж їх не мати?..

Як забилося її серце! Що він ще запитає? Ні, нічого вони не довідаються! Вона навіть вигляду не подасть, що боїться їх.

– Якщо в тебе є батько, – вів далі турок, – то чому ж він сам не повіз соломку, а послав тебе?

– Чому б не послати? Хіба це вперше?

– І ти не боїшся?

– А чого мені боятися? Якби я не знала дороги, а так... – І вона весело закінчила: – Коли приїду до дядька Манусоса, він дасть мені повний кошик яблук.

– У тебе є брати чи сестри?

– Ні, я одна в батьків. – І одразу в свою чергу запитала: – А у вас є батьки?

– Ні, нема.

– Нікого? А діти є?

– Так, донька.

– Така, як я?

– Така, як ти.

– Мене звати Леньо, а як звати вашу доньку?

– Сендика.

– Сендика? Яке прекрасне ім'я! Краще, ніж у мене.

Може, голос Леньо нагадав йому доньку? Хтозна. Але суворість зійшла з обличчя вершника. Щойно підозріливі очі зараз приязно дивилися на Леньо. Але дівчина не заспокоювалася. Він, може, добрий, але інші...

Світанок, проганяючи останні тіні ночі, наповнював її серце тривогою. Що їх чекає сьогодні з подорожнім? Он ще один під'їжджає з другого боку.

– Бачу, подружився з погоничем, – звернувся він до батька Сендики.

– Дівчинко, а ти теж воюватимеш, коли виростеш? – запитав ще хтось.

Леньо розгубилася. Що їм відповісти? Її виручив батько Сендики.

– Дайте дитині спокій! – крикнув він. – Мелете всякі дурниці. Якщо ми самі озвірили на війні, то хоч пожаліймо дитину. Хіба у вас немає родин?

Усі замовкли. Валка просувалася вперед.

Праворуч з'явилася дорога, яка вела до садиби капітана Манусоса. Білий стовп диму вказував, де стояв будинок.

Гримнули постріли. Вершники зупинилися, визначаючи, де стріляють.

– Зліва! Точно! – крикнув один. – Вперед, не гаймо часу!

– А ти, Гасане, поїдеш на садибу з соломою, – додав батько Сендики.

Усі звернули ліворуч, і загін зник за стовпом куряви.

Леньо звернула праворуч. Як і раніше, воли ступали повільно, похитуючи головами, їхні очі добрі, відверті, ніби нічого не сталося.

Турок їхав попереду. Він дістав кисет і скрутив цигарку. Леньо вдала, що засиділась, і, пересівши, засунула руку в солому. Чиясь інша рука потиснула її. Леньо додалося сміливості. Вони вже під'їжджали до садиби капітана Манусоса. Постріли не змовкали.

На обрії клубочився густий дим упереміш з вогняними язиками. Леньо зрозуміла: горіло якесь село.

Приїхали. Великі ворота були відчинені, і Леньо побачила червоно-гарячих курей, півнів із золотаво-зеленими хвостами, що ходили по подвір'ю. На сонці виблискували плуги, чекаючи, коли після війни їх знову візьмуть у руки.

Біля дверей лежав собака, поклавши морду па витягнуті лапи. Тільки гарба під'їхала, собака встав, щоб зустріти ранніх гостей...

Повоєнне покоління

НІКОС ПАПАПЕРИКЛІС

(нар. 1908 р.)

Нікос Папаперикліс – грецький письменник і журналіст. Народився в м. Бандирмі (Туреччина). 1952 року видав книжку нарисів “Відгуки життя”. Того самого року вийшла збірка оповідань “Світанок”, потім “І на землі – мир” (1955). Популярністю користується його роман “Тяур” (1956), де розповідається про життя греків малоазійського узбережжя.

Гяур

(уривок з роману)

Жага кохання

Немов розбурхана пожежа, яку живить сильний вітер, розквітло за тюремними ґратами кохання. Кохання, що народжується в муках, грається зі смертю, кохання, що, як сонце, здіймається над шибеницями і фортечними

мурами й ніколи не згасає. Воно таїть у собі вибухову силу динаміту, воно ніжне, як пушок на пелюстках троянди. Кохання не розрізняє віросповідань, не знає перепон. Байдуже до мови, звичаїв, до походження закоханих. Воно вдирається в серця, пускає коріння, і закохані, мов ті ангели, летять на його дужих крилах.

В серце Гяура глибоко запала Заїна. Досить було йому один тільки раз побачити її, коли вона верхи на білому коні вперше приїхала в фортецю провідати ув'язненого батька, як усе його життя змінилося...

Тікаючи разом з товаришем хащами, глибоким снігом, під кулями, що раз у раз дзижчали у них над головою, він відчував, як щось зігріває йому серце. Поступово наростало якесь радісне передчуття, що його зазнають переслідувані, навіть коли все навколо вороже їм. Він мріяв про її кохання, хотів якнайшвидше зазирнути в її незвичайні сіро-зелені черкеські очі, побачити її усмішку...

– Як здивується Заїна, коли побачить нас, – сказав старий повстанець дорогою до села. – Вона навіть уявити собі не може, Гяуре, що побачить нас разом не за ґратами, а вільними птахами. Вона стрибатиме з радощів...

– Гадаєш, Заїна вдома, дідуню? – запитав почервонілий юнак, намагаючись приховати солодку тривогу, що охопила його, щойно він почув ім'я своєї коханої. Потім додав, наче байдуже: – А може, вона в лузі, дідуню?.. З кіньми та худобою? Ти ж знаєш, робота!.. – Він казав це і сам не хотів вірити своїм словам. Ні в лузі, ні з кіньми не повинна бути сьогодні Заїна. Вона сьогодні біля віконця, все поглядає на битий шлях. Довгі товсті коси, мов золота злива, спадають їй на плечі, як і тоді, перед тюремними ґратами. Заїні, напевно, наснилися двоє крилатих червоних коней, що мчали чимдуж, і своїми зеленими очима вона тепер вдивляється в дорогу. Заїна мусить бути такою ж, як і тоді!

Коли втікачі наблизилися до цього незвичайного черкеського сільця зі саклями під горою, що, мов орлині гнізда, поховалися під велетенськими платанами, Гяур почав заново переживати весну свого кохання. Пригадав, як уперше зустрів Заїну – тоді він ще був чистим, невинним створінням. Як же схвилювала йому серце ця гордовита юна горянка, як вразила його золота злива її волосся, струнке пружне тіло, тонкі рожеві губи та рвучкість, з якою вона кинулася в батькові обійми.

– Тату!

– Дитино моя!

– Коли ж ти повернешся, тату? Черкеси чекають на тебе... Коні чекають на тебе... Коні іржуть, б'ють копитами й чекають тебе, тату... Дівчина приносила з собою пахощі лісу, свіже гірське повітря, пульс бурхливого життя, що все біжить без упину, як вода в річці, і ніколи не спиняється. По той бік ґрат збиралися в'язні, щоб помилуватися нею. Згадували в думках свої домівки, колишнє життя, що сплигло і згинуло, і повертались до теперішнього животіння, подібного до смерті, яка покінчить і з їхнім життям, і з їхніми клопотами. Щоразу, коли Заїна з'являлася перед залізними

гратами, ув'язнені фортеці Балук Кесер почували, як багато води збігло за цей час... Вони за життя поховані в цьому кам'яному мішку... Назавжди...

– Іди сюди, Гяуре! – крикнув тоді Шах Бахрі. – Дівчина, яку ти бачиш, – моя донька. Звати її – Заїна. Вона в мене єдина, ти ж знаєш.

Потім, повернувшись до Заїни, з неприхованим захопленням показав на юнака:

– А це Гяур. Ми з ним – в одній камері. Він дужий, як лев, і хоробрий, як орел. Коли покохає, може віддати життя. Я дякую Аллахові, що послав мені його...

Гяур почервонів і мовчав. Нарешті, щось сказав, а що – і сам не пам'ятає. Дівчина широко розкрила сіро-зелені очі й дивилася на нього, і усмішка заясніла в неї на обличчі. З того часу, уві сні чи наяву разом з радісною мрією про визволення з фортеці в душі Гяура спалахувала й нерозлучна надія, навіяна образом цієї дівчини.

Коли Заїна прийшла вдруге, батькові очі були засмучені.

– Що з тобою? – спитала вона. І відразу, тут же, з якоюсь тривогою: – А де Гяур?

– Нема його, – відповів батько. – Кудись погнали. На важку роботу... На кару... Мовчи, Заїно, дивись тільки і слухай.

Дівчина занепокоїлася, її очі, сповнені тривоги, допитливо дивилися на батька. Потім почали нишпорити по той бік ґрат, по зморщених блідих обличчях в'язнів, по кийках дозорців, по кайданах, що скорботно бряжчали під склепінням. І раптом дівчина похолола. На вимощеному мармуром тюремному подвір'ї ріс старий платан. Коли дув північний вітер, його віття скрипіло і журно шелестіло листям. Дівчина втупилась очима у величезний платан і нестямно крикнула:

– Гяуре!.. Серце моє!

Юнак, наче стрепенувся у вишині. Підвішений за зап'ястки рук до великої гілки, він гамував свої страждання, свій біль і навіть усміхався. Небагато в'язнів вижили після підвішування на платані. Гяур уже вдруге зазнавав цієї муки. Вперше – за те, що на тріски побив кийок на голові якогось тюремного дозорця. Охоронник з кийком, мовчазний, нерухомий, стояв під платаном і стеріг підвішеного, кидаючи несамовиті погляди на в'язнів, які проходили повз, мов тіні, волочачи кайдани.

Дівчина схилилася на залізні ґрати і, схлипуючи, ридала. Дві золоті коси закривали їй обличчя і ховали її скорботу.

– Встань! – штовхнув її ніжно батько. – Витри сльози! Ти ж черкеска... Нехай твоє серце закам'яніє! Ти завдаєш йому жалю. Ти ще не знаєш, хто такий Гяур. Він ніколи не плакав...

Величезна, мовчазна могила – тюрма. Темні склепіння. З високих мурів варта готова була стріляти по в'язнях, схожих на сірі тіні. Якийсь улема в зеленій чалмі і в довгому зеленому каптані впав на коліна й молився.

– Аллах! Екбер... Елькебір... Аллах! Екбер... А вгорі спочатку боязко, а потім – сміливіше, злітали з даху тюрми і сідали на верховіття платана

голодні круки. Вони нахилилися в гущавині до підвішеного, впивалися в нього жадібними очима і ладналися от-от вп'ястися пазурами.

А Гяур висів нерухомо, як вирваний з корінням кипарис. Він ніколи не скорявся. Погляд його сягав за фортечні мури... Де б він не був, у камері, в кайданах чи навіть на цій страшній шибениці, його невідступно переслідувала одна думка – втекти... Втекти далеко, до людей. Якогога далі від цієї могили.

– Отакий Гяур! – зажурено казав Шах Бахрі. – Це лев, який завжди нападає. Але в нього, дитино моя, нема терпіння. Він не знає, що таке страх. За один день на волі ладен стрибнути в огонь. Так і сьогодні. Він кинувся на першого дозорця. Повалив його, стрибнув у глибокий рів. Здавалося, от-от уже втече. Та на нього навалилась варта. Він бився, знесилився, і от тепер...

Коли Гяура зняли з платана, він не міг стояти на ногах. Шах Бахрі схилився над ним, як люблячий батько. Цілісіньку ніч побивалась Заїна, замкнувшись у себе в кімнаті. Коли б вона могла, думалось їй, виламати ґрати, пробратись туди і обійняти юнака, припасти устами до його вуст, удихнути в нього своє життя, свою душу. Потім ураз заспокоювалася і втішала себе. В душу їй запало останнє слово юнака, коли його напівпритомного знімали з платана...

– Заїно!..

З глибокою тугою в серці, верхи на білому коні, разом з черкесами, своїми родичами, поверталася Заїна додому.

Годинами поринала вона в солодкі мрії. Заїна вже не була безтурботною гірською пташкою, тим вільним створінням, яке цілими днями скакало верхи на коні. Колись, ще до знайомства з Гяуром, їй не давала спокою думка: як можна, справді, ув'язнювати людей, мов звірів, у клітку, надягати їм на ноги кайдани, і як ці люди, ці дужі платани, могли жити в кам'яній клітці!

Лише уві сні бачила Заїна, як її коханий розбиває кайдани, і тішила себе надією, що коли-небудь він вирветься-таки на волю, повернеться, і вона нарешті відчує його дихання в себе на щоді.

Утікачі дісталися села вночі. Навшпиньки пройшли вони плутаними завулками, щоб не побудити ні людей, ні собак. Шах Бахрі затримався біля воріт своєї садиби. Ноги в нього підломлювалися. Глупої ночі глянув Гяурові у вічі, наче хотів позичити в юнака сили.

– Тут, – сказав він, – стукай, Гяуре!

– Хто тут, дідуню? – запитав Гяур і вперше відчув, як серце у нього завмирає й холоне. – Хто тут, дідуню?

– Стукай, Гяуре!

Двері прочинилися, і на порозі, мов дві тіні, стали обидва втікачі. Собака Арслан кинувся до хазяїна, лизав йому руки, підскакував, лащився до нього, чіплявся за лахміття, щоб лизнути в щоку... А вони ж так жадали хоч крихти любови, проживши стільки місяців життям загнаних вовків.

Заїна спочатку перелякалася. Потім стала, здивована, немов скам'яніла. Не вірила своїм очам. І раптом кинулася, мов лань, радісно скрикнувши:

– Гяуре!.. Любий мій!

– Заїно!

І пригорнулись одне до одного в нестримному пориві кохання. Заїна плакала й сміялась, радісно щебетала, немов пташка, що знайшла після бурі свою пару. Цілувала Гяура, в брудне, скуйовджене, жорстке волосся, в очі, в губи, в руки. І припадала своїм ніжним обличчям до його волохатих грудей, і очі в неї то наливалися сльозами, то сяяли від щастя.

Коли буря кохання трохи вщухла, очі Гяура були вологі.

Увесь цей час старий Шах Бахрі стояв мовчки. Серце в нього билося сильно й радісно. Але з виду він не змінився. Він був батьком своєї щасливої доньки. Другом і товаришем по в'язниці такого юнака, якому немає рівних у світі, котрий знайшов своє кохання у нього в домі, в його плоті й крові. А проте він був Шах Бахрі – господар Карадагу. Його голову було дорого оцінено, обіцяно за неї багато золота. Він був повстанцем Бруси.

Знову пережив він у ці хвилини колишнє, єдине в своєму житті кохання. Інша Заїна, інші дві русі коси, інші сіро-зелені очі, кохані, схожі на ці, сповнені щастям. Шах Бахрі жив у достатку, супроводив каравани з крамом у далекі міста Анатолії, а ночами спочивав то по монастирських пустинних дворах, то на битому шляху просто неба. Співав, і хліб йому був смачний, молився Аллахові і ніяк не міг дочекатися тієї хвилини, коли повернеться в обійми коханої і поцілує її в ласкаві очі.

Одного разу він повернувся, та гніздечко було спустошене. Шах Бахрі плакав, побивався, поки не схопив ножа і не загнав його в серце Кяміль-аги. Це він, Кяміль-ага, викрав уночі для свого гарему його подругу, зв'язавши її, збожеволілу від страху, і засунувши в рот ганчірку... Скільки часу минуло відтоді! А здавалося, то було тільки вчора. Шах Бахрі пам'ятав, як повернувся він додому, з коханою на руках, і показав їй на полум'я, що нищило масток Кяміль-аги.

– Глянь, Заїно, Кяміль-ага – у полум'я!

– Золотий мій! Коханий! Зірви мені троянду...

– Це полум'я, Заїно, – пожежа!

– Ні, ні, ріднесенький, то квіти, троянди, що ростуть на моїй могилці. Я ж мертва. Зірви ж мені одну з моєї могилки, любий...

П'ять років глядів він її, мов малу дитину. Їхню доньку забрали до себе родичі. А Заїна збожеволіла відтоді, як потрапила в пазурі Кяміль-аги. З печери в печеру, з гори на гору носив переслідуваний ворогами Шах Бахрі свою кохану Заїну. Вона ж сміялася, і плакала, і все благала:

– Хоч малесеньку квіточку з моєї могилки... Одну тільки...

Якось уранці під платаном, де вони посідали, щоб перепочити, до Заїни раптом повернулася свідомість. Вона впізнала чоловіка, гірко заридала і невдовзі померла у нього на руках. І з того часу гора забрала Шах Бахрі до себе...

Дівчина обняла батька і зайшлася слізьми. Вона не могла перенести такого несподіваного щастя. І бігала, мало не літала, як метелик, щоб дати їм помитися, переодягнутися, поїсти й перепочити. Коли ж батько сказав їй, що на світанку вони вирушають далі, Заїна засмутилася.

– Не можна, дитино моя, щоб день застав нас тут. За нами женуться. Нам би тільки перепочити трохи. Набратися сил, щоб рушити в гори.

І старий батько, наївшись і переодягнувшись, поринув у глибокий, солодкий сон. А Гяур і Заїна ні на хвилину не склепили очей. Вони не спали і не могли натішитися коханням.

– Любий! Нехай у цієї ночі не буде світанку...

– Не одна ще ніч, кохання моє, буде для нас. Дай нам раніше добратися до гір, добратися до буків. Взяти в руки зброю. І всі наші ночі будуть вільними, зоряними, сповненими кохання...

І ніч пролетіла, як коротка мить. Втікачі стискували в своїх руках палиці, стискували губи, щоб вони, бува, не зрадили їх. Щоб часом не заплакати. А дівчина плакала безутішно. Двері зачинилися. І от вони сходять на високу гору.

Гяур був, мов п'яний. У нього часом виникало бажання так гучно закричати, щоб полякалися звірі, щоб гора здвинулась від низу до верху; йому хотілося співати, сміятися. Він цілував свої руки, які голубили її золоте волосся, її гарячі груди... Відчував п'яний запах її тіла, її дихання. Вся істота його просякнута її пахощами, він несе їх з собою в гори. І досі ще дзвенить голос дівчини в нього у вухах.

– Гяур... Гяуррр...

І він сходив на гору, немовби танцюючи. До чого б не доторкався, усюди була вона. Що б не чув, то був її голос. Дерев, листя, гірські потоки, що збігали вниз, анемони... Голосом коханої співали пташки, і вітер доносив її аромат.

На поясі в нього висів кинджал з позолоченим руків'ям. Цей кинджал дала йому Заїна з останнім поцілунком. На клинку, між двох голубків, були вигадливо вирізьблені слова про їхнє кохання:

Мужній герою, в вигнанні
Ти збережи в дні негоди
Клятву палкого кохання,
Клятву святої свободи!

Цієї ночі для Гяура почалося нове життя. Він відчував, як у нього виростають два величезних крила і підносять його високо на верховину – воля і кохання.

КОСТАС КОДЗЯС
(1921 – 1979)

Костас Кодзяс – грецький прозаїк, драматург і перекладач. Народився в Атенах, літературну діяльність розпочав 1946 року. Найвідомішим твором автора є роман “Задимлене небо” (1957).

Задимлене небо
(уривок з роману)

Подія, про яку ми розповімо, спричинилася до того, що дітлахи із селища перестали обзивати Фімньоса бовдуром. Авторитет бакалійного kota, як прозвали Фімньоса, навіть виріс, незважаючи на те, що перед цим хлопчачки мало не вбили бідолаху. Але те, що трапилося, ще раз доводить, що у Фімньоса справді осячача впертість.

Якось по обіді, коли дружина бакалійника лагодилася відпочивати, Фімньос, помивши підлогу, поставив відро в кутку, а сам на часинку вибіг на вулицю. У полі, навпроти, діти грали в футбол. Фімньос невпевнено підійшов ближче.

- У-у-у, бовдуре!
- Відступи трохи!
- Дайте й мені вдарити...
- А ти вмієш?
- Звичайно, вмію!

Несподівано підбіг якийсь хлопчачка.

– Ей, ви, йде Кунельос, тікайте швидше! Одразу ж зчинилася паніка. Хлопчачки розбіглися хто куди. Пекарів приймак, проходячи повз Фімньоса, зупинився і сказав:

- Забирайся звідси!
- Чому?
- Бо відлупцюють!
- За віщо?
- За те, що ти – бовдур!
- А хто мене відлупцює?

Та пекарів приймак уже зник.

За кілька кроків, на траві, лежав залишений хлопчачками футбольний м'яч – обгорнуте товстою тканиною, міцно зшите ганчір'я.

Фімньос узяв м'яч у руки. І раптом злякався. Йому хотілося втекти. Але стримався. Зараз можна пограти, адже поле вільне, а м'яч у нього в руках. Та самому грати нецікаво. Хіба це гра, коли немає компанії? Поле порожнє. Фімньоса знову поймав страх. А кому він поскаржиться? Його ж поб'ють! Дядько теж відлупцює. Дивний цей світ, сповнений химер. А теплих рук Спіридули немає...

Ватага хлопчаків наблизилася. Босі малюки з обстриженими головами вийшли в поле й підійшли до Фімньоса.

Увагу одного з них привернув ганчір'яний м'яч.

– Не вартий і копійки!

– Та він же гарний, дурню!

– Що, що?

До приходу всієї ватаги малюки тільки шморгали носом, не наважуючись заводитися з Фімньосом.

А той притискав до себе м'яч і, не рухаючись, чекав.

З-за рогу паркана показала вайлувата постать Кунельоса. Круг шиї в нього пов'язана зелена хустка, рука хвацько закладена за ремінь, як у джигунів селища.

Один із хлопчаків, обігнавши ватажка, підбіг до Фімньоса і дав йому стусана в зад.

– Що він каже, цей дурило?

– Тримає м'яча в руках і стоїть, мов сова.

Кунельос плюнув, байдуже крокуючи в напрямі до Фімньоса.

– Дай сюди!

– Що?

– М'яч, бовдуре!..

– Навіщо?

Шморгаючи носами, їх обступили хлопчаки.

– Ану, дай йому як слід, Кунельосе!

– Стусони під ребро, Джимлонді!

– У-у-у, бовдуре!

Та Кунельос усе ще зневажливо дивився на свого супротивника, який злякано стояв перед ним.

– Дати тобі по довбешці, щоб ти носом зарив?

– За віщо?

Фімньос здатний роздратувати людину оцими «за віщо». Кунельос нервує.

– Дорогу! – крикнув він своїм поплічникам, і ті відразу ж розступилися.

Кунельос розставив руки і трохи нахилився вперед, готуючись кинутися на противника.

– За віщо? – злякано спитав бакалійний кіт, ще міцніше притискуючи м'яча до грудей. Уперта, осяча голова. Кінець кінцем, він сам винен. Нехай сам і виплутується.

Раптом Кунельос кинувся, щоб повалити Фімньоса на землю. Та не встиг він і поворухнутися, як бакалійний кіт, мов коза, втягнув голову і з силою вдарив Кунельоса в живіт. Отаман несамовито заревів, зігнувся навпіл і повалився на траву.

Кілька хвилин тривала розгублена тиша.

П'ятдесят рук, яких переляк зробив безжальними, почали всі разом бити Фімньоса. Його тягали по землі, порвали на ньому одяг, подряпали, вимазали обличчя брудом. Коли б не вийшли сусіди і не зняли крику, хтозна, чим би

все це скінчилося. Та Фімньос витерпів стійко, з його вуст не злетів жодний стогін. Єдина думка свердлила мозок, що це нечесно, підло, – бити його після того, як він переміг ватажка!..

Дружина бакалійника посадила Фімньоса на лаву в кухні, обмила з обличчя кров. Бакалійний кіт мовчки глянув на Фросо, яка стояла біля дверей.

– За що тебе побили? – запитала жінка.

– Хотіли відібрати м'яча! – І Фімньос показав їй ганчір'яний клубок, якого й досі стискав у руках.

– І ти згодився, щоб тебе побили через таке казна-що?

– Звичайно, а хіба що?

– Ех ти, дурило, будь ти неладний!

І бакалійниця відійшла, щоб помити руки.

– Ти дика звірюка! – прошепотіла Фросо так, щоб не чула мати.

Про поразку Кунельоса незабаром дізналося все селище. Тамтешні хлопчачки зразу ж відчули свою силу, вони глузували з членів ватаги, коли зустрічалися з ними наодинці. Сам ватажок день у день погрожував бакалійному котові, що заріже його. Але відтоді він не показується тут. Ось чому ніхто з дітлахів не обзиває вже Фімньоса бовдуром.

Фімньос сидить на постелі, підібгавши ноги, і дивується, що не може заснути. Надворі вже вечоріє. Фімньос закутався в лахміття, йому холодно. Мимоволі пригадалася Спіридула, яка клала його на соломі і зігрівала своїм диханням. Потім пригадалися хати рідного села, одна по одній, від виноградника попаді аж до майдану... Крізь діряву металеву шторку проникає світло електричного ліхтаря, який горить щовечора на розі вулиці... Ось попада тягне свою козу й мула...

Найсмішніше те, що слова Фросо викликали в Фімньоса багато важких роздумів. Що таке звірюка? І що таке людина? Що дівчина бачить у ньому такого, щоб називати його диким? Та й що вона таке?..

Але сьогодні голод стає нестерпним.

Фімньос, закутавшись, зводиться на ноги. З рота котиться слина, очі налилися слізьми. Він трохи нахилився, погладив тараньку і поволі став облизувати її. Від соли щемить язик.

Раптом Фімньос помітив мишу. Таке маленьке, прудке мишеня, яке прошмигнуло в нього між ногами й зникло.

– Псст! – крикнув Фімньос, подаючись уперед.

Мишеня встигло заховатися. Куди ж, до біса, воно могло зникнути? Фімньос пошукав між мішками, відсунув ящики з оселедцями і знову почав шукати під столом. Нема ніде!..

Несподівано мишеня шмигнуло під застелений прилавок. “Як це чортеня забралось туди?” Хлопчик притулився обличчям до скла. Тепер виразно видно мордочку мишеняти, очі, які хитро дивляться на Фімньоса.

– Ну, тікай! Тікай від сиру!

Фімньос розмахує руками, скребе по склу, тупає ногами об цементну підлогу.

Спочатку мишеня злякалося. Та через якийсь час знову почало ворушити вусиками. Ото хитра тваринка, зрозуміла, певно, що їх розділяє товсте скло і що хлопець не може нічого їй заподіяти. Нехай казиться собі, скільки хоче! Бач, бісове мишеня, навіть воно насміхається з мене!

Тепер мишеня не звертало вже уваги на велику пику, яка з відчаєм дивилася на нього. Воно заходилося швидко гризти сир. Часом зупинялося, кидаючи погляд на дивну істоту.

І Фімньос відчув, як йому до горла підкочується якийсь клубок. Це, певно, від того, що він знову побачив сир.

– Ех, матусю моя, ріднесенька! – прошепотів він жалібно.

Їй-богу, багато хто сміявся б, побачивши Фімньоса в такому становищі. Того самого Фімньоса, який ударив Кунельоса в живіт. Можливо, воно не так і смішно, що хлопчина задрить мишеняті.

У голові в Фімньоса запаморочилося, він знепритомнів.

Мишеня повернуло мордочку і дружньо всміхнулося Фімньосові.

“Ти тільки поглянь на цього плутягу! Мишеня прикидається тепер приятелем!..”

– Це не зовсім чесно, – крикнув Фімньос мишеняті. – Ти все саме поїло. На цьому світі всі самі їдять, а тобі не дають, ще й глузують з тебе.

Почувся тонкий голосок:

– Псст, псст! Пане Бовдуре!

– Он як! Ти навіть говорити можеш?..

– А ти ж як думав? Я мишеня з гарного товариства.

– А я й не знав. Хіба бувають такі мишенята, що належать до гарного товариства й розмовляють?

– Багато ще про що дізнаєшся ти, друже мій, – сказало мишеня, швидко поїдаючи сир.

– Ну, годі. Не треба, облиш сир!

– Чому?

– Ти ж кажеш, я твій приятель. А мучиш мене!

– Що, слинки течуть?

– Авжеж.

– Сид і сором, пане Бовдуре! Ласкаво прошу, призволяйся!

– Вдячний, але я не можу.

– А-а, тобі на заваді скло!

– Звичайно! Ти що, жартуєш?..

– Хи-хи-хи! Одним ударом ти можеш розбити скло. Ти ж так добре вмієш битися. Ну, давай!

– Кажу ж тобі – не можу.

– Боїшся дядька?..

– Ні.

– Кого ж тоді? Поліціанта?

– Ні.

Мишеня здивовано скривилося.

– Чудна ти людина! Клянуся прахом своєї матері, чудна!.. Моя мати була гарна й мудра миша. Недавно бідолашна потрапила в пастку молочаря. Знаєш, що вона казала?.. Що найдурніша тварина на землі, дурніша навіть від жаби – людина.

– Ти не друг мені, бо підбиваєш красти. А злодіїв чесні люди зневажають.

Мишеня щиро розреготалося.

– Те ж саме казала й мати. Хи-хи-хи!.. І є з чого сміятися: ви стільки створили на цій землі, що в мене аж очі болять, коли я дивлюся на все це. Які будинки, яка розкіш, яка пишнота!.. І їжі, їжі скільки ви готуєте! Хи-хи-хи...

Мишеня знову почало реготати.

– Ох і апетит же з'явився в мене! Нехай Господь пошле тобі здоров'я.

– Що ж тут смішного?

– А ви всі ходите роздягнені, голодні, виснажені. І нудитесь від того, що навколо стільки добра, а ви не можете ним користуватися. І падаєте ниць перед тими, кому воно належить. А закони наказують: створюйте ще! Коли ж ти щось візьмеш, тебе називають злодієм.

– Але ж так нас учили діди!

– Моя мати – мудра миша – завжди казала: люди живуть, годуючись травою надій. – І мишеня з якимсь роздратуванням знову схопило сир і почало жувати. – Шкода мені тебе, друже, слово честі. Щоб мене кішка з'їла, коли брешу!

З цими словами мишеня схопило шматочок сиру і вибігло з-за прилавка. Потім стрибнуло Фімньосу на руку, видряпалося на плече, сп'ялося передніми лапками на щелепи, вилізло на обличчя, потім нахилилося, силкуючись вкласти шматочок сиру йому в рот.

– Призволяйся, пане Бовдуре!

Хлопчик усміхнувся.

Та саме в цю хвилину почулося завивання сирен.

Фімньос злякано підхопився. Тіло залякло від холоду. Він підбіг до дверей і глянув крізь дірку в шторі.

Розвидняється.

Тривожно, настирливо виють сирени. Лунають церковні дзвони. Чоловіки, жінки, діти вибігають із дворів на вулицю. Інші намагаються виглянути з вікна – і звідусіль, з тисяч ротів лунає крижане слово:

– Війна! Війна!

Фімньос немов збожеволів.

Перша реакція – вирватися з цієї залізної клітки, в якій його замкнули. Хлопець почав гатити кулаками по залізних шторах, але вуличний гомін перебивав його стукіт. З кожною хвилиною страх Фімньоса зростав. Він відчував потребу злитися з людською масою, щоб вуха могли вбирати в себе людські голоси.

Розмови, які він досі чув про війну, серйозний вираз обличчя людей, котрі розповідали про страхіття війни, про бомбування, про спустошення, збуджували його дитячу фантазію. Уся ця метушня, яку Фімньос спостерігав крізь дірку в шторі, завивання сирен, церковні дзвони – кидають його в паніку. Йому здається, що за кілька хвилин трапиться щось страшне, трапиться те, що можна порівняти хіба тільки з блискавками, які спалахували, влучаючи в дерева на полі, коли гримів грім. Атож, тільки з цим диким гнівом стихії він міг порівняти все те, що малювала його фантазія. Але війна – в сотні разів страшніша. Навіть велике місто може бути стерте з лиця землі.

По руці хлопчика текла кров. Можна збожеволіти! І, важко дихаючи, він відійшов од вікна.

Ураз його увагу привернув сир. На обличчі його з'явився якийсь звірячий вираз.

Мов дикий звір, кинувся Фімньос до сиру, брязнуло скло, але хлопець не відчував болю.

Засунувши руку, він схопив цілу головку сиру.

Під дверима почувся жалібний старечий голос:

– Стаматі! Любий Стаматі!.. Тебе шукають, Стаматі, ріднесенький!

Це кіра Зафірена оплакує сина. Напівбожевільна, бідолаха. Ще з часів Першої світової війни вона чекає на нього. У неї лежить приготована для нього чиста білизна, начищені черевики, а щовесни вона обливає шафу лавандою, щоб зберегти синів коричневий костюм від молі. Усі в селищі сміються з неї. Пекарка, велика жартівниця, казала Зафірені, коли та приходила в булочну:

– Слухай, люба, коли повернеться твій Стаматис, він буде вже дідом, напевно, вже й черево напас собі. Отож і одяг, який ти зберігаєш, не підійде на нього.

Та стара Зафірена хоче, щоб Стаматис завжди був двадцятирічним парубком.

– Ну що ти, костюм буде на нього широкий, голубко! Він уже переробив його і в ньому поїхав до Америки, – відповідає вона серйозно. Але все одно плаче.

Кіра Зафірена зазирнула через дірку в шторі.

– Фімньосе, чого це ти стукаєш?

Хлопчик так і завмер з головою сиру в руці. Він не відповідає.

– Вони пішли шукати Стаматиса. Он попереду барабани... Стаматис був останнім у ряду. А чому, любий, їх убрали в однаковий одяг? Чому вони йдуть у ногу? Фімньосе, захвайся, хлопчику, не виходь! Тсс!.. Їх ведуть до ями, до глибокої ями, до диких звірів...

Потім кіра Зафірена відійшла.

– Ах, любий Стаматисе!.. Вони шукають тебе. Стаматі мій рідний... – оплакує вона сина тихим голосом.

У вуличному галасі плач божевільної ледве чутний. Але він звучить якось дивно.

І, мов блискавка, цей незбагнений людський стогін вразив Фімньоса в самісіньку душу. І ляпаси, і голод, і люди, які без кінця рухаються в цьому великому місті, і навіть крихітні дитячі мрії – усе це забувається щодня за іншими подіями. Фімньос не дикий звір, він усе добре розуміє. А цього стогону ніколи не забуде.

Гірка слина сповнила рот Фімньосові. Пальці обмацують сир. Раптом Фімньосові стало гидко. Він відчув би якесь полегшення, коли б виблював цієї ж хвилини. Головка сиру покотилася по підлозі.

Хлопчик знесилено сів на мішок...

Рух на вулиці все зростає. Лунали голоси, пісні, – то мешканці окремими групами прямували до центру міста. З першим завиванням сирени Йоргос зіскочив з ліжка, похапцем накинув піджак і вибіг з кімнати. Полковник стояв уже біля надвірних дверей і розмовляв із сусідами. Потім причинив двері й обернувся до сина.

– Італійці, Йоргосе, оголосили нам війну, – сказав він серйозно. – Так. А твоя мати ще й досі ніжитья в постелі?

– Я встаю, Аристиді! – крикнула Каліопі з кімнати.

Йоргос звернув увагу на густі батькові брови, що в цю хвилину зійшлися на перенісці: вони надавали величного вигляду сухому, кістлявому обличчю з великим носом та величезними вухами.

Син мовчки стояв перед батьком. Новина збуджувала почуття. Речі, люди, життя – все сплуталося в його уяві. Мов на палітрі змішалися фарби й утворили якісь нові дивні образи. Але Йоргос навіть не здригнувся. Проте враження від новини було, безперечно, велике.

– Що тепер буде, тату?

– Що ж, будемо воювати. А ти чого хочеш? Щоб ми плакали?.. Іди, одягайся швидше! А то застудишся!

– Мені не холодно.

– Іди, кажуть тобі! Не стій босий на кам'яній підлозі! – І полковник попрямував до спальні. Збентежена дружина сиділа скраєчку ліжка. Щоранку Калльопі розчиняла вікна і провітрювала постіль, навіть тоді, коли йшов сніг. Старий щоранку робив зарядку, а дружина тремтіла від холоду і бігала грітися на кухню...

АНТОНІС САМАРАКІС

(1919 – 2003)

Антоніс Самаракіс народився в м. Атенах у сім'ї дрібного службовця. Вивчав правознавство в Атенському університеті. У роки гітлерівської окупації Греції був активним учасником Руху опору. У червні 1944 року його заарештовано й засуджено до страти, від якої він урятувався втечею. По війні А. Самаракіс закінчив університет і став працювати в Міжнародній

організації праці, завдяки чому мав змогу багато подорожувати. У 1967-1974 роках рішуче виступав проти режиму “чорних полковників”.

Знання життя різних країн дало йому змогу досягти в своїх творах граничних узагальнень. Його повісті й оповідання, хоч і створені на грецькому матеріалі, мають універсальний характер, до того ж вони дуже кінематографічні. Це й зробило письменника дуже популярним і в Греції, і в багатьох країнах світу. У Франції, Англії, Японії, Угорщині, Німеччині за його творами знято художні фільми.

Написав А. Самаракіс небагато, але кожна його новела була подією в літературному житті. Збірки оповідань А. Самаракіса – “Потрібна надія” (1954), “Я відмовляюся” (1961), повісті – “Сигнал небезпеки” (1959), “Прорахунок” (1965) увійшли до золотого фонду новогрецької літератури.

Лекція з анатомії і такого іншого (уривки з оповідання)

Тринадцять хвилин чекання – це тринадцять хвилин чекання. Тобто ціла вічність. Бо час плине інакше, коли ти на щось наструнчився і ждеш когось – не діждешся. А надто коли тобі так нетерпеливиться, що ти шаленієш у жагучому тремтінні, як оце він шаленіє зараз.

На побачення він прибув, як завжди, перший. Вона запізнювалася звичайно на три, щонайбільше на чотири хвилини. Тому він уже майже не сподівався на те, що вона прийде.

Між іншим, він відчувається зле, стоячи на холодній підлозі. А на стіні під стелею, де стирчить обрізок труби старого центрального опалення, вже зібралися три павуки, його давні знайомі, два великі й один менший, і приготувалися, як завше, спостерігати любовний поєдинок. Ліворуч і праворуч у склянках з формаліном ніби ожила й нервово затіпалась від цього нестерпного чекання різноманітна давня мертвечина (якісь печінки, жаби, хамелеони – чого там тільки немає). На одному-однісінькому вікні з забитими віконницями тривожно сколихнулися куртини, обважнілі від пилу й споминів про колишню велич. А отой однорукий кістяк у кутку посміхається йому іронічно. Цілком можливо, що так само іронічно посміхається й Великий Наполеон, але цього не можна сказати з певністю, бо імператор лежить ницьма, а хіба наберешся відваги перевернути його й подивитися, посміхається він чи ні, коли в тебе не на жарт болить поперек і час уже, мабуть, ще одному дискові вискочити з-поміж хребців.

Нарешті! Різко відчиняються двері і – джик-джик (чи якимось так) – шурхотячи новеньким військового стилю жовтим плащем, увійшла вона, ледве зводячи дух. Аби не гаяти дорогоцінного часу, він кинувся сам розстібати на ній плащ, та тільки відірвав два гудзики (їх усього п'ять), а вона, грайлива, як завжди, невловним рухом фокусника зірвала з нього окуляри і – ось тобі й маєш! – блискавично – ні окулярів, ні її (а в нього ж і короткозорість, і далекозорість, і астигматизм). Він тільки й завважив, як

майнула її постать, як вона, геть розпливчата, – брак окулярів – на мить прочинила двері й вислизнула в сутінь підвального коридору.

Ці жарти йому не первина, часом вона ховала то його запальничку, то авторучку, то рукавичку або й обидві, а іншим разом майку з вишитим синіми нитками сумовитим левом; частенько вона отак жартувала й навіть утікала від нього та ховалася як не тут, у кімнаті, то в завжди пустельному коридорі. Що ж, коли це їй до вподоби, хай собі тішиться.

Але зараз він, не тямлячи себе через цю затримку, хоча дождити поєдинку загалом приємно, вийшов навпомацки в коридор і, розвівши руки, ступив наосліп кілька кроків.

– Мої окуляри! Де мої окуляри? Я нічого не бачу...

Він пройшов зо три метри вперед, зо три метри праворуч і повернув ліворуч.

– Де мої окуляри? Я не можу без...

Ага, ось де вона! Він ухопився рукою за її плащ, доторкнувся до лівої груді, але відчув щось незвично тверде, отож відразу накрив долонею й праву.

– Ви вважаєте за потрібне отак мене обмацувати? Знаєте... я... я боюсь лоскоти!

Жорсткий гортанний голос, зовсім чужий, і та єдина грудь, яку йому вдалося схопити, теж була жорстка, ні, це не її ніжний голос, це мужчина, ось він знову заговорив так само уривчасто, так само різко:

– Шкода, пане професоре... але вас заарештовано.

– Бачиш, це ще й оточення, яке мене хвилює. Воно розпалює мою уяву. І збуджує мене сексуально. Тут є “щось таке”. Те, що називають “атмосферою”. Ти згоден, мій трупику?

Майже завжди під час поєдинку вона не забувала навести свої докази на захист саме цього місця зустрічей. Але гірка правда полягає в тому, що “трупик” – так їй заманулося називати його ніжно – не лише не був згоден, а й тремтів зі “страху й жаху” щопонеділка, щосереді і щоп’ятниці від вісімнадцятої тридцяти до... (до котрої, то вже, безумовно, коли як), хоча їй на догоду він і замикається з нею серед цього кошмарного декору, оскільки її хвилює оточення, і так далі, і таке інше. Замикається серед декору, мовби запозиченого з фільму жахів, наприклад, з “Карпатського вовкулаки” Полянського чи з якихось інших того ж таки режисера, зроблених майже завжди за тим самим рецептом. Що вдієш, цих жінок не розбереш, сьогодні одне їх збуджує, завтра інше.

Правдою є й те, що ті кістяки, однорукі чи які вони там, і ту мертвечину в склянках він знає, як свої п’ять пальців, бо то буденні речі для професора анатомії. І вони зовсім не ввижаються йому як декорації Прикладної Еротики.

Крім того, правдою є ще одне: збентеження, яке “трупик” відчуває, входячи сюди, вивітрюється за якихось п’ять – п’ять з половиною секунд,

поки він надійно замикає двері, і поки вона з ходу, легко, мов кізка, виплигує на анатомічний стіл і вкладається на ньому горілиць.

З першої хвилини своєї появи на факультеті вона справила на всіх враження не тільки дуже спокусливою зовнішністю, а й своїми манерами. Спокусливість її не піддається звичайній логіці, тому що до красуні їй далеко, її слід би віднести скоріше до “страшненьких” чи “майже страшненьких”, отож принадність, якою вона пашить і полонить усіх, залишається загадкою. Що ж до її манер – зверхнього тону й неймовірної пихи, – то тут нічого дивного: скоро стало відомо, що в неї є “великі можливості”, а точніше, один з її братів належить до діячів – і то дуже впливових – Системи.

– Повторюю, пане професоре, вас заарештовано... а чому, самі добре знаєте.

Тип, що боявся лоскоту, вже вдруге звернувся до професора, але той стояв, мов уражений громом. Тим часом тип блискавично обшукав його. Намацавши якусь тверду річ у правій кишені піджака, він витяг її.

– Будь ласка, ось ваші окуляри! Вони у вас у кишені, пане професоре...

Той узяв окуляри, начепив їх і нарешті побачив типа: Чорний Плащ. Тобто, один з Чорних Плащів, як називають прості сірі люди агентів таємної служби Системи, служби, чия влада поширюється на все і вся, від випадків, що підлягають кримінальному праву, таких, як злочини проти моралі, подружня невірність тощо, аж до діяльності, спрямованої на повалення Системи.

На устах Чорного Плаща грає чорна посмішка, отже, нема сумніву, про що мова, чоловік запідозрив її, щось пронюхав про них і доніс, аби їх вистежити, і ось її схопили, як тільки вона, дратуючи “трупика”, вибігла в коридор, щоб він погнався за нею, а перед тим зняла з нього окуляри й задля сміху сховала йому ж у кишеню; її схопили й повели, і не знати куди й на які пониження, можливо, вона ще здалеку помітила Чорного Плаща і спробувала втекти, тому і його тепер схопили, словом, він підвів її, подружня невірність то таки подружня невірність.

Від хвилювання професор не може вимовити й слова, але встигає помітити в глибині коридору ще одного Чорного Плаща, встигає розгледіти й сімох хлопців і дівчат, то студенти, його студенти, він пізнав їх, п'ятеро хлопців і двоє дівчат, – хоч провалився, тепер він став посміховиськом і для своїх студентів, – вони стоять і дивляться йому просто в очі. Просто в очі...

– Ф-фу... Ф-фу...

У сховище анатомічного театру долинули – звідки саме? – два глухі загадкові “фу” і сколихнули могильну тишу. Цього ще бракувало! Може, то шкребеться десь миша?

Чи якісь дошки надумали саме тепер заскрипіти? А що коли людина? Тільки де ж їй тут узятися? А може, то йому вчулося, може, ніякого шуму не було і все те – лише його розбурхана уява?

Незадовго перед цим професорів Чорний Плащ, його особистий Чорний Плащ, тобто той, який його заарештував, завів професора назад у сховище й замкнув серед отих спокусливих декорацій.

– Зачекайте трохи, пане професоре. Вас відвезуть у спецмашині, призначеній саме для таких випадків. Нагорі в студентів ще лекції, семінари, не варто влаштовувати видовище, поговоріть ні вам...

І Чорний Плащ замкнув професора самого.

Отже, його запхають у похмуру “спецмашину”. Його заберуть просто з підвалу, маленькі двері в глибині коридору ведуть до гаража університету, а гараж виходить на задвірки.

Йому не слід було погоджуватися на арешт без свідків, не слід було мовчати, як бовдурові. Треба було щось казати, кричати... Але ж усе сталося так швидко, захопило його так зненацька, що в нього язик присох до піднебіння. Треба ж отак ускочити!

Він страшенно переживав і за її долю, не знав, що й подумати. Аби якось заспокоїтися, заплющив очі, – звук вдаватися до цього способу, коли з тієї чи іншої причини в душі наставало сум’яття.

– ...з тією самою метою. Так, пане професоре, ми спустилися в підвал з тією самою метою, що й ви. Чи ви нас чуєте? Ф-фу... Ф-фу...

Ага, це таки людина, вона говорить, до професора говорить, голос невидимої людини такий далекий, ніби в телефонній слухавці, – ще одна загадка!

– Ф-фу... ф-фу... ф-фу... ф-фу... Це ми, пане професоре, ваші студенти, ви нас бачили в коридорі.

Він зібрався на силі й розшукав, звідки пробивався той голос, точніше, голоси, бо вдруге говорив хтось інший, говорив у перерізану трубу старого центрального опалення, трубу, що високо на стіні, там, де сиділи три павуки, два великих і один менший. До нього говорять у другий кінець труби з суміжної кімнати. А оті всілякі “ф-фу” – то продувають трубу, щоб краще було чути, адже вона могла забитися.

– І ми всі з тією самою метою. Ви нас чуєте?

Звичайно ж, він чує, не глухий. Але ж подивіться лишень, що робиться на світі! Навіть молодь у підвалі “з тією самою метою”; отже, оргія. Масова оргія! Значить, другий Чорний Плащ стояв біля хлопців і дівчат неспроста, ні, їх теж заарештували, і тепер ось він, професор, у цій кімнаті, а вони – в другій разом чекають на “спецмашину”.

– Нас дуже втішає, що ви поруч, що й ви заодно з нами...

Послухайте, послухайте!, “їх дуже втішає”, що він став посміховиськом. Тут і так душа не на місці, не знати, що тебе жде попереду, так ні, на тобі, ще й ці жевжики. І чого їм треба? Знайшли час кепкувати!

– Єдиний з наших викладачів, хто заодно з нами. Ви нас чуєте? Не чуєте?

Знов тієї ж завели! Що ж, хай і так, любі мої. Єдиний з ваших викладачів, хто заодно з вами, тому що він єдиний і ославився так, як ви.

– Ми дуже раді, що й ви прийшли заради листівки... що ви відважилися

стати поруч з нами. Ви нас чуєте?.. Ми говоримо тихо, щоб ті нас не підслухали, вони походжають по коридору, нам їх видно в замкову щілину. Чуєте?.. Листівка тут, у нас, пане професоре... вони нас обшукали, як обшукали й вас при арешті, обшукали нас, але не знайшли її, тут вона, новорічна листівка, у нас... листівка з побажаннями миру... і свободи.

Що-що? Як? Як-як? Е-е, ні, щиро дякую, що завгодно, тільки не... я тут ні до чого! Свобода – це... це... як це називається? Свобода – це “з іншого анекдоту”. Поняття з поживклих від часу енциклопедій та застарілих словників... а, ну так, ще й із гладенько прилизаних промов офіційних осіб Системи... і всіляких інших подібних Систем по всьому світі... бо тільки вони, офіційні особи Систем мають свободу слова, щоб розводитися про свободу...

– Ми вам дуже зраділи... ви нам піднесли дух. Виходить, вам повідомили, що ми спустимось у підвал обговорити текст листівки... вам повідомили, і ви одразу прийшли сюди. Таким чином, ми не одні, так, ми не одні, не самотні! Тому що хоч один з наших викладачів насмілився... насмілився підтримати нас. Ви ж там, у сховищі?.. Ви нас чуєте?..

Ні, ні, не може бути й мови про те, щоб озватися до них. Жодних ознак життя!

Свобода – це вам не жарти, так і дивись, обпечешся... Йому пригадалося кілька історій, інцидентів, що траплялися й трапляються час від часу: двоє чи троє писали про свободу, троє чи четверо розмовляли про свободу, четверо чи п'ятеро чули розмову про свободу й не постаралися заткнути вуха ватою, а кінець завжди той самий: негайно втручаються Чорні Плащі, завжди готові до всього такого, хлібом їх не годуй, потім зацікавлюються офіційні чи, може, й напівофіційні особи Системи, і нарешті...

– Що з вами, пане професоре?

Труба опалення донесла запитання, а говорила із зворушливим занепокоєнням одна з двох дівчат. Голос теплий, такий теплий, мовби то труба зігріла його теплом, яке досі потай зберігала... Але професорове серце холодне... Так-так, холодне... Не на всі сто, але то дарма... То вже “цілком таємно”...

– Пане професоре, що сталося?.. Ви нас не чуєте? Хоч озвіться до нас!

Ще трохи – і його прорвало б і він закричав би:

– І не думайте, я вам не скажу й слова!

Але він стримався й не закричав... Тільки ж як ти стримаєшся, щоб не чхнути? А йому саме так закрутило в носі, що він чхнув, та ще й двічі. І студенти почули його і зрозуміли, що й він їх чує.

– Нарешті! Значить, ви нас чуєте, пане професоре?! А ми думали, що сталося?.. Що могло статися?.. Ми вам прочитаємо листівку... вона коротка, проте різка... якщо у вас будуть якісь зауваження, ви нам скажіть... ми вас просимо... можливо, вам вона здасться не такою вже й сильною... Ми поставимо й ваше прізвище... поряд з нашими... ви ж, звичайно, не можете підписати власноруч крізь трубу... Ми знаємо, як передати листівку на волю... Отже, слухайте, що ми написали... Він заткнув пальцями вуха й міцно

затиснув їх, аякже, він ще не збожеволів, щоб дозволити собі таку небезпечну розкіш – сидіти і слухати листівку про свободу.

Вже чимало часу його вуха заткнуті, студенти вже давно прочитали коротеньку листівку, та хоч-не-хоч про всяк випадок слід перечекати ще бодай чверть години отак, нічого не чуючи.

Але що це? В суміжній кімнаті раптом зчиняється такий гвалт, що ці імпровізовані захисні навушники не допомагають. То чи варто докладати зусиль, аби нічого не чути, коли все одно чути? Кінець світу! Чорні Плащі вдерлися в сусіднє сховище, до студентів, голоси тепер інші, владні, металево жорсткі голоси, і глухі звуки, час від часу глухі звуки, від яких раз у раз проймає дроз: студентів б'ють...

Він розрізняє окремі уривчасті вигуки Чорних Плащів, і йому тьмариться в очах:

– Значить, листівки, так? Значить, свобода, так? Значить, іще й це, так? Значить, і пан професор на вашому боці, так? Значить, так?

Він ступив крок, поточився, захитався, і ось розпадається, розкладається, розвіюється... І це той, хто думав, ніби його заарештовано через те, що її чоловік пронюхав про них і... А серце, як пінг-понг, а холестерин шаленіє, а ось уже й “хрусь!” у спинних хребцях — будь-ласка, от і диск, за яким він стежив безнастанно, знайшов час вискочити.

Йому стало так тяжко, що захотілося десь прилягти, випростати свої кості, забути і щезнути... Ага, ось і анатомічний стіл, єдине місце, крім підлоги, де можна укластися. Благословен будь, Великий Наполеоне, тільки ти й допоможеш мені видертися... І він видирається. І падає на мармур долілиць, і знову заплющує очі, і знову затикає вуха, так, він нічого не хоче бачити, так, він нічого не хоче чути, нічого і ще раз нічого! Аби лиш не оте єдине, чого несила витримати. Там його серце, там, із студентами... Хіба може бути інакше? Він так само, в душі, звичайно, зголоднів і спраг за свободою... Він так само, в душі, звичайно, задихається від браку свободи... Він так само, в душі, звичайно, плекає надію на волю... Та сама мрія про волю зігриває, в душі, звичайно, і його... Але скільки, і скільки, і скільки таких, що... в душі, звичайно... Лише ці ось хлопці й дівчата не тільки в душі, лише молодь не тільки в душі... Був би він молодим, був би він двадцятирічним!.. Коли б він був молодим... і коли б не був професором університету, тобто трупиком... та яким там трупиком, він же труп... труп... труп, труп, труп, труп, труп, труп...

Але стривай, звідки цей відчай? Певно ж, не таке вже й трагічне твоє становище. Ясно, сталося непорозуміння. Цілком випадково студенти опинилися в підвалі тоді, коли й ти був тут. Зрештою, непорозуміння – це так природно. А тому, якщо раптом тебе й заберуть з приводу свободи, спробуй показати, що ти не лев, а цілковитий труп... Крім того, й вона ж не сидітиме склавши руки, хай йому чорт! Адже ж є брат у других з його “великими можливостями”... котрий і сам “велика можливість”. Усе владнається, не може ж так бути, непорозуміння з'ясується, ти не будеш причетний до листівки, ти проходитимеш лише по статті за перелюбство. Між тим і тим

ніякого зв'язку. Краще тисячу разів бути засудженим за перелюбство, ніж один-однісінький раз за справу волі.

Він ніби заспокоївся, душа зігрілася, натомість живіт пройняло холодом од мarmуру. Напружившись, він перевернувся горілиць. Але тепер інший кошмар: анатомічний стіл, навкруг столу студенти, семеро студентів, п'ять хлопців і двоє дівчат, вони схилились над професором, вони розтинають його й водночас читають йому лекцію з анатомії... гірку, жорстоку, нещадну лекцію з анатомії... вони розтинають навпіл його свідомість, розпалюють підсвідомість, оголюють найпотаємніше, докопуються до справжнього професорового "я"... і дивляться йому просто в очі, просто в очі... гірка, жорстока, нещадна лекція з анатомії і ще чогось... і ще чогось...

– Лекція з анатомії і...

Професор голосно проказує ці слова, хоче додати "волі", додати одне-однісіньке, найдорожче слово, і раптом жахається, і від зваги вимовити "Лекція з анатомії і волі" не лишається й сліду, але й зупинитись на півслові несила, так, несила, хоч якимось шифром, а треба таки сказати, хоч одному йому відомим шифром, але сказати те саме, і він знову голосно промовляє:

– Лекція з анатомії і такого іншого.

– Що трапилося, пане професоре?

Це Чорний Плащ, його особистий Чорний Плащ саме відчинив двері й дивується: професор стоїть на анатомічному столі, втупившись поглядом у стіну під стелею, туди, де стирчить шматок труби центрального опалення.

У суміжній кімнаті мертва тиша, і це страшенно занепокоїло професора. Що сталося із студентами? Чи не вдасться щось доловити через трубу, чи не почується звідти бодай шепіт?

– Що трапилося?.. А нічого не трапилося... Он, бачите, три павуки. Цікаво спостерігати за ними...

– Терпіти не можу павуків, їхня жорстокість... це щось противне людській натурі... Ви помітили, як вони "упадають" коло своєї жертви?

– Прийшла вже спецмашина?

– Прийшла. Але не по вас... Пане професоре, то було непорозуміння. Телефонували "згори", ви знаєте звідки... Ви вже даруйте... Щодо вас усе з'ясувалося, то було непорозуміння... ви непричетний до листівки...

Не кажучи й слова, професор злазить рачки зі столу, й вони разом прямують до дверей.

– Можете йти, пане професоре. Як звичайно.

– Про яку листівку ви говорили?

– О, не варто згадувати, це не має ніякого значення... така собі листівочка... Вихід ви знаєте, пане професоре. По коридору ліворуч, а там ліфтом нагору і... і все.

Професор уже ступив однією ногою на поріг. Чорний Плащ супроводжує його ззаду, і саме в цю мить із суміжної кімнати починають виходити студенти. Чотири Чорні Плащі притискають їх до стіни обличчям праворуч, до маленьких дверей, що ведуть у гараж, а гараж... Професор укляк на порозі, ні туди, ні сюди, Чорний Плащ позаду, всі студенти, всі семеро,

разом з двома дівчатами семеро, вишикувані під стіною, їх поставили наче для страти, професор приглядається по черзі до кожного, хоче роздивитися всі обличчя одне по одному, всі очі пара за парою, і студенти дивляться йому просто в очі. Просто в очі.

– Проходьте, пане професоре, – шепоче йому ззаду Чорний Плащ. – Вам туди, до ліфта. Ви вільні.

Отже, він вільний? Вільний іти туди, до ліфта, щоб піднятися нагору, так... вільний, але ж тепер у нього в душі...

– Проходьте туди, до ліфта! Чуєте?

Він чує, ступає крок уперед, студенти дивляться на нього всі як один, усі семеро, разом з двома дівчатами семеро, вони дивляться не лише просто в очі, а ще й з тим невимовним захопленням, яке світиться в погляді хлопчика при зустрічі з людиною, справжнім людиною, людиною хоч куди, вони дивляться на нього з такою гордістю, що він більше негоден витримати й ладен рвонутися туди, до ліфта, ладен бігти щодуху туди, до ліфта, аби лиш утекти від цих чотирнадцяти очей, які спопеляють його, семеро студентів – це семеро професорів, семеро нещадних, непримиренних, непідкупних професорів, які приймають у нього іспит, і він відповідає на питання “Лекція з анатомії і такого іншого”... Коли б не було “і такого іншого”, він би враз відтарабанив їм, він би показав, як читати “Лекцію з анатомії”, він би склав за іграшки, ще й з високою оцінкою, але ж – “і такого іншого”... але ж – “і такого іншого”... півкроку, що він ступив уперед, не стали кроком, він стоїть на тому самому місці закам’янілий, тепер семеро студентів не тільки дивляться йому просто в очі, а й мовчки, не перекинувшись і словом, з якоюсь таємничою одностайністю, що блискавично опанувала їх, розступаються й утворюють вікно, вони звільнили місце поміж собою, то його вікно, то його місце, і ось у душі в нього здійснюється буря, душа розривається й перевертається, ох, якби ж не було між студентами саме цього вікна, що гіпнотизує його, ох, якби ж не було між студентами саме цього місця, що кличе його...

– До ліфта туди, пане професоре. Я ж вам кажу, проходьте нарешті.

І він іде, але не туди, ні, він іде сюди, іде до свого вікна, на своє місце між студентами, високо підвівши голову, іде просто сюди, де семеро хлопців і дівчат і одне-однісіньке, найдорожче “і таке інше”.

Я відмовляюся (уривок з оповідання)

Він узяв невеличкий трикутний камінчик, виважив його в правій руці і, примірівшись, різко метнув понад водою. Камінчик булькнув і втонув, не підстрибнувши й разу.

– Це на мене не схоже! Щоб я та стратив! – голосно мовив чоловік.

Місцевість була безлюдна, ані душі навколо, і він міг думати вголос.

– Колись кожен камінчик, що я кидав у річку, підстрибував разів чотири,

а то й п'ять... колись...

Слово “колись” дивовижно схвилювало його.

Він нахилився, узяв ще один камінчик, виважив і його в руці... але не метнув у річку, а впустив на набережний пісок. І в ту мить, коли камінчик, випавши з його руки, летів додолу, він раптом різко викинув уперед праву ногу, наче бив по м'ячу. Та удару не вийшло – схибив.

– А я ж добре грав у футбол... центральним нападником грав... і не було такого, щоб я схибив... колись...

Він запалив сигарету, яку давно вже тримав у руці, і поглянув на той берег.

– Колись... колись на тому боці, отам правіше, ближче до четвертого мосту, стояв мій дім... мій рідний дім... де минули мої дитячі роки...

Вдалині почувся гудок річкового пароплава.

– Колись на тому боці... отам, де тютюнові склади... на стінах складів... я разом з моїми товаришами по Опору писав чорною фарбою: писав на отих стінах, що навпроти, гасло Опору: Я ВІДМОВЛЯЮСЯ.

Такий собі випадок

Він пройшовся вулицею Еола до Золотоворітської. “Пройшовся” – вислів ідилічний стосовно тієї ночі напередодні Нового року: що не крок, то зіткнення з кимось із ближніх, який раптом опинявся занадто близько, і відразу ж – новий поштовх, що змушує тебе ступити дальший крок...

На яскраво освітлених вогнями ілюмінації вулицях – тисячі тисяч атенців, так само яскраво освітлених, із солідним запасом подарунків і традиційних побажань “Щасливого Нового року!”. Ці три слова були всюди тієї ночі: на вустах, на вітринах крамниць, від квіткових до м'ясних.

Щойно він минув вулицю Віші, де його мало не розчавив якийсь високий товстун, що тягнув на собі кілька тон подарунків та власного жиру.

І ось, пройшовшись вулицею Еола, завітав до “Мільйона іграшок”.

У “Мільйоні іграшок” було стільки люду, панувала така метушня, що він на мить зупинився при вході й не наважувався ступити далі. Нарешті народу поменшало, й він вирішив зайти. Ступив кілька кроків...

– Прошу вас, – звернувся до дуже молодої, дуже милої і дуже чорнявої продавниці. – Будьте ласкаві, панно.

– Пані, прошу вас, – відповіла вона й усміхнулася.

– О, вибачте...

– Невеличка помилка... Ну та нічого! Слухаю вас. Іграшки?

– Так, я хотів кілька...

– Кілька?..

– Так, кілька...

– Тобто скільки? Скільки маєте дітей?

– П'ятеро.

– П'ятеро! Маєте вже п'ятеро дітей?

– Вже? Що означає “вже”? Я не думаю, що ви хочете сказати, ніби... ніби по мені не видно.

– О, саме так! Саме це я хочу сказати: по вас не видно. Такий молодий – і п’ятеро дітей!

– Молодий!.. – усміхнувся він, але його усмішка була дещо сумовита. Він нахилився до дівчини, мовби хотів довірити щось жахливе:

– Мені сорок два! Так, я не жартую. Сорок два!

– Нічого не знаю... Ніяк не повірю. Я кажу те, що бачать мої очі!

– Оскільки ви наполягаєте...

– А тепер до іграшок. П’ятеро дітей, отже, й іграшок потрібно п’ять. Так?

– Так...

– Чудово! Почнімо спочатку. Номер один – хлопчик.

– Авжеж! Ви вгадали!

– Років дванадцять.

– О, прошу вас! Ви небезпечні!

– Ах, без перебільшень. Маємо умови задачі: хлопчик, дванадцять років...

Вона з цікавістю переглядала іграшки на полиці праворуч.

– Я допоможу вам, – сказав він.

– Чому б ні? Ви ж краще знаєте його смаки.

– Ось автомобіль...

– Оцей?

– Ні. Інший. Праворуч від вас. Великий, червоний...

– А, ви говорите про помпу!

– Помпу?

– Так, це помпа. Помпа гасити пожежу.

– Отже, це помпа!.. І скільки вона коштує?

– Рухається з шаленою швидкістю, гуде, як справжня помпа, миготить червоним світлом, викидає струмені води, коли зупиняється...

– Що ви кажете! Усе це...

– Не вірите? Прощу, подивіться самі!

Дівчина взяла помпу, накрутила її, поставила на прилавок, і вона почала рухатися з шаленою швидкістю, загула, як справжня помпа, замиготіла червоним світлом...

– Добре! Дуже, дуже добре! – сказав він і взяв помпу в руки. – Гадаю, вже годі, бо вона ще нас намочить, – додав чоловік і засміявся.

Засміялася й дівчина. Засміялися покупці, що чекали своєї черги.

Одна огрядна жінка, що стояла, праворуч, поправила черевика, який тиснув їй, і наступила йому на мозоль.

Він нічого не сказав їй, не обурився, бо був переддень Нового року й він дуже радів, що для першого подарунка вибрав цю чудову помпу...

– Мені страшенно подобається, – сказав він.

– Тобто йому страшенно сподобається, – виправила дівчина. – Сподіваюся, йому сподобається. Справді. Його звуть...

– Александрос.
– Александрос!
– Так, Александрос. Зверніть увагу, Александрос! Не Алекс чи ще якось там...

– Гаразд. Порішили, з одним п'ятим.
– Порішили!
– О, я бачу, вас дратує проста мова.
– Не дратує анітрохи. Але “порішили” – то вже занадто...
Дівчина засміялася й сказала:
– Перейдімо до другого номера. Хлопчик?
– І знову вгадали! Так, хлопчик, десять років, на ім'я Димитрис.
– Чудово. Другий теж хлопчик...
– А що? Вам не подобається?
– Навпаки!
Нахилившись до нього, сказала:
– Сьогодні саме три місяці, як ми одружилися і тепер чекаємо... Вгадали, що? Так, ми обоє чекаємо хлопчика!
Вона повернулася до своїх іграшок. Показала йому зелено-жовтий танк.
– Він справжніший від справжнього. Його гармата повертається праворуч, ліворуч, угору, вниз. І...
– Ні, ні! – спинив він її. – Мої діти... Я не хочу, щоб мої діти вже тепер привчалися до війни. Не хочу, щоб вони воювали...
Дівчина подивилася й не сказала нічого. Але в очах її майнула якась тінь, і вони на кілька секунд із ясно-карих стали темно-карими.
– А це? Як вам здається? – запитала вона, показуючи літак. І квапливо додала: – Він пасажирський!
Дівчина накрутила літака, він спочатку рушив до прилавка, потім злетів і почав кружляти...
– Гаразд! Хай буде й літак, – сказав він і зловив іграшку в леті.
Дівчина поклала літак поряд із помпою і сказала:
– Закінчили з двома п'ятими!
– Так... порішили!
– Ага, я вас зловила! Тепер це сказали ви. Ну?
– Оце так ускочив. Знатиму іншим разом, як мудрувати!
– Переходьмо до номера три. – Я вас утомив? – запитав він.
– Утомили мене? Що ви кажете! Та ми ж нарівно ділимо вашу радість. Справді, я як здумаю, що на вас чекають удома п'ятеро... Переддень Нового року!.. П'ятеро дітей, цілих п'ятеро дітей! Широко розкриті очі, відкриті серця...
– Переходьмо до третього.
– Хлопчик!
– О, ні! Тепер ви програли. Тепер наша донечка. Єдина. Артемі!
– Років?
– Сім.
– Сім?.. Уперше піде до школи цього року... – Так.

– Ось лялька. Як вона вам з першого погляду? Звичайно, бувають різні ляльки, як бувають різні люди... але подивіться, яку ляльку я вибрала для вашої малої Артемі, що йде цього року до першого класу.

Лялька почала ходити, кліпати очима, вклонятися, ходити знову і ще раз уклонятися...

– Я беру цю ляльку для Артемі! – голосно сказав він.

– Дуже рада, що вам сподобалася.

– А тепер близнята...

– Близнята?

– Авжеж. Їм по п'ять років.

– Як їх звуть?

– Ставрос та Леонідас.

– Ставрос та Леонідас, – повторила дівчина, оглядаючи полицю ліворуч.

– Подивіться... Так, там праворуч від вас... ота мавпочка.

Вона кинула на нього сердитий погляд:

– Будьте ласкаві, стежте за тим, що ви кажете!

– Не розумію... Що я сказав?

– “Ота мавпочка”!

– Не розумію... Хіба то не мавпочка?

– Ні, пане! Не мавпочка! Мавпочка... То мій шимпанзе!

– Он як? Перепрошую!

– То мій шимпанзе. Подивіться на нього! Підійдіть ближче й подивіться!

Дівчина взяла шимпанзе й посадила йому на плече. Шимпанзе вп'явся йому в вухо й почав перекидатися...

Чоловік засміявся. Засміялася й дівчина. Засміялись інші.

– Хай буде й шимпанзе! Беру його для Ставроса.

– Тепер Леонідас. Що ж, йому оцю дзигу. Звичайний подарунок, скажете. Дуже звичайний... І все-таки! Дзига, що ви бачите, неабияка. Маленька, та золотенька... рухається вічно! З одного накруту вертиться... вертиться, як дзига... цілу чверть години!

Дівчина заходилася накручувати дзигу.

– Не треба! – спинив він її... – Мені вона подобається, і я беру її. Ви вже здобули мою довіру.

– Дуже, дуже, дуже дякую!

– Отже, закінчили!

– Так?

– Так. П'ятеро дітей, п'ять подарунків.

– А для дружини?

– Іграшку? О, ні! Для Анни найліпший подарунок – квіти. Візьму їй гвоздики. Червоні... червоногарячі гвоздики!

– Червоні гвоздики! Як тоді, коли...

– Так, як тоді, коли... коли ми закохалися.

Зненацька дівчина обірвала його:

– О, пан не носить обручки! Певне, коли пан курсує далеко від дому, вона йому заважає, стає на перешкоді...

– Але ж маєте жахливе око. Від вас нічого не приховаєш!
– Зачекайте, побачите, що я вам зроблю, коли ще раз будете без обручки.
Ваше щастя, що сьогодні такий день!
– Даю вам слово, що більше так не робитиму... в цьому році!
Дівчина засміялася, посварилася на нього олівцем, який тримала в руці, виписала чек...
– Щасливого Нового року! – сказала йому.
– Щасливого Нового року!

Він зловив таксі. Повкладав пакунки з іграшками, сказав водієві “Патисіон”, запалив сигарету, трохи відчинив вікно, відкинувся на сидіння...

– Завтра Новий рік! – почав розмову водій, середнього віку чоловік в окулярах.

– Так... Новий рік, – відповів пасажир і поправив пакунок з лялькою. – Як справи? – спитав водія.

– Ет, які справи? Цими днями якась робота є... Проте справи не такі вже й добрі.

– Ні?

– Ні, певна річ! Багато приватників з машинами. Псується народ через це. Хіба не бачите, скільки їх вийшло? Потім ще й пірати. І вони прагнуть заробити. А до того ж ще й ДАІ, яка ніби має особисті рахунки з таксистами.

– Маєш рацію. ДАІ... штрафи...

– Кепська справа, що й казати. А коли на нічній зміні? Цілу ніч за кермом.

– Багато років?

– Багато? “Багато” не те слово. У березні минає тридцять три!

– Ціле життя!

– Авжеж... Та було б здоров’я й мир.

– Так. І мир.

– Для дітей, еге? Іграшки?

– Так.

– Скільки дітей?

– П’ятеро.

– Молодець!.. Хай живуть здорові!

– Дякую.

– Ми маємо двох. Двох хлопців. Один служить у флоті. Другий... Водій різко загальмував, бо побачив сигнал регулювальника.

– Біля площі Америки зачекайте трохи, куплю квітів.

– Квітів? Додому?

– Так. Для дружини.

– Доїду до Тенеду й почекаю на вас. На площі не можна стояти.

– Добре. Тенеду... Я не баритимуся.

Він вийшов, забіг до квіткової крамниці на Патисіон, попросив гвоздики, червоні гвоздики...

Повертаючись до таксі, побачив вітрину з винами, зайшов, купив пляшку сухого.

– А тепер додому, – сказав водієві.

– Додому! Коли б ви знали, як я вас розумію! З яким нетерпінням на вас чекають удома! І як ви прагнете бути швидше біля них!

На три-чотири хвилини запала мовчанка.

– Друга вулиця праворуч. Третій будинок праворуч. Особняк.

Таксі повернуло в бік Патисіон. Він дістав ключі, відчинив зовнішні двері.

Узяв подарунки, ввійшов у сіни...

Запалив світло в усіх кімнатах. Ходив з кімнати до кімнати й запалював світло. Всі лампочки. Дім сповнився світла.

Увімкнув радіоприймач на повну силу. Дім сповнився звуків. Веселих звуків.

Поставив гвоздики, червоні гвоздики, в дві вази. Одну на стіл, другу на буфет. Дім наповнився червоними гвоздиками... Узяв сім келихів, відкоркував пляшку, поналивав вина.

– Отак! Анна, та я, та п'ятеро дітей. Семеро.

Накрутив помпу, яка помчала по підлозі з шаленою швидкістю, загула, мов справжня помпа, замиготіла червоним світлом.

Накрутив літака, який спочатку рушив по паркету, а потім злетів і почав кружляти...

Накрутив ляльку, і вона почала ходити, кліпати очима, вклонятися...

Накрутив шимпанзе й посадив собі па плече. Шимпанзе вп'явся йому в вухо й почав перекидатися...

Накрутив дзигу, що завертілася, завертілася, мов дзига...

– Власне, воно не зовсім так, – сказав він. – Так було б, коли б не сталося того, що сталося... Так, нас було б семеро. Анна та я, двоє. Та п'ятеро дітей. Семеро. Звичайно, тепер нас не зовсім семеро. Тепер нас... Одна душа.

Він узяв келих, поцокався ним по черзі з усіма іншими келихами, голосно сказав “Щасливого Нового року!”, його голос звучав якимось дивно в безлюдній оселі. “Щасливого Нового року!” повторив він ще голосніше; потім не став казати нічого, нічогісінько, випив ковток вина посеред великої кімнати, посеред великої ілюзії, серед новорічних подарунків, зроблених самому собі; стояв посеред великої кімнати, посеред великої ілюзії несамотності й пив цю ілюзію ковток за ковтком так само, як вино; на столі та буфеті все так само стояли червоні гвоздики, пляшка вина та шість келихів; диктор радіо повідомляв, що наближається опівнічна година; ліворуч усе так само працювала помпа, праворуч усе так само кружляв літак, усе так само ходила лялька, па плечі в нього все так само перекидався шимпанзе, навколо все так само крутилася дзигу дзига, у кімнатах усе так само горіли лампочки, в усьому домі було світло, в усьому домі було світло, а в його серці...

Сигнал небезпеки (уривки з повісти)

Мені відчинила молоденька ясно-русява дівчина, – сюди, на восьмий поверх, мене блискавично виніс ліфт, – атож, молоденька дівчина, я це добре пам'ятаю.

– Помешкання пана професора? – спитав я.

– Проходьте, – запросила дівчина. – І чекайте своєї черги.

Я зайшов у передпокій, сів. У приймальні були дві жінки, і я став чекати.

Професор Даїкос жодним словом не перебив моєї розповіді, хоч розповідав я, певно, дуже довго, може, й понад годину. Він слухав мене щонайуважніше, а я все розповідав, розповідав. Я виклав йому геть-усе, я відкрив йому своє серце, почавши з Фарсалів – розповів про всі фарсальські події, про свій неспокій, про вечір у міській лікарні, про камінь, кинутий у «Прекрасну Тесалію», про камінь, кинутий у клуб, про те, до чого це призвело, я розказав йому про Дракулу, про інсценування нападу Дракули на самого себе, про Димакопулоса, так, так, про Димакопулоса, я розповів йому, що скоїлося з Димакопулосом в Атенах, у готелі “Аракова” на вулиці Софокла, № 33, я нічого не приховував, нічогісінько, я розповів йому про свій неспокій, тепер іще нестерпніший, тепер, коли Димакопулос знайшов вихід, а я його все ще не маю... І висловив надію, що, може, він, професор Національного університету, що вчився на Заході, може, він знайде для мене вихід, кому ж бо й знайти його, як не йому...

Професор вислухав мене, взяв нотатник, – поки я говорив, він не мовив жодного слова, не мовив ні слова, ні півслова... отож він узяв нотатник і заходився писати, писати мовчки, зосереджено, писати слова, що означали для мене вихід... я ще звернув увагу на його руки, здавалося, – то руки митця, вправні, спеціально треновані руки... він писав слова, що означали для мене вихід, він писав, писав ці слова, а моє серце краялося, він писав слова, що означали для мене вихід, потім відірвав сторінку і вручив її мені. Я прочитав:

PASSIFLORINE

по дві чайні ложечки двічі на день.

Коли я вийшов на вулицю, було вже темно й світилися ліхтарі, я пірнув у натовп, що вирував на центральних вулицях, пройшов, розглядаючи вітрини й кіноафіші в “Рексі” та “Пантеоні” по Університетській, вийшов на Стадіонну, перетяв майдан Конституції, дістався, розглядаючи вітрини й вражаючись силі-силенній люду, на вулицю Гермеса, звернув на вулицю Карагеоргія Сербського, знов опинився на майдані Конституції, знов завернув на Стадіонну...

Я блукав, мов неприкаяний, бездумно, з пусткою в голові, все забулося, все померкло в моїй свідомості, ніби за помахом чиеїсь руки, я блукав і блукав, ні про що, геть ні про що не думаючи, нічого не відчуваючи, оглушений, ніби мене огріли по голові лантухом з піском...

Минаючи кінотеатр “Орфей” у якомусь незнамому кварталі, я сягнув у кишеню піджака по сигарети. Рука намацала папірець, я витяг його, в око впав напис:

PASSIFLORINE

по дві чайні ложечки двічі на день.

Раптом у мені щось зламалось, і я все згадав, почав мислити, відчувати... Я зупинився перед яскраво освітленою вітриною, перечитав рецепт Даїкоса. У пам'яті зринуло все, що відбулося в кабінеті професора, його руки, подібні до рук митця, вправні, спеціально треновані руки, згадалось, як він писав рецепт, що відкривав для мене вихід, і як калатало, трохи не вискакуючи з грудей, моє серце, нарешті професор Даїкос написав його – рецепт, що відкривав для мене вихід... вихід, вирвав сторінку, простяг мені, і я взяв, узяв і прочитав, потім дістав з кишені асигнацію у 500 драхм і, лишивши в кабінеті, рушив до дверей. “Візьміть решту!” – гукнув професор, але я йшов далі, не звертаючи на нього уваги, вийшов у коридор, спустився сходами, наче за мною гналися, пробіг усі вісім поверхів. Коли я вийшов на вулицю, було вже темно й світилися ліхтарі, я пірнув у натовп, що вирував на центральних вулицях.

Перед яскраво освітленою вітриною, де юрилися люди, я перечитав рецепт професора Даїкоса й відчув огиду, наче тримав щось слизьке, брудне. Я витер сірника, він погас, я витер другого й спалив папірець, рецепт професора Даїкоса, спалив і ногою розтер попіл, розтер на порох...

Я завважив цікаві погляди перехожих, одна гладуха кинула якусь репліку, друга гладуха засміялася, мені подавали якісь знаки, проте я пропустив їх повз увагу й пішов далі.

Я не відразу зміг там розглядітися як слід. Минув якийсь час, поки мої очі звикли до сутіні.

Не знаю, що мене туди загнало, може, й не було якоїсь певної причини, може, я раптом відчув утому від блукань атенськими вулицями, серед натовпу, що плів густою рікою, і схотів утекти від світла. Я побачив відчинені двері, не пригадую, де саме це було, мабуть, неподалік од Вафі, я побачив відчинені двері й зайшов...

Навіть не знаю, скільки я пробув там у такому стані. Крім мене, там більше нікого не було. Я був у тому самому стані тваринного забуття, що й при виході з кабінету професора Даїкоса. Я нічого не пам'ятав. Ні про що не думав. Я стояв, мов одна з колон, що височіли там круг мене.

І раптом я побачив їх! Побачив усіх чотирьох, вони дивилися на мене, кожен зі свого місця, зі свого кутка, дивилися не прямо мені в вічі, а крадькома, ніби підглядаючи, і писали, так, писали – кожен в окремім грубім гросбухові, як у крамничній обліковій книзі, все писали й писали..., я побачив одного, другого, третього, четвертого у чотирьох кутках склепіння, кожного в його кутку, й кожен з них писав... я одразу зрозумів, що саме вони

писали – кожен з них писав щось для мене, писав те саме, що й інші, кожен з них писав для мене, і я знав, що саме, так, перший із них писав:

Др. МАТВІЙ
PASSIFLORINE

по дві чайні ложки двічі на день.

Те саме писав і другий:

Др. МАРКО
PASSIFLORINE

по дві чайні ложки двічі на день.

Те саме писав і третій:

Др. ЛУКА
PASSIFLORINE

по дві чайні ложки двічі на день.

Те саме писав і четвертий:

Др. ІВАН
PASSIFLORINE

по дві чайні ложки двічі на день.

Я вислизнув зі свого сховку, намагаючись, щоб вони нічого не помітили, й вони нічого не помітили, вони ще писали, писали безперестанку, атож, вони не помітили, як я вислизнув, тримаючись за стіну, й не встигли дати мені рецептів, жоден із чотирьох не встиг дати мені рецепта... я вислизнув попід стіною й розчинився у світлі, в шумі, в людях, розчинився в хаосі...

“Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”... гладуха навпроти мене їла яблука, одне по одному, із шкуркою, вона діставала їх із паперового пакета, що міцно, наче дитину, тримала на грудях... “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”, – то був напис на пакеті... гладуха діставала яблуко, замість очистити, швидко проводила ним по спідниці, потім угризалася почорнілими зубами в м’якуш. “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я»... зі свого місця край проходу я міг бачити їх усіх: гладуху навпроти, другу гладуху ліворуч на полиці, двох солдатів, точніше, солдата й старшину... я бачив їх усіх: піп у глибині вагона все смикав себе за бороду, наче щойно не поладнав з нею, два торговці худобою все обговорювали ціни на телят... так, я бачив їх усіх...

– Не хочете яблука? – спитала гладуха, простягаючи мені паперовий пакет.

– Ні, дякую, – відмовився я.

– Ай-я-яй-я-яй! – докірливо похитала головою гладуха. – Це недобре: фрукти...

– Так, знаю, – урвав я її. – Дарують красу й здоров’я.

– Достеменно так! – вихопився миршавий, схожий на нотаря панок у чорній парі й чорних окулярах, що сидів поруч гладухи.

Гладуха стала пригощати і його:

– Беріть яблуко!

– Мерсі! – відказав миршавий, простяг руку й удав, наче шукає в пакеті, вибираючи краще яблуко.

– Вибирайте, вибирайте! – припрошувала гладуха, і той панок вибирав, вибирав довго і при цьому гладив перса гладухи. – Вибирайте, вибирайте, – млосно повторювала жінка, і панок вибирав далі.

“Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я...” Зі свого місця я все чудово бачив.

– Котра там година на вашому? – спитав якийсь пасажир.

– Незабаром полудень, за десять дванадцята, – почувся у відповідь.

– Вам куди? – спитав мене сусіда, мініатюрний чоловічок, що досі не підводив очей від книжки.

Я покосився на свій квиток з написом “Атени – Платамон”.

– У Платамон, – відповів.

– Добре! Чудово! – сказав він схвально.

Перед цим запитанням я уявлення не мав, куди я їду, начисто забув, яку станцію назвав був контролерові, мені довелося глянути на квиток, щоб відповісти чоловікові, який поцікавився, куди я їду. На квитку значилося: “Атени – Платамон”, і вийшло з тим “Плата моном” так. Коли надійшов був контролер і зажадав від мене, “зайця”, показати квиток, я став виправдовуватися, що не встиг його купити, мовляв, прибув на вокзал, коли поїзд уже відходив.

– Що ж, – сказав контролер. – Візьмете квиток зараз, на місці.

– Гаразд, – погодився я.

Тоді він спитав, куди я їду, та я не знав, що відповісти, і він перепитав мене ще раз, гадаючи, ніби я не дочув, і тут мені впав у вічі напис зеленим чорнилом на пакунку біля моїх ніг “Панові...” На прізвище я не звернув уваги, натомість запримітив адресу: “Платамон”.

– У Платамон, – сказав я контролерові.

Залізничник виписав квиток, підрахував його вартість, приплюсував до неї суму штрафу. Я розплатився і так став власником квитка “Атени – Платамон”. Потяг віз мене у Платамон, мені там нічого було робити, але яке це мало значення, зрештою, хіба я здавав собі справу, як сталося так, що після цілонічних блукань Атенами я вранці опинився на вокзалі. Сам незчувся, як туди приблукав, незчувся, як ускочив у вагон потяга, що саме рушав, у загальний вагон, де ледь знайшов місце на краєчку лави. “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я...” Гладуха навпроти, як і досі, трощила яблука, а панок, як і досі, тримав руку в паперовому пакеті, як і досі, гладив груди гладухи, начебто вибираючи яблуко, друга гладуха, як і досі, сиділа на лівій лаві, два солдати, як і досі, видніли в глибині вагона, точніше, солдат і старшина, два торговці худобою, як і досі, обговорювали ціни на телят, піп у глибині вагона, як і досі, смикав себе за бороду, мініатюрний чоловічок поруч мене, як і досі, читав свою книжку. “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”, як і досі, красувалося на паперовому пакеті. Потяг, як і досі, біг і біг... усю ніч я провів, як бездомний собака, тиняючись атенськими вулицями, ні, я подався був у готель, як звернуло з півночі, біля майдану Канінга є готель “Кларидж”, я попросив там кімнату, і мені дали сорок четвертий номер, на п’ятому поверсі, я зайшов усередину, зачинив

двері, скинув один черевик, і знову мерщій узув, кімната була зайнята, як же це могли так помилитися – дати мені зайнятий номер, як можна було зробити таку помилку, готель був не “Кларидж”, що біля майдану Канінга, а “Аракова” по Софокла, № 33, номер був не сорок четвертий, а двадцять восьмий на третьому поверсі, так, так, у номері жили, там був Димакопулос, Димакопулос лежав на ліжку, Димакопулос чекав на мене, він чекав на мене з ножем у серці, я швидко, як тільки міг, узув черевика й кинувся в коридор, на сходи, на вулицю, на одну, на другу, на третю... я блукав вулицями цілу ніч, блукав, як бездомний собака. “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”... а потяг усе біг і біг, який гедзь його вкусив, що він так біг.

– Славна їзда, – завважив якийсь пасажир.

– Ще б пак – швидкий потяг, – почувлося у відповідь. – Коли б це був поштовий...

Славна? Ні, не славна, не славна... “оскільки термін ультиматуму закінчується двадцять сьомого травня. Це призводить до виникнення загрози війни...” “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”... у вагоні панував спокій, непорушний спокій... “PASSIFLORINE”, дві чайні ложки вдень і ввечері... Славна? – ні, не славна... війна... війна... голод... голод... у вагоні непорушний спокій, погода сьогодні хмарна – душно, і тут ще й досі вікна зачинено. “Вибирайте! Вибирайте!” – це гладуха навпроти. “Мерсі!” – це вже миршавенький, його рука на яблуку, і водночас на її персах. “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”... що справжнє, гідне у світі людей, то це неспокій, глибинний неспокій. “PASSIFLORINE”, дві чайні ложки двічі на день... ні, др. Даїкосе, ні, др. Матвію, ні, др. Марку, ні, др. Луко, ні, др. Іване, неспокій – це Святий Неспокій, якого не знайдеш у храмах, це неспокій, що живе в душі Христа, Неспокійного, Бентежного Христа... “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”... вагон був повен диму, повен людей, повен спокою, це спокійний вагон, але спокійний вагон у наш час – це неприродний вагон, спокійна людина в наш час – це неприродна людина... всі вікна у вагоні зачинені, безвихідь, безвихідь... “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”... “Вибирайте! Вибирайте!”... Димакопулос вибрав вихід... вихід? – ні, ЦЕ не вихід, ЦЕ не вихід, не вихід, не вихід... ні, ні, де вихід, я не знаю, я не знаю виходу, не маю його, так, не маю...” “PASSIFLORINE”, дві чайні ложки двічі на день... я не знаю виходу, не знаю, на що покладати надії, єдина надія знайти вихід – неспокій, так, неспокій... поки живе неспокій, я сподіваюся, поки я неспокійний, я сподіваюся, поки в нашому світі живуть неспокійні люди, поки в нашому світі живе неспокій – живе надія, так, надія живе, поки живе неспокій. “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”... а потяг усе мчав і мчав, погода хмарна – задуха, у вагоні спокій, вагон повен спокою, ні, це не вагон, не просто вагон, так само, як кав’ярня “Прекрасна Тесалія” – не просто кав’ярня, а фарсальський клуб – не просто клуб... спокій, непорушний спокій... ні, це не просто вагон, так само, як “Прекрасна Тесалія” – не просто кав’ярня, а фарсальський клуб – не просто клуб, – це наш світ, наш світ... ці люди навколо мене, гладуха навпроти, друга гладуха на лаві зліва, миршавенький панок, мініятюрний чоловічок поруч мене, два

солдати в глибині вагона, точніше – солдат і старшина, два торговці худобою, що обмірковують уголок ціни на телят, піп, що смикає себе за бороду, так, ці люди не що, як наш світ, це люди нашого світу, і вони такі спокійні, як можна бути такими спокійними... війна... війна... голод... голод... як можна бути такими спокійними, як можна обійтися без тривоги, неспокою... “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я...” “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”... а потяг усе біг і біг... Сто двадцять на годину щонайменше, – завважив якийсь пасажир... Як вони можуть бути спокійними... “...оскільки термін ультиматуму закінчується двадцять сьомого травня. Це призводить до виникнення загрози війни...”

... війна ... навіть якщо минеться двадцять сьоме травня, знайдеться щось інше, так, щось інше, і то неодмінно, двадцять сьоме травня... тільки привід, загроза війни як була, так і лишається... загроза війни... можливість війни... як вони можуть бути спокійні... “Пан Димакопулос? Аристид Димакопулос?”... а вода в умивальнику все бігла й бігла... “Вже три ночі, як я не торкався Анни...” “Мене охопив жах на думку, що я матиму дитину... свою власну дитину... Мене охопив жах... жах! Дитина в цьому світі”... так, він чекав на мене, він лишив двері незамкненими – чекав на мене... я дивився йому в обличчя... вперше його обличчя було таке спокійне... я дивився йому в обличчя, я дивився на ніж у його грудях, у його серці... ні, ні, ЦЕ не вихід, ЦЕ не вихід – ТЕ, що вибрав Димакопулос, мій брат Димакопулос, співучасник моїх злочинів – Димакопулос, моє друге я – Димакопулос... “PASSIFLORINE” “Дві чайні ложки двічі на день”... а вода в умивальнику все бігла й бігла... я вернувся і закрутив кран – міцно-преміцно... “Що ви можете запропонувати мені як вихід? Ви відповідальний за мене! На вас лежить відповідальність! Відповідальність!” ... я не мав виходу, я не знав виходу, знав тільки одне: поки в світі живуть неспокійні люди, живе і надія, неспокій відкриє вихід, поки горить вогонь неспокою в людських серцях, живе і надія, але в світі небагато по-справжньому неспокійних людей – небезпека, велика небезпека в тому, щоб не згасло полум’я неспокою в серцях людей, це істотна, найістотніша... небезпека..., а люди у вагоні, люди в нашому світі обходяться без неспокою, від них так і віє заспокоєністю, я відчуваю – їм чужий неспокій... “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”... тут небезпека... небезпека... “Операційна готова”, – сказала начальниця... Операційна, що значить операційна? – яке сьогодні число?... ага, четверте квітня, так четверте квітня, відпустка, взята в міській лікарні, місячна відпустка закінчується сьогодні, завтра, п’ятого квітня, я вже не матиму відпустки, завтра, п’ятого квітня, я вже не матиму дозвілля, завтра, п’ятого квітня, я муситиму вранці бути в міській лікарні. Ні! Я відмовляюся! Відмовляюся!.. “Операційна готова”, – сказала начальниця... “Моя дитина, лікарю! Мій Яніс!”...”Перестань грати комедію! Перестань грати комедію! Перестань грати комедію”... а потяг усе біг і біг... сто двадцять на годину щонайменше, сто двадцять на годину... п’ятого березня я кинув камінь у вітрину “Прекрасної Тесалії” і зник серед ночі, сьомого березня я кинув камінь у вікно клубу і зник серед ночі... я боявся признатися, що то був я,

боявся тоді, але не тепер, тепер, четвертого квітня, я не боюся, не боюся сказати, що то був я, тепер не боюся нікого й нічого, так, це я – Дракула, той Дракула, що будить у вас неспокій, так-так, Дракула, що будить у вас неспокій, тепер я маю що сказати людям, ось моя правда: надія, вихід – у неспокої, поки живе неспокій, живе й надія, поки живуть неспокійні люди, живе й надія... так, сьогодні, четвертого квітня, я вже не боюся, я маю що сказати людям, яким бракує неспокою... а поїзд усе мчав і мчав, зі швидкістю сто двадцять кілометрів на годину щонайменше... сто двадцять кілометрів на годину щонайменше... війна... війна... голод... голод... досить! – досить! – ці люди спокійні, але вони не мають права на спокій, ще страшніша за небезпеку війни небезпека байдужості перед загрозою війни, а за небезпеку голоду – небезпека байдужості перед загрозою голоду – так, у цьому небезпека, небезпека з небезпек, небезпека номер один... “Їжте фрукти, вони дарують красу й здоров’я”... а потяг усе мчав, а потяг усе мчав... ці люди спокійні, навдивовижу спокійні, але вони не мають права на спокій, вони не мають права на спокій... їхня байдужість – ось у чому небезпека... а потяг усе мчав і мчав... так, небезпека номер один у тому, що в серцях людей може згаснути неспокій, може згаснути Святий Неспокій, ні, він не може згаснути, йому не вільно дати згаснути, у цьому небезпека, небезпека з небезпек, треба відвернути небезпеку. Я скочив з місця і рвонув СТОП-КРАН.

Прорахунок (уривки з повісти)

На щастя, шеф замовив номер не на першому поверсі. Якби кімната була на першому поверсі, то при такому нещасливому випадку, коли б двері туалету замкнулися і на кілька хвилин розлучили мене із затриманим, я б його тільки й бачив! Вистрибнув би він на вулицю – і де б я його шукав уночі?! Тепер же я встиг прип’яти його на карнизі на відстані трьох метрів від мене. Ось він обміркує ситуацію і повернеться до моїх рук. А проте це страшенно важко – повернути його до кімнати. Він може оступитися або навмисне стрибнути вниз. Четвертий із справи “Туалетний папір” ковтнув ціяністий калій. А запідозрений – тепер уже злочинець, причетний до справи “Кафе “Спорт”, – може зробити стрибок у смерть. Треба поспішати. Зосередити всю свою увагу, щоб уникнути катастрофи наприкінці. Запідозрений перестав бути просто запідозреним, тепер я знаю, що він злочинець. План дав наслідки, геніяльний План спрацював і дав доказ, якого нам бракувало, зізнання, яке інакше, хто зна, чи ми одержали б. Треба зосередитися! У всякому разі, Менеджер з’явиться з хвилини на хвилину. Кімнату я замкнув, проте він зрозуміє, що тут робиться, і або відімкне двері іншим ключем, або висадить їх, або прострелить замок. Це не проблема. Єдина проблема – не відходити мені від вікна, не спускати з нього очей ні на секунду, знайти спосіб повернути його в кімнату.

Його опанував страх, що він знову потрапить до їхніх рук і на нього чекатимуть такі випробування, яких він не витримає. Ні, він не хоче подарувати їм таку радість: знову мати його в своїх руках з печаттю провини, якою він сам себе позначив. Унизу під ним – безодня. Досить ступити з карниза, і через секунду – кінець його мукам. Двадцять п’ять сантиметрів – це ніщо. Проте не було сили зробити цей крок у смерть. На вокзалі паротяг почав маневри. Чи сам тільки паротяг, чи з вагонами? У темряві нічого не видно. Бачить він лише дві фари паротяга, два осяйних маленьких кола. Вони вп’ялися в нього. У цю мить він згадує її груди, згадує її всю. “На поштамті?” – “Чому б ні?” – “Домовилися! О сьомій годині в залі поштамту, перед віконечком “Міжнародні рекомендовані”. Затуляє рукою очі, щоб не бачити більше фар паротяга, не бачити двох маленьких кіл її грудей, бо від того вона знову постає перед ним. Бо надії для нього нема. Тож нехай швидше станеться те, що однаково має статися! Він роздратує агента, щоб той не витримав і вистрелив. І полине в безодню з кулею в грудях або в животі, і буде невідворотним його падіння.

Хай усе закінчиться тут, у внутрішньому дворі “Великого національного”.

– Вертайся до вікна, не треба акробатики. Я знаю тепер, що ти не “просто мирний громадянин”, як ти казав, ти сам дав нам доказ своєї провини. Вертайся ж до вікна! – кажу я йому і дивлюся просто у вічі.

У якомусь номері “Великого національного” задзеленчав будильник. Хтось лишив відчиненим вікно на внутрішній двір: чи постоялець, якому рано на роботу, чи службовець готелю, якому треба заступити на чергування.

– Не дивися так на мене, ти чуєш будильник, вертайся, поки все тихо і ми не підіймемо нікого в готелі, не змушуй мене вдаватися до інших засобів. Ти знаєш, якщо я вистрелю в тебе й пораню ногу, ти не втримаєшся на карнизі, а під тобою провалля, ти не врятуєшся, як упадеш. Вертайся сюди, поволі!

Він ніби й не чує, що я йому кажу, він дивиться на мене так, наче бачить не мене, а когось іншого, або щось інше за мною, далеко за обрієм, за обрієм, якого немає, бо за мною стіна, а в стіні двері № 717, незабаром постукає Менеджер, і тоді ми вдвох заблокуємо його на карнизі, і все закінчиться безславно для затриманого, який спробував утекти, ось він перед моїми очима, а я на підвіконні з револьвером у руці, висовуюся трохи й кажу йому:

– Тигр.

Це слово зненацька спало мені на думку, і я одразу ж його сказав.

– Тигр, – повторив я, а він подивився на мене ще відсутнішими очима.

Тоді я йому пояснюю:

– Тигр – це таємнича річка, яку ми так довго з тобою шукали. Чотири літери по вертикалі, річка, що “не тільки топить, а й пожирає”.

І в ту мить, коли я йому нагадую про чотири літери по вертикалі, у той самий момент, коли я кажу й повторюю “тигр”, у мені відбувається зсув, і я відчуваю, що розпадаюся, що потопаю, це коротке слово “тигр”, яке я

вимовив цілком бездумно і не передчуваючи наслідків, до яких воно призведе, це слово мало зв'язок з усім Планом, виконавцем якого я був, мало зв'язок із спектаклем, у якому я виступав проти *того*, слово “тигр” – це кінчик від клубка, за який я смикнув, і клубок став розкручуватися, це наче ріжок хустки, за який смикає фокусник і витягає безліч зв'язаних між собою кольорових хустинок; тільки-но я сказав “тигр”, як усе ніби з'явилося переді мною в новому світлі, усе те, що ми пережили з ним від сьомої години вчорашнього ранку, коли вирушили з внутрішнього двору служби безпеки, – я не можу його зрадити, ні, не можу; якби він не вискочив у вікно й на карниз, якби в останній момент не зробив був стрибка-зізнання, якби я не зрозумів, що він має провину, якби все тривало так, як до того, коли утворився протяг і двері туалету замкнулися, тоді, може, не виникла б у мені ця тріщина, але тепер я знаю, що він причетний, він сам дав мені доказ своєї провини, це я домігся того, що він розколовся і сам видав інформацію, якої ми не мали і яку навряд чи коли одержали б; спектакль, у якому я грав стільки годин, закінчився повним успіхом, але я не можу зрадити його тепер, коли він зізнався; це я довів його до зізнання, це я вдавав, ніби маю почуття, ніби ставлюся до нього по-дружньому, ніби я людина і маю серце, це я надягав маску людини, грав роль людини, і тепер у мені відкрилося, що я не просто грав роль, що в мені справді збереглося щось людське, і я не можу зрадити його, не можу; ось він стоїть навпроти мене, і ми наче продовжуємо нашу прогулянку містом, ми двоє; План спрацював з точністю хронометра, я доклав усіх зусиль для успіху Плану, цього досконалого Плану, але я не можу його зрадити, ми з ним одна компанія, ми двоє; ще один будильник розтинає тишу “Великого національного”, два чи три вікна освітлюються на шостому й на четвертому поверхах. Менеджер постукає у двері з хвилини на хвилину, але я не можу його зрадити; одна по одній проходять переді мною картини з нашої прогулянки в місті: перукарня “Щирість”, зіткнення на вулиці, на яке ми витріщалися разом з іншими, вітрини, кафе “Поступ”, двоє дівчат, поїздка на пляж, камінці, що ми кидали в море, змагаючись, чий далі пострибає, футбол із хлопчачками, луна-парк, “будинок таємниць” і наша пригода в ньому, повернення до “Великого національного”, олія, вата й шпилька, і як я нахилився й витягував одну по одній їжаківі колючки, хрестослів, чотири літери по вертикалі, “Тигр” – так називається річка, яка “не лише топить, а й пожирає”, – ні, я не можу його зрадити, не можу.

– Тікай! – кажу я, дивлячись, йому просто у вічі. Він не озивається і не рушає з місця.

– Тікай! – кажу, погрожуючи йому пістолетом. Він і далі дивиться на мене.

– Тікай! – кажу я втретє.

Він усе стоїть нерухомо, а Менеджер ось-ось з'явиться.

– Тікай! – кажу я знову.

План спрацював бездоганно, а потім раптом повернувся й ужалив мене самого. План це скорпіон, він убиває себе самого.

– Тікай! – кажу я йому.

Я цілюся в нього, хрипко свистить паротяг на станції, сіється мряка, я дивлюсь на нього, і він наче розчиняється в дощі, ні, не розчиняється, ось він на карнизі.

– Тікай! Тікай же, а то стрілятиму! – я наказую, я благаю.

Більше чекати не можна. Менеджер уже стукає в двері, стукає, а я не відчиняю.

– Тікай!

Він не слухає і стоїть під дощем, я не можу його видати, а Менеджер уже гатить у двері кулаками, потім налягає на них усім тілом, двері поки що витримують.

– Тікай!

Менеджер стріляє в замок, двері піддаються, Менеджер заходить до кімнати і стоїть секунду на порозі з револьвером у руці.

– Тікай!

Я не можу зрадити його, наш План досконалий, але, як і “досконалий злочин”, він виявився в чомусь недосконалим, ми все передбачили, кожную дрібницю, усе розраховували з математичною точністю, усе бездоганно виконали, але трапився один прорахунок, один прорахунок, далі я вже не встигаю думати, Менеджер свердлить мене очима, він не вірить тому, що бачить, тому, що чує, це я, слідчий служби безпеки, довірена особа Режиму, фанатик Режиму, це я кажу затриманому: “Тікай!” – і намагаюся допомогти йому втекти; Менеджер, напевне, не розуміє, що зі мною сталося, Режим уже не на першому місці в моїй свідомості, у моєму серці, а хлопець на карнизі – на першому; я і хлопець на карнизі – одна компанія, ми гуляли разом у місті, ми тепер разом у житті, нас пов’язує дещо, чого не врахувала служба безпеки, у Плані є один прорахунок, у логіці Режиму є один прорахунок; ні, люди не поділяються на тих, хто з Режимом, і на тих, хто проти, це помилка, ми припустилися серйозного прорахунку, цей прорахунок – динаміт, який висадить нас у повітря, і я не можу зрадити його, ні, не можу, я знаю, я розумію, що на мене чекає, але я його не зраджу, я не зраджу цієї людини, що дивиться на мене з відстані трьох метрів, учепившись за стіну, учепившись в мене; прорахунок криється в усьому, що ми вважали за певне і непохитне, цей прорахунок десь тут навколо, прорахунок у нас самих. Прорахунок.

– Тікай! Тікай!

Він побачив, як Менеджер наставив револьвер на слідчого, як посунув від дверей до слідчого, погрозово і водночас розгублено, як слідчий наставив свій револьвер на Менеджера, – готовий стріляти, щоб перетяти йому шлях до вікна, як іще раз подивився на нього і знову оте “Тікай!” – і побачив, як Менеджер, наче впевнившись нарешті в тому, що сталося, вистрелив у слідчого і влучив у праву руку, револьвер слідчого впав дотолу, бризнула кров, і лише тепер, коли він побачив, як слідчий зігнувся і захитався, лише тепер він збагнув, що не було пасткою те “Тікай!”, яке весь час повторював йому слідчий, лише тепер він збагнув, що воно було справжнім, оте “Тікай!”, і лише тепер інстинкт штовхнув його до слідчого –

підбігти, затулити його своїм тілом, стати поруч як друг, і він ступив крок до вікна, ще один крок.

Менеджер стоїть і цілиться в них обох, а дощ усе сіється, і карниз слизький, він спробував утриматися за стіну, але карниз слизький, слизький, і він устиг лише побачити, як летить йому назустріч внутрішній двір, як падають на нього великі квадратні плити, схожі на хрестослів з горизонталями й вертикалями.

ЕЛЛІ АЛЕКСІУ (1894 – 1988)

Еллі Алексіу – грецька письменниця й перекладачка. Народилася в м. Іракліоні на о. Криті, навчалася в Атенах та в Парижі, здобула педагогічну освіту. Більшість творів присвятила темі виховання, зокрема роман “Люмпен” (1940). Брала участь у Русі опору, в 1949 – 1962 перебувала в еміграції. Відобразила боротьбу грецького народу проти фашистських окупантів у романі “Протоки” (1955). Гострі суспільні мотиви звучать у романах “І так далі” (1964), “Головна лінія” (1972).

Відвідала Україну 1961 року, виступала на 10-й науковій Шевченківській конференції, де прочитала “Заповіт” у власному перекладі. Упорядниця, редакторка й авторка вступної статті до книжки “Кобзар”, що вийшла в Атенах 1964 року і містить переклади новогрецькою мовою окремих творів Тараса Шевченка. За редакцією Е. Алексіу вийшли твори Лесі Українки в перекладі С. Мавроїді-Пападакі. У книжці “Зарубіжна література” (1983) один із розділів присвятила творчості Т. Шевченка.

Троє братів

Той, хто заходив на подвір'я притулку для сиріт у Філаросі, не міг одразу ж не помітити серед багатьох інших вихованців трьох дітей, що трималися якимось осторонь. На них іще не встигли надягти форму притулку, і вони носили власні, майже однакові сіренькі костюмчики, куплені, мабуть, одночасно в якійсь великій крамниці. Колись, давно...

То були Костас, Василіс, Герасимос. Костас – шести, Василіс – восьми і Герасимос – десь одинадцяти років. Але й за цей недовгий час життя встигло викарбувати на їхніх обличчях усе пережите й вистраждане. Тепер їхні оченята світилися сподіванкою, що мукам і поневірянню прийшов край, що вони надійно прибилися до берега, може, й назавжди.

Дух сирітського притулку ще не відбився на них, не встиг уподібнити до інших дітей. Хоч одяг дотерся й деінде порвався, їхнє чемне поведження свідчило про вихованість. Коли не було уроків, вони стояли рядком у дворі,

прихилившись до стінки, або ж сиділи втрюх на землі та бавилися камінцями.

Їх можна було бачити на східцях веранди з розкритими книжками на колінах. Вони читали вголос. Малий Костас посередині, Василіс і Герасимос з обох боків, поклавши руки один одному на плечі.

Вони так відрізнялися від усіх! Досить тільки побачити, як вони доглядають один одного, як дбайливо заколюють шпилькою порваний одяг, щоб одразу зрозуміти: шалений вихор вихопив їх із затишного родинного гнізда.

Опівдні, коли ставало нестерпно жарко, старші брати брали за руку покірного Костаса й вели до крана, змочували йому волосся й розчісували його.

Звичайно, вони ходили до різних класів. Костас – до першого, Василіс – до другого, Герасимос – до четвертого. Та тільки-но закінчувався урок, вони квапилися знову знайти один одного, наче боялися несподіваної розлуки.

Старший між ними Герасимос розповідав:

– Було нас п'ятеро дітей. Під час революції в Росії загинув батько й старша сестра. Вони пішли з дому вранці. Ми їх чекали, чекали, але вони не повернулися. Потім померла мама. Як лежала на канапці в кухні, так і померла. Менша дівчинка померла в потязі, що віз нас до Москви. У московському сирітському притулку ми залишалися недовго. Я пригадав, як батько казав, що в нас є дядьки в Румунії та Кефалонії, і коли ми підростемо, поїдемо в той чудовий край. Я сказав про це директорові, і він відправив нас до Румунії. У Румунії ми жили недовго, бо в нашого дядька було восьмеро дітей і він бідував. Він посадив нас на пароплав і послав до другого нашого дядька в Кефалонію. Але і в Кефалонії ми ненадовго затрималися. Дядько відіслав нас сюди, в будинок для сиріт, щоб ми навчилися грамоти...

Завжди, як брати помічали на подвір'ї вихователя, несміливо підходили до нього.

– Пане вихователю, – казав Герасимос, – ви схожі на нашого батька. Особливо коли берете на руки Костаса і крутите його, як наш батько. Він у нас був такий же високий і любив співати псалмів.

Вихователь був проста, добра людина. Він ніколи не нервував, як нервують учителі, хоч і був вихователем, а їм дістається більше, ніж учителям. Тож не абищо стільки годин провести серед цього незмовкного гамору. Інші вчителі, як тільки закінчувалася робота, могли спуститися до моря, скупатися або ж безтурботно посидіти, спочити в затінку в садку, а вихователь весь час залишався з дітьми.

У притулку, серед полудневої спеки, коли кожне деревце німіє і дрімає, вихователь не має можливості хоч на хвилину уникнути галасу. Його кімната поряд із кімнатою, де спить 60 вихованців. Усе йде добре, коли він заходить до себе, щоб упасти на ліжко, але ось грюкнули одні двері, потім зарипіли ще двоє. То діти б'ються й плачуть. Або бігають туди-сюди, сміються, кричать. Так минають години відпочинку. О третій, коли розпочинається чергування, вихователь уже стомлений. А галас не вщухає аж

до пізнього вечора.

Та той добрий вихователь притулку не тільки ніколи не нервував, але свої вільні години й дні проводив не інакше, як граючись і бавлячись із сиротами.

Це було щасливим збігом, що саме він, а не хто інший, був схожий на батька Герасимоса та його братів.

– Ходи сюди, Герасимосе, пограймося в купців і розбійників, – кричали однокласники з двору.

Герасимос відказував дітям рішуче й мужне “ні”.

– У себе вдома, – продовжував він розмову з вихователем, – ми так часто сиділи коло столу, як і тут. Батько між мною і Василісом. Так, як оце зараз сидите ви.

Діти були приязні також з вихователькою.

Як тільки вона схилилася над плетивом і троє братів оточували її, Герасимос не дивився ні на її руки, ні на барвисте плетиво, він бачив лише її лице.

– Такі самі коси були і в мами. Не біляві і не зовсім темні, отакі, як ваші.

Він ніжно брав у руку одну з її кіс і показував.

– Отак вона їх розчісувала, тільки її коси були довші. І вона вміла плести. Вона сплела батькові светра. Софія наша теж уміла плести, але батько боявся, щоб спиця не проколола руки, тому не дозволяв їй...

Коли збиралися на обід або вечерю і в кожного сироти аж очі вискакували, щоб не прогавити, чи дістанеться йому великий ополоник супу, більший чи менший шматок тріски, товста чи тонка скибка хліба, Герасимос не зважав на себе. Він цікавився лише, чи повна тарілка у Василіса. І вдвох вони дивилися в той бік, де був стіл малят. Вони турбувалися Костасом: чи не скривдили його, чи не забули?

Тільки одна журба гнітила Герасимоса. Якби пощастило позбутися її, він думав би, що притулок – їхній дім.

– Щовечора ми, перш ніж спочивати, йшли по черзі до батька й цілували руку, – мовив він несміливо одного разу до виховательки.

– Якщо хочеш, Герасимосе, то я поговорю з паном вихователем, – відповіла та йому.

Герасимос почервонів, як маків цвіт, і задоволено схилив голову.

– Герасимос каже, що вони втрьох хотіли б щовечора, перш ніж іти спати, цілувати вам руку, – сказала вихователька своєму колезі. – Так вони робили вдома батькові.

Добрий вихователь нічого не відповів, тільки очі його наповнилися слізьми.

Відтоді троє братів щовечора, перш ніж прямувати до своєї спальні, підходили до вчителя. З усміхненими і задоволеними обличчями казали йому “на добраніч” і по черзі цілували руку. Потім притихлі йшли на спочинок.

Пагони однієї зруйнованої сім’ї оживали від ласкавої усмішки чужого батька. А русяві коси молоденької виховательки наче ховали в собі децицю материнської ніжності.

Та вихователь працював у притулку тимчасово. Він мав велику родину – дружина й шестеро дітей – в одному із сіл Мор'ясу. З величезними труднощами йому пощастило влаштуватися попрацювати три літні місяці, аби підзаробити грошей і повернути борги.

Наприкінці вересня вчитель залишив притулок. Коли прощався з трьома братами, сказав, що повернеться. Голос йому зривався, він ледве гамував сльози. Але діти, осиротілі вдруге, стояли й мовчки дивилися йому вслід, доки він не зник з очей. Потім повернулися. Без сліз, мовчазні, пригнічені.

– Герасимосе, Костасе, Василісе, хіба ви не чуєте свистка? Ідьте швидше! Спустімося до моря!

Це була молоденька вихователька! І їм ніби полегшало. Добре, що хоч вона в них лишилася.

Але вчителька була заручена, її наречений, що поїхав до Америки, мав незабаром повернутися.

І ось надійшла від нього телеграма. Вона взяла її в руки, що тремтіли від щастя, відкрила і прочитала: “Прибув “Хертвургом”. Бувай здорова”. І вчителька заходилась лаштуватися в дорогу. Троє братів стояли біля відчинених дверей її кімнати і спостерігали за нею, прихилившись до одвірка, Герасимос і Костас з одного боку, Василіс із другого. Брати нічого не казали. Лише дивились, як вона заклопотано ходила по кімнаті.

Находила година прощання. Очі вчительки були повні сліз, коли вона нахилилася і поцілувала братів.

– Я приїду, – сказала їм. – Я повернуся до вас.

А ті довго стояли за залізною огорожею і мовчки дивилися їй услід, доки вона не зникла на закруті дороги.

Без мети

Мати вже два роки лежала хвора. Вона була мов з хреста знята. Мала кілька заміжніх дочок, та жила з причинною Зоєю, наймолодшою поміж них, доля якої непокоїла матір дужче, ніж близька смерть.

Щодня по обіді Елені, одна з численних її доньок, щойно вирядивши чоловіка на роботу, брала своє плетиво та йшла до матері. Мешкала вона поблизу і йти було недовго. Приходила, сідала на стільця, присунувши його ближче до матиного ліжка, й починалася розмова.

Якось мати сказала Елені:

– З шістьох моїх доньок лише ти живеш по-людському. Всі інші бідують. На них не можна лишити Зою, бо вони власним дітям ледве дають раду. А в тебе завжди знайдеться для неї якась одежина та шматок хліба. Доки я жива, житиме й вона сяк-так біля мене, та коли мені закриються очі... Доглядай її. Якщо погодиться твій чоловік, краще візьмеш до себе, ніж лишати її тут у самоті.

Коли мати померла, Зоя сама лишилася в хаті. Та Елені не переказала сестрам останнього матиного прохання. Боялася, що коли скаже, вони відвернуться, і всі турботи про хвору ляжуть на неї.

Довго радилися сестри та й надумали: якщо з Зоєю все буде гаразд, хай вона щодня приходиться до однієї з сестер, а ввечері повертається додому спати. А коли їй погіршає, кожна з сестер за чергою приходитиме її доглядати. Цей план видався їм найліпшим, і всі на нього пристали.

А колись Зоя вважалася гордістю родини. Так її звала мати. Зоя мала пристойний заробіток, добре вдягалася, утримувала господу. Мати молилася на неї. А тепер, мов жебрачка, Зоя оббивала пороги сестер, сьогодні в Елені, завтра в Софії, післязавтра в Каліопі, потім у Мариго, поки не починалося все спочатку.

Ходила до їхніх хат, сором'язливо й принижено стукала в двері й казала:
– Добридень вам! Як ся маєте?

Почала звертатися до них на “ви”. Бо не почувала вже їх сестрами. Вона була чужа серед чужих. За столом садовили її аж на краєчку, й вона ніколи не простягала руки, щоб узяти хліба, якщо їй не давали. Вона щоразу казала “дякую”. Потім сідала десь у кутку кімнати, намагаючися зайняти якнайменше місця. Склавши руки на грудях, вона так і сиділа, нерухома й німа. Дуже рідко відкривала рота, аби щось сказати, і ці кілька її слів були розумні. Коли хтось жартував, вона всміхалася, схиливши голову. Той, хто її не знав, не міг повірити, що вона не сповна розуму. Вражало тільки обличчя з дивним виразом очей. А коли заходив хтось із чужих, вона тихенько підводилася і йшла на кухню.

– Куди ти? Сідай! – казали їй сестри.

– Я тут... – ніяково відказувала вона.

Чужих вона уникала, ніби побоювалася зганьбити родичів своєю присутністю.

Елені ставилася до неї краще, ніж інші сестри. Вона не мала дітей, могла зробити для Зої більше і робила. Коли надходила її черга, Елені готувала трохи кращу їжу і більше, ніж завжди. І припрошувала, щиро всміхаючись, ніби заохочуючи:

– Бачиш, яке смачненьке. То для Зої. Казала навмисне, аби Зоя відчула, що вони радо роблять для неї все, що можуть. Бо Зою дуже гнітила думка, що вона є тягарем для сестер та набридає їм. І коли почувала себе добре, боялася захворіти знову. Уранці й увечері по півгодини стояла перед іконами та благала Пречисту послати їй здоров'я, коли мала якісь грошенята, витрачала їх на свічки та відправи. Суботніми вечорами неодмінно готувала проскуру й писала своє єдине прохання:

“За здоров'я раби божої Зої”.

Так минав час. Та одного дня чекали, чекали на Зою і марно. Побігли додому подивитися, що з нею сталося. Вона була брудна, нерозчесана, неприбрана. Не спиняючись, квапливо ходила туди-сюди. На її обличчі не було розгубленості, був лише страх. І все метушилася та втомлено дивилася навколо.

– Чому ти, Зою, сьогодні не прийшла? Не відповіла. Ніби й не чула нічого, ніби й не помітила, що тут хтось є. Відтоді їй щодня гіршало, вона не могла вже й їсти сама. Коли їй приносили їжу, хвора дивилася на неї пожадливо, мов тварина, але вона забула, як треба їсти. Тоді хтось сідав біля неї, допомагав підвестися, прив'язував рушника на шию й годував, мов малу дитину. Потім заслинений рушник прали, замикали двері і йшли.

Вранці з жахливим передчуттям відчиняли двері, не знаючи, що на них чекає.

Здавалося, що Зоя й не лягала. З учорашнього вечора постіль лишалася недоторкана. Напували її молоком і бігли по домівках.

Так минув місяць чи більше. Потім Зоя стала потроху одужувати. Почала сама їсти, одягатися, нарешті стала відчувати втому й лягала відпочивати. Уві сні заспокоювались її нерви. Вона затихала, й сестри поверталися додому.

Знову Зоя мусила ходити від однієї сестри до другої, від другої до третьої.

У Софії Зоя ніколи не почувала себе добре. Софія мала сімох дітей, чоловік був робітник. Нечемні діти дражнили її “дурною Зойкою” та били її. Якось Зоя прийшла до Елені з синцем під оком та з пухлою щокою.

– Лишенько! Що з тобою?

– Нічого. Софійн Нікос улутив у мене камінцем із рогачки.

Елені надумала вмовити чоловіка брати Зою двічі: один раз за них, а другий за Софію. “Хай ходить”, – відповів той. Коли б вона запропонувала, щоб Зоя приходила щодня, може, чоловік і не відмовив би, та Елені боялася, щоб через сестру вони не посварилися.

Зоїну білизну Елені прала й лагодила весь час. І Зоя була дуже вдячна їй. Одного разу, коли Елені перешивала для неї старий чоловіків піджак і взялася приміряти комір, Зоя схилила голову й поцілувала їй руки. Зоя ніколи не виявляла своїх почуттів словами, бо не вміла, але знаходила інші способи показати свою вдячність.

А час минав. Спливав один рік, другий... Тим часом і решта сестер відмовилася від неї. У Каліопі параліч розбив чоловіка. Мариго виїхала зі своєї родини до якогось села. Та й інші сестри мали якісь причини: у тієї дитина захворіла, й вона просила Елені прийняти Зою, в тієї дочка заручається, знову Зоя йде до Елені. Елені не заперечувала. Коли б не боялася чоловіка, то взяла б її до себе назавжди. Вона дивилася на Зою й думала: злидні інших сестер – ніщо в порівнянні зі стражданнями цієї нещасної. Хвороба, мов шашіль, гризла її живцем. Вона нікому про це не казала. Та в цьому й не було потреби, її змарніле, зморшкувате обличчя, хоч вона мала тільки двадцять п'ять років, її волосся, де, хоч як шукати, не знайти жодної чорної волосини, промовляли краще за слова. А хвороба була дуже серйозна. Під час приступів Зоя, змучена безсонням та болем, скидалася на привид. Ніхто б не повірив, що вона – наймолодша з сестер.

Останній приступ, що стався перед Різдом, був найтяжчий. Минали місяці, а Зоя все не видужувала, рвала на собі одяг, била сама себе, і все тіло

в неї було в синцях. Не встигнеш було одягти й заспокоїти її, як вона миттю знову все роздере. Та ще така зима! День і ніч падав сніг, а вона рвала одяг, роздягалася й сновигала зовсім гола. Як вона не застудилася! Усі сестри, а найперша Елені, застудилися, бігаючи раз по раз до неї лютої холоднечі. Увечері, коли Зою зачиняли й повертали до домівок, Елені мучив жаль за сестрою, як вона там сама-самісінька в холоді й темряві? Боялися запалити грубку чи засвітити свічку, бо Зоя могла наробити пожежі й згоріти.

Якось уночі Димитрис, чоловік Елені, почувши її кашель, мовив:

– Ти, бідолашна Елені, швидше за неї втрапиш на той світ. Коли хочеш, піди вранці й забери її, хай живе в нас.

Зою поселили в сусідній кімнаті. Тепер її доглядали далеко ліпше, купали в теплій воді, частіше міняли білизну, та все було марне. Рік минув, а їй не кращало. За весь цей час вона не сказала жодного слова, навіть не відкрила рота. Це найбільше вражало сестер. Вони ставали біля неї й благали:

– Скажи щось, Зоєчко, рідна, скажи бодай одне слово.

А та мовчала, мов камінь. Уночі марила й метушилася. Елені, що боялася за сестру, майже не спала ночами. Нарешті Димитрисові увірвався терпець:

– Це не діло! – вигукнув він. – Через неї ми всі збожеволіємо. Як тільки розвидниться, відведи її додому. Негайно. Не пропадати ж нам усім!

Коли вранці її одвели, вона ще більше стала схожа на мошці. Елені потайки плакала. Хоч би її не брали були до себе, думала вона, а то взяти, а потім вигнати...

Елені ходила до Зої додому й разом із найнятою дівчиною доглядала її. Коли дівчина заходила до Елені, вона питала її, не давши навіть переступити поріг:

– Ну, як? Вона тобі щось казала?

– Ні.

Увечері знову те саме.

– Що нового? Вона тобі щось казала?

– На жаль, нічого.

Одного разу, дрібно стукаючи дерев'яними черевиками, прибїгла Фросина, квапливо відчинила двері. Елені вискочила з хати:

– Заговорила?

– Пані, коли я її годувала, вона заворушила губами й сказала:

– Дуже смачно.

– І більше нічого?

– Ні.

Опівдні до хворої побігла Елені, прийшли інші сестри, та вона ні пари з уст. Але Фросині відтоді вона щодня щось казала. Дівча припало їй до душі: “Приходь лише ти”, – казала Зоя. Вона почала приходити до пам'яті й соромилася сестер. А з малою їй було добре. Сестри полишили її на Фросину.

За кілька днів дівчинка сказала Елені, що до Зої вже повернувся сон.

– Щоранку, пані, бачу розібране ліжко.

Минуло ще кілька спокійних днів. Одного вечора, коли Елені стояла біля вікна, дивлячись на перехожих, до хати підійшла якась бабуся, згорблена, пов'язана чорною хустиною. Підійшла до дверей і тихенько тричі постукала. Елені взяла якісь копійки й пішла, щоб дати їй. Відчинила двері, і їй стислося серце.

То була Зоя.

– Добри вечір вам, як ся маєте? – сказала Зоя й опустила очі.

Елені кинулася, пригорнула її і поцілувала в обидві щоки. Зоя теж обняла сестру своїми тоненькими, як ниточки, руками та й заплакала.

– Цього разу, сестричко, я вас дуже вимучила, та я не хотіла. Це ж від мене не залежить...

Увечері, коли повернувся Димитрис, стіл був накритий, як на велике свято. Димитрис підкладав у Зоїну тарілку найкращі шматки; налив дружині вина, хоч вона зроду не пила, щоб цокнутись, мовляв, за здоров'я Зої. Він мав подвійну радість: з того, що Зоя видужувала, а ще більшу з того, що його дружина, яку він любив, день крізь день не литиме вже сліз. Раділа й Елені – за наче з мертвих воскреслу сестру та за свого чоловіка. Дуже весело було за столом того вечора. Мабуть, вони запам'ятають його на ціле життя.

Але Зоя того-таки вечора розбилася. Пізно, коли всі пішли спати, вона тихенько піднялася на горішню терасу й кинулася вниз.

ДИДО СОТИРІУ

(нар. 1914 р.)

Дидо Сотиріу народилася в Малій Азії, у м. Айдині. Після греко-турецької війни 1919–1922 років опинилася в Греції, вчилася у французькій школі, закінчила університет у Парижі. З 1936 року член Спілки журналістів, працює головним редактором журналу “Γυναίκα” (“Жінка”). У роки окупації веде велику роботу в підпільному русі в Атенах. Після визволення Греції завідує відділом зовнішньої політики в газеті “Αυγή”. 1961 року виходять друком її перший роман “Мертві чекають”, високо оцінений літературною критикою, і романізована біографія героїні грецького Опору Електри в антології “Романи Опору”. 1962 року видано її другий роман “Скривавлена земля”, який мав великий резонанс у Греції і за кордоном. Її оповідання часто з'являлися в газеті “Αυγή”.

Дидо Сотиріу виховувала народженого у в'язниці сина національного героя грецького народу Нікоса Белояніса, також Нікоса на ім'я.

Хлопчик, який злякався місяця

(уривок з оповідання)

Минув рік відтоді, як під Атенами оселився вчитель-пенсіонер Йоргіс Сар'янос з дружиною. Вони весь час у чорному, бо втратили трьох синів. Де та як, ніхто не знає. Пізніше сусіди довідалися, що в Йоргіса живе трирічний хлопчик, який боїться місяця. Усі вражені. Діти вдень лякають Вікторакі малюнком місяця. Стає відомо, що батько хлопчика – старший син Сар'яноса – був політичним в'язнем і загинув. Мати жива, але у в'язниці. Там народився й Вікторакі. Їх зачиняли в камері о п'ятій годині пополудні. Якось мати винесла хлопчика вночі. Той уперше побачив місяць, який здався йому величезним оком дракона, і вже не міг без страху дивитися на нього. Село вирішує допомогти Вікторакі. Іде лист до міністра з проханням звільнити матір хлопчика. Але марно. Виріс Вікторакі, не боїться вже ні ночі, ані місяця. Боїться лише чорної ненависти. Він запитує: "Люди вирушають до місяця й зірок, а що ж буде на землі? Коли зміниться світ? Що станеться з Грецією?"

Віконниці завжди щільно стулені або прихилені, щоб, бува, не зайшло сонце або не пробилось світло, бодай би не з'явилася сусідка й не завела розмови. Щовівторка й щосуботи о дев'ятій ранку, хоч би дощило, чи падав сніг, чи сонце розколювало каміння, Йоргіс Сар'янос разом із дружиною везли до Атен наповнені мішки, поклавши зверху квіти з власного саду. Куди ж вони йшли навантажені?

Від природи люди цікаві до всього. Коли людина не хоче розповідати про себе сама, то інші починають вигадувати про неї всяке.

– Може, вони чужинці?

– І що це за греки, не хочуть розповідати про своє лихо? Їм же полегшало б. Поговорімо з ними, як сусіди...

Тут пролунав дитячий сміх у садкові, там хтось грався. Усі здивовано стали прислухатися.

– Матінко! У Сар'яносів сміх? І сміється дитина? Звідки взявся хлопчик?

Сусіди вже не минали будинку бідолашного вчителя, зупинялися погомоніти й помилуватися на дитину.

– Ач, яке гарненьке!

– Невже?

– Ніхто ніколи не чув, щоб сини його одружувалися.

– Та ж тут не було жодної невістки.

– Але ж хлопчик – викапаний учитель, чорноокий, з великим лобом і вуха стирчать. Хіба не бачите?

Якось уранці Вікторакі вийшов у садок і так роздивлявся навколо, ніби вперше побачив світ. Розглядав квіти, кущі, мурахів, зривав листочки й тримав у жмені, неначе скарб. Колупав землю, аби побачити, що там глибше, кидав камінці так нерішуче й незграбно, що діти глузували з нього:

– Диви, яке опудало!

То правда, що Вікторакі, коли чув хрипкі дитячі голоси, зіщулювався, проте дуже хотів бути разом з дітьми, захоплювався їхньою вправністю, коли вони гралися в м'яча, видиралися на дерева, боролися й удавали з себе

дорослих. Спробував і він побігати з ними по вулиці. Підійшов до ґратчастих воріт, підніс руку, доторкнувся до клямки, глянув навколо, та так і не наважився відчинити їх, ніби хтось заважав йому. Одного разу двоє хлопчиків побачили Вікторакі й почали з нього сміятися.

– Що, не випускають тебе? Поверни ключа й відімкни, ось так.

Найбільше його лякало ставлення сусідських дітей до нього. Він не знав, чи зможе дружити з ними. Вікторакі вмів лічити, читати, розмовляв з дорослими, як рівний, і вони дуже любили його.

Одного вечора кіра Марта опинилася у великій скруті. Вона готувала варення, каstrуля була замалою. Куди їй податися? Найближче було до вчителя, туди вона й пішла. Наблизилася до освітленого вікна кухні й побачила кіру Лені, що годувала дитину з такою ніжністю, розповідаючи казку про Червону Шапочку. Малий запитав: “Бабусю, чому ти ходиш у чорному? Надінь і ти червону шапочку.” Трішки подумав і серйозно додав: “Червоне сміється, а чорне плаче”. Тут сусідка постукала, аби не подумали, що вона підслухувала... Кіра Лені дала їй велику каstrулю, й сусідка не затримувалася.

– Тільки подумати, дитині три роки, а воно розмовляє, як доросле.

Коли кіра Марта виходила в садок, слідом вибіг і хлопчик. Раптом він насторожився, подивився навколо, тривожними очима.

– Запали світло, бабусю, запали світло, мені страшно!

Тоді-саме вплив повний місяць, круглий та чистий, і освітив убогу оселю. Вікторакі втратив голос, несамовито кинувся до кіри Лені і сховався в її спідниці. Хлоп’я тремтіло й плакало.

КОСТАС ВАЛЕТАС

(нар. 1939 р.)

Костас Валетас – сучасний грецький письменник. Народився на острові Лесбосі в родині відомого прозаїка й літературного критика Йоргоса Валетаса. Студіював правознавство та економічні науки в Атенському університеті, філологію в університетах Франції й Італії.

Першу збірку оповідань “Загублена краса” видав 1962 року. Далі виходять “Хоробре серце” (1964), “У кав’ярні Табакіса” (1970), “Китайський мур” (1971), “Слон” (1975), повісті “Заробітчани” (1976), “Знищення стариганів” (1977), п’єси “Елена Негрин”, “Велике місто” (1978) та ін. Виступає також як перекладач і літературознавець. Збірку “Китайський мур” у Греції відзначено літературною премією.

Заробітчани (уривок з повісти)

*Що в вас у руках?
Трішки харчів.*

Оповісник надумав їхати до Греції. Ніщо не могло затримати його. Певну роль відіграло тут і ставлення Марії, її холодність. Він був настроений так рішуче, що ми й не намагалися відраджувати його.

Проводжаємо його на потяг, що йде маршрутом Відень – Белград – Ніш – Скоп'є – Салоніки. Він цілує Марію, дає мені руку.

Прощай, друже по чужині. Друже, що з тобою ділив я всі радісні й сумні хвилини на чужій землі. Тисну йому руку. Ось до чого ми дійшли в цьому несправедливому світі! Для чого живемо? Навіть у своїх почуттях не можемо бути відвертими.

Вони цілуються з Марією, немовби чужі. Як цілуються французьки при зустрічі. Марія на прощання махає хустиною.

“...На мене чекають сонце й село. Я всядуся в холодку під платаном і розріжу холодного кавуна.

Кожного ранку ходитиму на прогулянку до кипарисів. О восьмій поливатиму сад. Потім буду пити міцнющу каву в кав'ярні Гюльбаші. Розмовлятиму про політику, читатиму газету. Часом розповідатиму дещо з життя в Німеччині. У нас, мабуть, тепер жарко, страшенна спека.

В обід треба буде витягати з колодязя цеберко студеної води й виливати на голову. Будемо пити узо з водієм Стаматисом та вчителем Вайосом. Закушуватимемо маслинами, латуковим салатом та козячим сиром.

Буду серед людей, які розмовляють моєю мовою і зроблені з того тіста, що й я. Вони, може, й не лагідної вдачі, але наші. Це люди, в жилах яких тече червона гаряча кров, а не роботи, що працюють на машинах, мов загіпнотизовані, мов маріонетки.

Буду серед людей полохливих і хоробрих, що плачуть і сміються, вміють слухати, коли ти з ними розмовляєш, співчувати й переживати разом з тобою, можуть тебе зрадити або віддати тобі душу, проте ніколи не лишаються байдужими. Серед людей з палкими серцями.

По обіді буду поратися коло тютюну, а як звечоріє, виходитиму на майдан, де гуляють вояки й дівчата, від яких так і пащить пристрастями молодого тіла. Може, знову стану оповісником, як колись. Піду до людей і кричатиму (зійду на узвишся, щоб мене бачили звідусіль):

– Люди, знайте, що ганебну й тричі прокляту еміграцію, оту національну кровотечу, заборонено по всій країні. ГОДІ. Досить нам розсіюватися вже три тисячі років. Як циганам, по цілому світу в пошуках хліба й надії. Еміграцію заборонено по ВСІЙ країні. Годі вже.

Ми багато блукали. Чимало тинялися по всій земній кулі. Вешталися по п'яти суходолах.

Як завойовники дійшли до Бактрії,

Самарканда,
Кабула.

Перейшли Інд.

Були в Китаї й полишили там свою назву провінції Юннань.

Заселили все Чорномор'я й Середземномор'я від Криму до Гераклових стовпів, Марселя й Барселони.

Були скрізь, де ростуть маслини.

Стали попами й похрестили слов'ян, волохів, албанців, монголів, сирійців.

З хрестом і мечем у руках прийшли

до Африки,

Іспанії,

Італії.

Перейшли Дунай, піднялися на Кавказ.

Залили кров'ю пустелі Аравії.

Були стерновими на Нілі.

Правили Європою,

Африкою,

Азією.

Були там, куди нас носили ноги.

Коли спершу франки, а потім турки вирвали нам з рук меча, ми кинулися в торгівлю.

Стали буржуазією в Османській імперії. У Росії вдавали вчителів, богословів, живописців. Пустили коріння в Трієсті, Олександрії, Анконі, Венеції, Ліворні, Марселі, Порт-Саїді, на Нілі, в Криму й Одесі, в Києві й по всій Україні. Князували в Молдові й Волощині, в Філіпполі й Піргосі, в Будапешті, по всій Румунії. Тракія наша. У Константинополі конкурентів не маємо. Ми могутні в Дамаску, сильні в Каїрі. Правили Єгиптом. Потикалися в Абіссинію.

Албанія, Боснія, Герцеговіна, Південна Сербія під нашим виливом. Не забути б Триполі, Кіренаїки й усієї Лівії. Ми були погоничами Середземномор'я, співали Євангелію по всьому Сходу. (Море завжди кликало нас. Якись таємні голоси вабили нас до нього).

Та в Середземномор'ї нам прийшов край. Нас гнобила Туреччина. (І яка лиха доля дала нам таку сусідку!). Ми поїхали. В Америку,

Австралію.

Бразилію.

До бісової матері.

У Південну Африку.

Але вже не так, як колись: із святами, врочистостями, священними кораблями засновувати колонії. Тепер – гнані злиднями. Одружувалися з арапками, росіянками й іншими слов'янками, з американками, туркенями, італійками. Ми втратили свою мову й самих себе.

Тепер, коли нас лишилося вісім з половиною мільйонів на Балканах, час стати господарями своєї долі. (Якась жменька турків, що прийшли з

Туркестану, купка вояк забрала в нас Малу Азію, забрала в нас Іонію, забрала в нас Константинополь, і Тракію, й острови, й жінок. Тепер їх тридцять п'ять мільйонів).

Час працював не на нас.

Вечорами ходитиму до кав'ярні, щоб послухати розповіді тих, хто повернувся з Чикага або з Уганди.

Годі. Більше так не можна.

Ви достатньо мили посуд в Америці.

Працювали мастильниками машинних відділень на танкерах усього світу.

До блиску чистили палуби.

Гнули спину на плантаціях у Конзі.

Були гангстерами Чикага.

Вантажниками в Сиднеї.

Шахтарювали в Бельгії.

Не лишили жодної губки в Північній Африці.

Торгували каштанами в Парижі.

Шинкарювали в Лондоні.

Малювали в Парижі.

Викладали в американських університетах.

Бавовна в Єгипті, олія й ікони в Росії.

Скількох ви обдурили!

Шахрували в карти.

Вигнанці в Ташкенті.

Повії в Антверпені, що вас усі впізнають, як фальшиву монету.

Студенти в Монпельє та Граці.

Час уже запліднити рідну землю.

Невже не бачите нашого лиха?!

Досить уже.

Коли до села приходитиме Мане Делі Нурі, розносник Мане Помакос, ми питимемо з ним узо. Буду слухати історії цього відомого на заході й сході оповідача. Він чудово розказує про греків і про турків, про циган турецьких та грецьких, про албанців. Один раз на рік буває в Туреччині, заходить в Андріянополь, Кирк-Кілісе й навіть у Константинополь.

Проводитиму дні разом із твоїми старими. Вони прості й лагідні люди, їхні слова відверті й правдиві, як земля, що вони орють, чисті, як метал, що з ним працює твій батько.

Чекатиму на вас. Я чекатиму на тебе, Маріє. Буду ждати, скільки треба. Бо дуже кохаю тебе, дружино моя. Колись ти зрозумієш це, повернешся до мене. Я не молодий, не красень, не багатий, не освічений, але кохаю тебе і сподіваюся на твоє повернення”.

Мені здалося, що саме такі слова проказав оповісник з вікна вагона крізь гамір вокзалу та гудки паротяга. Ми прощаємося з ним. Марія плаче. Махає хустинкою, обвівається нею, мов у забутті.

– Ходімо, люба, пора. Ходім, нам же далеко.

– Вітай старого, поцілуй батька. Пробач мені, Панайотисе, що я тебе ображала.

– Ми приїдемо. А ти? Може, передумаєш? Дивися. Ми приїдемо. Приїжджай.

Щасливої дороги! Вибач, Панайотисе. Будь обережний. Надягни теплий пуловер, щоб не змерз. Поливай васильки. Ми ще побачимося. Побачимося. Цілуй моє село. Маму. Ми приїдемо. Ось побачиш. Я буду берегтися. Будь обережний. Сподіватимуся. Гляди. Щасливої дороги. Приїжджай.

– Ходімо, люба. Той потяг уже наближається до австрійського кордону.

На сусідній колії інший потяг вивантажує своїх пасажирів. Це наші. Чую звуки рідної мови. Пострижені наголо, мов новобранці. Люди з голеними головами видаються дивними на цьому пишному двірці.

Де це я? У концтаборі? Оповісника переміщено? Його схопила спецгрупа С¹? Чи його занесено до списку випадково померлих? Він зайшов у поїзд чи до газової камери? Хто ці люди, що стоять у черзі? А отой чи не схожий на Касія Обербрюнера?

– Хто це такий? – питаю я.

– Представник фірми.

– Якої фірми?

– Німецької.

– Як його звати?

– Не знаю.

– Може, Касій?

– Можливо.

– А тебе як звуть?

– Андреас.

– Звідки?

– З ному Превези.

– Куди їдеш?

– Не знаю.

– Ви не знаєте, куди їдете?

– Ні.

– А як же?

– Куди повезуть.

– Хто?

– Фірма.

– Куди ж вона вас повезе?

– Ми підписали контракт. Нічого не знаємо. Поїдемо куди прийдеться.

– Чому ви пострижені наголо?

– З вимог гігієни.

– Що в вас у руках?

– Трішки харчів.

– Скільки вас?

– Триста п'ятдесят.

- І всі з Превези?
- Є й з Яніни, Карпенісі, Гравари.
- Скільки вам платитимуть?
- Не знаємо.
- Нічого не знаєте?
- Сказали, що платитимуть добре.
- А що за робота?
- Яку дадуть.

Вони тримають у лівій руці невеликі торби, в правій вузлики з харчами. (Господи, чому в нас така доля? Чому, Господи?). Штовхаючись у черзі, чекають на представника компанії.

Біляві німкені зупиняються, спостерігають це дивне видовище, потім кривляться і йдуть далі.

– Бажаю, щоб Касій записав вас до батальйонів праці, а не до переміщення.

А де це Марія? Змішалася з ними? Гляди, любя, бо з такими грудьми тебе відішлють до веселого будинку. Досить, золота моя. Не махай більше хустинкою. Потяг пішов. Час минає.

ТАСОС ЛІВАДИТИС (1922 – 1988)

Тасос Лівадитис – відомий грецький поет, лавреат кількох літературних премій. Народився в Атенах у заможній родині, навчався на правничому факультеті Атенського університету. Під час фашистської окупації Греції брав діяльну участь у Русі опору. 1946 р. вийшов друком його перший літературний твір – поема “Пісня Хадзидимитриса”. Далі з’являються збірки “Битва на краю ночі” та “Ця зірка для всіх” (1952), “Вітріє на роздоріжжях світу” (1953), “Жінки з кінськими очима” (1958), “Нічний відвідувач” (1968), “Підручник з евтаназії” (1979), “Левконії для доби” (1986).

Після смерти поета видано неопубліковані раніше твори під назвою “Рукописи осені”. Чимало віршів Т. Лівадитиса поклали на музику Мікіс Теодоракіс, Манос Лоїзос та інші композитори. Т. Лівадитис написав тексти пісень для відомого фільму А. Александракіса “Квартал Мрія”. Виступав також як перекладач, есеїст, літературний редактор.

Ода

У Всесвіті безмежнім кружляє безліч сузір’їв та планет:
 Молочний шлях, Великий віз, Плеяди, Сонце...
 Та найдорожча з-поміж них Земля.
 На ній в мільярди років народились тварини, камені

й рослини,
Вапняк, черемха й терен, жайворонки й коні, летючі риби,
цвіркуни і сила іншого.
А серед них найсміливіша й найчесніша є людина.
Я народивсь людиною й живу на цій землі...

Музика

Залита тишею безкрая зала,
Рояль, мов трапеза священна, а на ній
Гнучкі й невтримні чоловічі руки
Крають хліб вічності
І обдаровують ним світ.

Шафа

Світ дуже заклопотаний тепер, квапливий,
Для тебе часу він не має. Ті, що їх любив,
Тебе забули. Не зрозуміли ті, які тебе любили.
Не хочуть люди знати, хто ти є. Чи то бояться,
Чи їм байдуже. Заради користи чи примхи ліплять різні речі,
Стулили й дерев'яний образ цей на твоїм місці –
На твоїм власнім і єдинім місці.
Осілля ніч.
Ножі дощу шматують місто;
Пригадується, як колись на дощечці квадратній
мати сікла м'ясо,
І пахла терта м'ята. А руки матері,
Що мили та складали посуд на полицю,
Немовби грали тиху просту пісню на величезній
хатній арфі.
Що не кажіть, а світ іде вперед! Є м'ясорубки вже,
Штучне запліднення. Є засоби для збудження
Та інше – ціла купа іншого.
Дрімаєш, гасиш світло, і п'ютьма, немов старий п'яниця,
одним ковтком глитає
Всю кімнату.
Ти прагнеш друга, щоб порозмовляти,
Бо піднебіння в тебе, як мала гробниця, де гинуть тисячі
Невимовлених слів. Підводишся тоді і відчиняєш шафу
І говориш з нею сам на сам.
Уранці виголишся чисто
І йтимеш, гідний і поважний, як і інші.

Але слова твої холонуть у тім притулку одягу старого
Під снігом спогадів, убрань для давніх танців та нафталіну.
А згодом хтось тобі порадить викинути шафу,
Бо всю її вже шашіль поточив.

Капелюх

Є люди, що живуть розмірено й пристойно,
Буденно трудяться, вечеряють собі в родиннім колі,
П'ють каву, щоб нормально шлунок працював,
Потроху милосердствують, щоб душу врятувати,
Потроху мріють, боячись серцевих нападів.
Та однієї ночі схопляться, ввірвавши сон раптово,
За звичкою надягнуть капелюха
І зникнуть. А куди? Ніхто не знає. Їх палить спрага
Й розпач відсуває обрій.
Таке на думку їм спадає лиш на мить.
І враз минає. Витерши чоло, що ледь спітніло,
Вони тихенько повертаються до спальні. А в передпокої
У кріслі лишається самотній капелюх,
Немов сумний горбок могили,
Що в ній без вороття, назавжди
Поховане життя.

Вітріє на роздоріжжях світу (уривок з поеми)

Мороз
Вітріє на безлюдних вулицях міських
Збиває вітер куряву
Летять недопалки та паперові хмари
Деінде вулицями дріботять самотні перехожі
Вітріє
Вітріє в димарях, верхи мостів хитає
Вітріє у худих ногах засуджених, що швендяють
по дворищу в'язниці
Вітріє закривавлений живіт у жінки,
що народжує в лікарні під дверима
Вітріє у хатах, бараках, кам'яницях
Вітріє
Вітріє по низах старих палаців
Поминають загиблих
Балкони

Високі капелюхи на міністрах
Моноклі
Муфти
І коштовні шуби
І вояки у лавах піднесли рушниці
Під гострими блискучими багнетами
Згинається народ
Обличчя квадратів і зморщені
Синяво-чорні з холоду, синяво-чорні від паління
Товсті потворні щелепи, смердючі зуби
І очі під зім'ятими кашкетами
Червоні та жорстокі
Вітріє
Дає спочинок Бог своїм рабам
Алилуя.

Кантата
для двох мільярдів голосів
(уривок)

ПОЕТ:

О, доброчесносте прощення!
О, доброчесносте терпіння!
О, доброчесносте самопожертви!
Все ж доброчесність дорожча – та,
коли, як і всі прості люди
терпеливо сприймаєш плин часу,
усвідомлюючи велику таємницю
вічного руху і змін,
здається, ніби сам ти –
творець.

У цій неосяжній вічності –
найбільше нещастя,
коли викрадають пісню.

(Вдивляється у глибину міста.)

Нікого. Нічого. Вечір упав на місто
тихо і невблаганно,
як тінь великої розлуки
на велику любов.

Світять вогні, розкішні реклами

кінотеатрів, вітрини із недоступним раєм,
Де шовкові, прозорі сукні з ногами і головами
рекламують сумних жінок, лотерею
і тугу.

Бари названі по чужому. Банки вже зачиняються.
Темні сейфи, ніби великі труни.
Службовці по чорних і білих плитах ходять,
немов пішаки печальні. На великій шахівниці
цю страшну гру
затівають невидимі руки.

“Завтра! Вже пізно!” – каже двірник.
Жінка тримає побляклу ікону якоїсь святої.
“Це ж чудо!” – плаче вона над світом,
у який не вірить ніхто.
І двірник зачиняє важкі скляні двері
перед носом сумних двох святош.
Вечоріє.

Зустрічі випадкові і невловні жести,
погляди поверхові,
дрібнички якісь
виявляють поволі
долю тяжку. Кажеш: “Завтра”.
У цьому маленькому слові – багатозначне
і жахливе НІКОЛИ.

Незначні, байдужі слова
назавжди тебе знищують.

ЧОЛОВІК У КАШКЕТІ:

1. У ті дні чоловіки у плащах і кашкетах
на очі насунутих, мали письмовий наказ.
2. І пішли його забирати.
3. Він був бідний художник.
4. А то якось відрікся від матері,
від пензлів і фарб –
від усього святого, що мав у житті.
5. І таємно збирав (писалося в наказі) бідняків

6. І розповідав їм про надію й майбутнє
7. І про різні такі ж блюзнірства.
8. Смиренні посміхалися, тремтіли сліпі,
а бідні багатіли дружбою.

9. У рівчаку спрагли знаходили воду,
гнані знаходили притулок.
10. Ночами блукали зневірені
і тихо наспівували
11. Дивний якийсь мотив.
12. В ньому бриніли муки страждання,
і легшало їм на душі.
13. Наступного дня, коли засвітилися вікна будинків,
чоловіки в капелюхах, на очі насунутих (щоб не
видно було їхніх сліпих очей) постукали
у маленькі двері
на західній околиці міста,
поруч із старою чинбарнею.
14. І він відчинив. Його спитали:
“Як тебе звати?”. Той відповів.

(Мала павза)

15. Ім'я його прозвучало гордо,
як кожне людське ім'я.

ПОЕТ:

Одне життя обірватися може
посередині
інше може не початися зовсім.
Людина може померти раптово,
Не знайшовши себе серед подій
і мрій. Жест, який спроможний убити,
народився, можливо, з бажанням пестити.
А скільки вміщається між початком
і кінцем цього жесту.

Різні обличчя маячать на вулицях.
Скільки років змарновано!
У провулках пожвавлення. Двері причинені.
На них знадвору табличка прибита.
Всередині “Будинок” нагадує
каналізаційну трубу
чоловічих примх і втіхи,
і влади сумної над “дівчатами”.
Дівчата в бавовняних дешевих халатах,
шортах – залежно від погоди. Декотрі –
не старші вашої доньки,
шановний пане.

Вчора їхні руки бавилися ляльками,
а сьогодні торкаються чоловіків,
байдуже, ніби лікарські руки. Різні типи
сидять і стоять –
юнаки і матроси, попихачі,
підозрілі типи в чорних плащах.
Одні вицвіли від часу, інші, мабуть, від страждань.
Повітря сперте
від дешевого одеколону, диму
і сексу..

Щоразу, коли відчиняються двері,
видно незастелене ліжко в іншій кімнаті.
Усе робиться поспіхом.
Все в цьому світі минає швидко – слава й любов.
Лише болі минають довго.
До речі, цим маленьким ключем,
там, на горі,
дівчата замикають прибутки і пам'ять
свою у шухляді, щоб якось прожити. Такі
настали часи.
Починає слабнути тіло. Столиця

не терпить більше тебе.
У провінції треба набратися сили.
Тіло твоє – знаряддя праці. Воно зіпсується,
чим працюватимеш?
А душа? Хто її візьме
ще й за гроші?
Душа ніколи не має ніякої вигоди,
а тільки шкодить.

Повнота твоя професійна:
Сидяче життя та ще й алкоголь,
Спустошення – все це веде до ожиріння.
І згодом переповнена горем,
ти будеш схожа
на велику сімейну могилу,
де гниють десятки дітей ще ненароджених.
Бачиш, я ще й жартую, Боже мій!

ТОЙ, ЩО НАСВИСТУЄ ПІСНЮ:
Скажи мені краще,
де поділася та весна,
шелест кучерявих кущів, пташині розваги,

маки – п'янки вуста, пустотливі струмки?
Куди ви тікаєте?
Як мрійливий цвіркун, біля криниці дідусь
перебирає струни – співає:
“Я далеко поїду, мамо, на чужину...”
І в ніздрях його широких
стеблина стокротки,
щоб легені духмяніли
на великому красивому лоні землі.
На галузки сідали птахи.
ніби радісні спогади перелітали
з одного світу в інший. Неждані вранішні
густі тумани розляглися із зорями на землі,

щоб тремтіти в далині,
мов соромливі весняні повіки.

Сліпучі години, велика втома
Наводять болі. Хиткі почуття
усіх таємниць життя

перетинають тремтінням там, далеко внизу,
вечірні обрії.

ПОЕТ:

Недавно в газетах ми вичитали новину:
В одному із цих “будинків”
чоловік залишився із жінкою в кімнаті.
Не роздягнувся, як усі,
щоб в забуття упасти,

а на колінах благав, щоб вона
поплакати дозволила. Та закричала:
“Приходять сюди не для цього!” Почувся стукіт.
Гурт прибульців виламав двері.
Чоловіка потурили із кімнати:
“Ач, розпусник,
закортіло поплакати перед жінкою на колінах!”

Засоромлений зник за першим рогом кварталу.
Більше його не бачив ніхто.
Тільки жінка ота якось вночі
Раптом зі страхом збагне,
що вона зазнала найбільших любощів –
не дозволила чоловікові на колінах поплакати перед нею.

ЧОЛОВІК У КАШКЕТІ:

16. І першої ж ночі до нього у камеру

зайшла безлика постать.

Ліхтар на долівку поставила.

17. І тінь її виросла на стіні.

18. Запитала: “Де зброя?”

19. І той, важко сказати, чи випадково,
чи може у відповідь,

20. Руку поклав на серце.

21. І раптом відчув удар. Потім інша
безлика постать зайшла

і біла його.

22. Безликих людей було багато.

23. Був день. І була ніч.

24. Минуло сорок діб.

25. Інколи втратити розум боявся.

26. Врятував павучок,
який терпляче снував павутину.

27. Щоночі її шматували чоботи прибулих.

28. А павучок усе починав спочатку.

29. На віки вічні.

ПОЕТ:

“Так! Так!” – чується голос знадвору.

Що стверджував голос цей? Для справи якої
стверджував?

Можливо, голос утверджував себе
у великому хаосі життя.

Несподівані нічні голоси, ніби почуті у сні.

Чи якісь запізнілі

від старости. Голоси неочікувані
та все ж можливі.

Вони збіднюють цей безконечний світ.

ЧОЛОВІКИ:

(Перший напівхор)

Ледве ми врятувалися від Сцили й Харибди

і вийшли у відкрите море,

небезпеки чигають ще більші:

товаришів боягузтво раптове,

покора сліпа, підступна байдужість і чужість,

і визнання передчасне, і похвала покірних,

багатих сита байдужість,

зздрість і сумнів, химери, лукавство,
а найгірше,
коли немає надії,
і навіть біль залишає тебе назавше.

(Другий напівхор)

Недоумкуваті ми подалися на чужину
до стін Єрусалиму чи старої
оспіваної не раз легендарної Трої.
І ніякий Гомер про нас не згадає. Ми
Ніби люди, які після довгих блукань
Повернулись
до рідної пограбованої домівки і відчинили
двері заплакані, –
ми вже в історії.

КОСТАС АСИМАКОПУЛОС

Костас Асимакопулос – відомий письменник сучасної Греції. За історичні романи “Володар та його статуя” і “Альтана з Парги” вшанований преміями Грецької академії наук. Премією Спілки письменників Греції відзначено його роман “Убивства в Спарті”. За драматичні твори має відзнаку Французької академії літератури й мистецтв. Перекладає з французької та інших мов, виступає як сценарист, кіно- й театральний режисер. За його сценаріями поставлено художні фільми “Злочинці”, “Хліб для втікача”, “Самітність”, “Чудові дні”, “Родина Хорафаса”, “Відступників не буває”.

“Дерево, що танцює” – один з останніх романів письменника.

Дерево, що танцює (уривки з роману)

Держава переживала тяжкі часи. Поліпшення не наставало, бо Кабінети міністрів великих держав не поспішали попускати віжки малим народам, аби вони не піднялися та не порушили усталеного порядку в Європі. Греції спершу дозволили були розвиватися як самостійній державі, а тепер намагалися будь-що стримати її, аби вона не надихнула інші поневолені народи Балкан – сербів, чорногорців, боснійців, хорватів, албанців, болгар, румунів, а далі й мадярів та поляків піднести прапори волі. Спробуй тоді вгамувати їх. Загримить зброя в усіх-усюдах, і потоптана Європа вмить перетвориться на вулкан під час виверження, який поспалює всіх поневолювачів. Ось чому до Греції застосовували тактику стримування.

Особливо коли довідалися про таємну угоду з сербами щодо спільних дій у залученні сусідів до боротьби за визволення. Цю тактику демонстрували на конгресах, де обговорювали різні питання, пов'язані з життям європейських народів, що перебували під владою султана. Жодного разу на ті конгреси Грецію не запросили, не дали їй можливості заявити про права на свої досі невизволені терени. Ображена Греція, на болі якої ніхто не зважав, згадала про власну гідність і повідкликала своїх послів із Парижа, Берліна, Лондона, Петербурга та Риму. Показала, що не терпітиме далі нехтування своїх законних прав. Виявила гордість і зухвалість. Згодом, коли в Єгипті розпочалися заворушення, які загрожували життю греків, що оселилися там, Греція відрядила для захисту земляків два військові судна, не питаючи дозволу великих держав.

Від такої політики потерпала не тільки Греція, а й інші країни, зокрема Туреччина. Адже на тих самих конгресах російський цар обстоював інтереси Болгарії, з якої хотів зробити міцну державу в кордонах від Тесалії до Добруджі та від Чорного моря до Албанії. Начебто вболіваючи за братів-слов'ян. А інші великі та дужі – англійці, французи, німці ніяк не могли втямити, що розквіту Греції, справдження її надій на відродження треба страхатися далеко менше, ніж витворення планованої царем держави, що правитиме йому за вихід до Середземного моря. І Порта ніколи не завдавала собі клопоту замислитися, що коли вона муситиме віддати все, захоплене в Європі, то їй ліпше мати поряд себе Грецію, хай навіть і міцну, аніж безмежну Росію, яка господарюватиме ще й у Середземномор'ї...

...Дві ознаки свідчили про те, що життя в Кімі не згасало навіть за тих нелегких років, коли Греція боролася як могла. Перша – її млини на пагорбках, що крутили свої лопаті й мовби запевняли людей з високости: усе, що трапляється, перемелеться, бо життя – то жорна. Друга ознака – діти. Що про них сказати? Рої бджіл, зграйки пташок, прудкокрилі метелики, що оживляють довкілля своїм гомоном. Дивишся, як вони граються, бігають із пращами по луках, стрибають по ярах, зриваючи мирти й ожину, або розігріті сонцем, кидаються в море, запальні, невгамовні, і з'являється певність у житті, в його розквіті. Особливо тішать дівчатка, маленькі красуні з серечками-сердечками у вушках, по-дитячому безпосередні і разом з тим розсудливі, як дорослі. Вони допомагають сушити інжир, ліплять бублики, а потім варять їх у бекмесі у власних казанчиках. А вишивки? З настанням зими вони сідають на стільчиках біля коминка й працюють. Їхні чарівність і завзяття впевнюють у тому, що прийде інше життя.

У такі години діти слухають розповіді дорослих про минуле, бувальщини та казки. Про жорстоких піратів, при наскоках яких люди зачиняються в фортеці, аби не потрапити в рабство. Про святих заступників та про хоробрих греків, непереможних у боях. Діти слухають і зміцнюються на вірі в те, що попри всі бурі та грози народ виявляє гідну подиву живучість і залишається на своїй землі.

У тих спогадах знаходилося місце і для місцевих подій, для людей, що жили колись у цьому краї. Тож уряди-годи виринали з непам'яті кумедні Ялуриди з їхніми дивацтвами, кішками, скрипками, з усім, що вони бачили... Надто з "деревом, що танцює". Чи справді вони бачили неймовірне? Чи є десь таке дерево, що танцює, чи воно – тільки плід уяви диваків, а іншим його бачити не дано? І чи не є диваки мудрішими за тих, хто з них глузує? Чому саме перед їхнім зором постає таке дерево? Що вони прагнуть цим сказати? Можливо, то саме життя з усім, що в ньому є, хитається під вітром? Пташки на гілках, кузки, метелики, щоденні радісні, сумні й невірогідні події – либонь, це і є те дерево, що танцює. Під музику якого скрипала воно йде в танок? Хто є захисником та провідником? Чи не Доля?

Саме так почали тлумачити явище дерева, що танцює, навчені життєвим досвідом старі люди. Усе пережите впродовж століття – а скільки ж було непересічного! – залишається на його гіллі. Далі з'являється нове. І так нескінченно. Хоч би яка шалена була музика танцю, вона не може вирвати коріння. Жодні вітри не здатні звалити дерево. Його крона ряснішає, вбираючи відголоси всіх, хто жив. Так само й тепер, на світанку нового століття. Разом із світанком зарожевіли надії. Немов річка, яка приносила багато з того, чого прагнула країна. І то не була омана. Кіміоти в останні роки мали щасливі привістки. Улітку, на Першу Пречисту, бачили її зміюк на стінах, навіть у церквах. Їх ніхто не чіпав, люди з надією казали:

– Вони віщують нам добро...

А інші відказували:

– Амінь!

Окремі видання українською мовою

- 1) Варналіс Костас. Справжня апологія Сократа. Сатирична новела та портрети. – К.: Дніпро, 1984.
- 2) Казандзакі Галатія. Маленька героїня. – К.: Веселка, 1981.
- 3) Казандзакіс Нікос. Христа розпинають знову. – К.: Дніпро, 1958.
- 4) Казандзакіс Нікос. Капітан Міхаліс (Свобода або смерть!) – К.: Радянський письменник, 1965, 1975.
- 5) Казандзакіс Нікос. У Кносському палаці. Александр Македонський. – К.: Веселка, 1986.
- 6) Казандзакіс Нікос. Кумедні й лихі пригоди Алексіса Зорбаса. – К.: Дніпро, 1989.
- 7) Кодзяс Костас. Задимлене небо. – К.: Радянський письменник, 1960.
- 8) Кумандареос Меніс. Футболка номер 9. – К.: Дніпро, 1990.
- 9) Лудеміс Менелаос. Заплакані дні. – К.: ДЛВ, 1958.
- 10) Лудеміс Менелаос. Білі хризантеми. – К.: ДЛВ, 1961.
- 11) Мірівіліс Стратос. Життя в могилі. – К.: Дніпро, 1991.
- 12) Папаперикліс Нікос. Гяур. – К.: ДЛВ, 1961.
- 13) Пласковітіс Спірос. Гребля. – К.: Дніпро, 1986.
- 14) Ріцос Янніс. Поезії. – К.: Дніпро, 1979.
- 15) Ріцос Янніс. Поезії. – К.: Дніпро, 1965.
- 16) Самаракіс Антоніс. Сигнал безпеки. – К.: Молодь, 1983.
- 17) Сучасна грецька повість. Збірник. – К.: Дніпро, 1981.

- 18) Корнарос Темос. Концтабір Хайдарі. – К.: Молодь, 1981.
- 19) Рендіс Дімос. Боги спускаються з Олімпу. – К.: Молодь, 1964.

ЗМІСТ

З історії новогрецької літератури

Іонійська школа

ДІОНІСІЙ СОЛОМОС

Загибель Псари (Переклав Олександр Пономарів).....

Гімн волі (Переклав Олександр Пономарів).....

Ксантула(Переклав Олександр Пономарів).....

Тиша (Переклав Олександр Пономарів).....

АНДРЕАС КАЛЬВОС

Посвята Сулі (Переклав Андрій Савенко)

Атенська школа

АЛЕКСАНДРОС РИЗОС РАНГАВІС.....

Співець (Переклала Світлана Перепльотчикова).....

Нова атенська школа

ЯНІС ПСИХАРИС.....

Моя подорож (Переклала Світлана Перепльотчикова).....

КОСТИС ПАЛАМАС

Батьки (Переклав Олександр Пономарів).....

Свято в Какаві (Переклав Олександр Пономарів).....

Журба (Переклав Олександр Пономарів).....

ЛОРЕНДЗОС МАВЛІС.....

Лета (Переклав Григорій Кочур).....

АЛЕКСАНДРОС ПАПАДІЯМАНДИС

Мрія у хвили (Переклав Андрій Савенко).....

КОНСТАНТИН КАВАФІС.....

Молитва (Переклав Григорій Кочур)

Свічки (Переклав Григорій Кочур).....

Термопіль (Переклав Григорій Кочур).....

Зрада (Переклав Олександр Пономарів).....

Голоси (Переклав Андрій Савенко).....

Місто (Переклав Олександр Пономарів).....

Довершення (Переклав Олександр Пономарів).....

Така (Переклав Григорій Кочур)

Троянці (Переклав Андрій Савенко)

Сад Птоломеїв (Переклала Ірина Бетко)

Олександрійські царі (Переклала Ірина Бетко)
Кроки (Переклав Андрій Савенко)
Ранкове море (Переклав Олександр Пономарів)
Люстра (Переклав Олександр Пономарів)
Сірі очі (Переклав Олександр Пономарів)
Епітафія (Переклав Андрій Савенко)

АНГЕЛОС СИКЕЛІЯНОС

Сова (Переклав Олександр Пономарів).....
Та, що спливла на хвилях (Переклав Олександр Пономарів).....

КОСТАС ВАРНАЛІС

Сила душі (Переклав Олександр Пономарів)
Справжня апологія Сократа (Переклав Анатолій Чердаклі)

КОСТАС КАРІОТАКІС

Ідеальні самогубці (Переклав Андрій Савенко)

Покоління 1930-х

ЙОРГОС СЕФЕРІС

Любострасний Ельпенор (Переклав Олександр Пономарів)
Я не бажаю іншого нічого (Переклав Олександр Пономарів)
Міт-історія (Переклав Андрій Савенко)

ЯНІС РИЦОС

Голосіння (Переклав Олександр Пономарів).....
Ромйосіні (Переклав Василь Степаненко)
Спогад (Переклав Володимир Соколюк).....
Мовчазна симфонія (Переклав Дмитро Паламарчук)
Геракл і ми (Переклав Олександр Пономарів)
Дочка (Переклав Володимир Соколюк)
Вісімнадцять співанок засмученої Вітчизни (Переклав Олександр Пономарів).....

ОДИСЕЙ ЕЛІТІС

Пісня героїчна й скорботна про молодшого лейтенанта, що загинув на албанському фронті (Переклав Олександр Пономарів)
Є в а (Переклав Олександр Пономарів)
Сім нічних семивіршів (Переклав Олександр Пономарів)
Достойно єсть (Переклав Василь Степаненко)

СТРАТИС МІРИВЛІС

Життя в могилі (Переклав Олександр Пономарів)

ІЛІАС ВЕНЕЗИС

Еолійська земля (Переклав Анатолій Чердаклі)

НІКОС КАЗАНДЗАКІС

У Кносському палаці (Переклав Василь Степаненко)

Олександр Македонський (Переклала Тетяна Чернишова).....

Кумедні й лихі пригоди Алексіса Зорбаса (Переклав Анатолій Чердаклі)...

Христа розпинають знову (Переклали І.К. Каввадіас та

І.С. Гречанівський).....

Остання спокуса (Переклала Таїсія Пушкар)

Повоєнне покоління

ГАЛАТІЯ КАЗАНДЗАКІ.....

Маленька героїня (Переклав Василь Степаненко).....

НІКОС ПАПАПЕРИКЛІС

Г'яур (Переклали Н. Каввадіас та І. Гречанівський)

КОСТАС КОДЗЯС

Задимлене небо (Переклали Яніс Мочос, Віталій Передрієнко,
Іван Гречанівський).....

АНТОНІС САМАРАКІС

Лекція з анатомії і такого іншого (Переклав Анатолій Чердаклі).....

Я відмовляюся (Переклав Анатолій Чердаклі).....

Такий собі випадок (Переклав Олександр Пономарів)

Сигнал небезпеки (Переклала Тетяна Чернишова).....

Прорахунок (Переклала Тетяна Чернишова)

ЕЛЛІ АЛЕКСІУ

Троє братів (Переклала Ніна Клименко)

Без мети (Переклав Олександр Пономарів)

ДИДО СОТИРІУ.....

Хлопчик, який злякався місяця (Переклала Ніна Клименко).....

КОСТАС ВАЛЕТАС

Заробітчани (Переклав Олександр Пономарів)

ТАСОС ЛІВАДИТИС

Ода (Переклав Олександр Пономарів)

Музика (Переклав Олександр Пономарів)

Шафа (Переклав Олександр Пономарів)

Капелюх (Переклав Олександр Пономарів)

Вітриє на роздоріжжях світу (Переклав Олександр Пономарів)

Кантата для двох мільярдів голосів (Переклав Василь Степаненко)

КОСТАС АСИМАКОПУЛОС

Дерево, що танцює (Переклав Олександр Пономарів)

Окремі видання українською мовою